

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№1 (57) 2015

қаңтар, ақпан, наурыз, 2015

январь, февраль, март, 2015

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хусайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

Ж.Манкеева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы), **Г.Көбденова**, филология ғылымдарының кандидаты (жауапты шығарушы).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хусайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан.; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева.; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

Ж.Манкеева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера), **Г.Кубденова**, кандидат филологических наук (ответственный выпускающий).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры
информации и общественного согласия

Т. Жанұзақ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы қаласы, Қазақстан

**Проф. М.МАЛБАҚОВ – ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗІН
АЙҚЫНДАУШЫ**

Аннотация. Мақалада Қазақ лексикографиясының қалыптасу және даму тарихы қарастырылады, сонымен қатар ғалымның қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері саласындағы еңбектерінің ғылыми-теориялық мәні анықталады.

Профессор М.Малбаков – қазақ тіл білімі тарихы саласындағы жетекші маман және қазақ лексикографиясының теориялық және ғылыми-әдіснамалық негіздерін жан-жақты зерттеп, нәтижесінде қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінің құрылымдық негізін егжей-тегжейлі зерттеген тәжірибелі ғалым.

Осыған байланысты ол түсіндірме сөздікте сөздерді беру және таңдау принциптерін, яғни тізілімдік сөздерді, сөздердің мағынасын анықтау және түсіндіру, полисемияны, семантикалық өрістерді нақтылау, омонимдерді ажырату, кепілдік формаларын түсіндіру тәсілдерін анықтады.

Осы мәселелердің барлығы, сөзсіз, тек түсіндірме сөздіктердің ғана емес, сонымен қатар әр түрлі қазақ тілінің сөздіктерінің кейінгі басылымдары үшін ерекше мәнге ие.

Тірек сөздер: тарихи лексикография, түсіндірме сөздік, сөзтізбе, реестр, семантика, көп мағына – полисемия, лексикографиялық теория, сипаттама түсінік, омоним, дәйектеме, тура мағына, қосымша мағына, ауыспалы мағына.

Т. Жанұзақ

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

**Проф. М. МАЛБАКОВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ СТРУКТУРНОЙ
ОСНОВЫ ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ**

Аннотация. В статье рассматривается история формирования и развития казахской лексикографии, а также определяется научно-теоретическое значение трудов ученого в области толковых словарей казахского языка.

Профессор М.Малбаков – ведущий специалист в области истории казахского языкознания и опытный ученый, который провел всесторонние исследования теоретических и научно-методологических основ казахской лексикографии и в результате детально изучил структурную основу толковых словарей казахского языка.

В этом плане им определены принципы подачи и подбора слов в толковом словаре, т.е. реестровых слов, определение и толкование значений слов, уточнение полисемии, семантических полей, различение омонимов, способы толкования залоговых форм.

Все эти вопросы, безусловно, имеют исключительное значение для последующих изданий не только толковых словарей, но и словарей различного типа казахского языка.

Ключевые слова: историческая лексикография, толковый словарь, словник, реестр, семантика, многозначность - полисемия, лексикографическая теория, описательное понятие, омоним, обоснование, прямое значение, дополнительное значение, переносное значение.

T. Zhanuzak

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

M. MALBAKOV – THE RESEARCHER OF THE STRUCTURAL BASIS OF EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. In the article, the history of the formation and development of Kazakh lexicography is considered, and also scientific-theoretical significance of the scientist's works in the field of explanatory dictionaries of the Kazakh language is defined.

Professor M. Malbakov is a leading expert in the area of Kazakh Linguistics history and an experienced scientist who made comprehensive research of the theoretical and scientific-methodological bases of Kazakh lexicography. As a result, he studied in detail the structural basis of explanatory dictionaries of the Kazakh language.

In this aspect he defined the principles of presentation and selection of words in the explanatory dictionary, i.e. of register words, determination and interpretation of word meanings, specification of polysemanticism and semantic fields, distinction of homonyms, the ways of interpretation of voice forms.

All these questions undoubtedly have exceptional value for subsequent editions not only of explanatory dictionaries, but also of dictionaries of various type of the Kazakh language.

Keywords: historical lexicography, explanatory dictionary, dictionary, register, semantics, polysemy, lexicographic theory, descriptive concept, homonym, justification, direct meaning, additional meaning, figurative meaning.

Ұлағатты ұстаз, ғұлама ғалым М.Малбақовтың еңбек жолы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қара шаңырағы астында отыз жыл бойы сүбелі еңбектер беру және ғылыми-ұйымдастыру қызметін үйлестірумен өтуде. Ол кіші, аға, жетекші ғылыми қызметкерден бөлім меңгерушісі, директордың орынбасары, директоры қызметіне дейін биіктеп, өсіп көркейіп отыр.

Әлбетте, мұның бәрі – ғалымның өн бойына біткен таудай талабы, ақыл-ой, дарынды парасаты, еселі еңбегімен тікелей байланысты екені даусыз да күмәнсіз іс.

Қоғамдық, гуманитарлық ғылымдар санатындағы ұлттық мақтанышымыздың бір сарасы болып отырған тарихы зор Тіл білімі институтының тізгінін ұстап, аға ғалымдар ұстанымынан таймай алға қарай ұмтыла беру, заңғар биікке көтеріле түсу айтарлықтай қажыр-қайрат, ақыл-парасат, ерлік істер күтері сөзсіз. Бұның бәрі «ақыл – жастан, асыл – тастан» дегендей, жас басшы Мырзаберген Малбақұлының қолынан келері сөсіз, оған ұжымның сенімі де, үміті де зор. Өйткені халқымыздың тарихы мен мәдениетін, ұлан ғасырлық тілі мен әдебиетін ғылыми тұрғыдан зерттеуді бастап, сара жолға салған ата ғалымдарымыз А.Байтұрсынұлы, профессор Қ.Жұбанов, академик Қ.Сәтбаевтар болса, қазақтың ұлттық мәдениетін зерттейтін институтта 1938-1941 жылдары ғалым Н.Сауран-

баев, директордың орынбасары, ал бұл институт Тіл, әдебиет және тарих институты болып құрылғанда 1941-1946 жж. оның директоры, ал 1946 ж. Қазақстан Ғылым академиясы құрылғанда ол институт Тіл және әдебиет институты болып аталып, директоры ұстазымыз Кеңес Одағының Батыры, ғалым Мәлік Ғабдулин 1946-1950 жж. басқарған. Белгілі тіл маманы, біздің ұстазымыз А.Ысқақов 1951-1953 жылдары, білімді маман Х.М.Сайкиев 1953-1956 жылдары директор болды. Академик І.Кеңесбаев бұл институттың директоры болып 1956-1961 жылдары өнімді еңбек етті. Сенімді де білімді, талабы зор жас ғалым М.Базарбаев орынбасары қызметін атқарды. Осы институт Тіл білімі институты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты болып бөлінгенде М.Базарбаев оның ұзақ жылдары директоры болып, институттың дамып көркейіп, гүлденуі жолында ерен еңбек сіңірді. Академик І.Кеңесбаев болса Тіл білімі институтының 1961 жылдан 1978 жылға дейін директоры, ал орынбасары Ә.Қайдаров болды. 1978 ж. І.Кеңесбаев бөлім менгерушілігіне ауысты. Осы ұзақ мерзімде академик І.Кеңесбаев институттың даңқын асырып, одақ бойынша үшінші орынға ие болдық. Өз орнына шәкірті Ә.Қайдаровты отырғызған соң (1978-1995 жж.), институт ірі, мол табыстарға қол жеткізді. Ғылыми еңбектердің саны да артып, сапасы да ұлғайды. Бұл кезде филология ғылымдарының докторлары мен кандидаттары тек өз республикамыздан ғана емес, туыстас, тілі, салт-сана дәстүрі бір, тарихы ортақ түркі тектес халықтар өкілдері бойынша да лингвист кадрлар дайындалды. Әлбетте бұл игі істер директордың орынбасарлары болған академик Ш.Сарыбаев, профессор: Б.Әбілқасымов, К.Хұсайыновтардың тікелей қатысуымен іске асқан еді. Институт ұжымының сапалы жұмыстарының нәтижесінде ғалымдарымыз І.Кеңесбаев (1978 ж.), А.Ысқақов, Ә.Болғанбаев, Т.Жанұзақов, А.Иманбаев, Б.Қалиев, З.Машабаевалар (1988 ж.), Р.Сыздықова (1996 ж.) Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары атағына ие болса, Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығының лауреаттары болып Ә.Қайдаров (1971 ж.), Т.Жанұзақов (1983 ж.), Р.Сыздық, 1995 ж.), кейін Ж.Манкеева, Б.Әбілқасымовтар да ие болды.

Академик Ә.Қайдаров 1995 ж. құрметті директор болып, этнолингвистика бөлімін басқарды да орнына бұрынғы орынбасары, филология ғылымдарының докторы К.Ш.Хұсайынов сайланып, 20 жыл бойы басшылық жасап, іргелі зерттеулер мен білікті лингвист кадрлар дайындау барысында үздік үлгілер көрсетті. Тұңғыш рет «Қазақша-орысша» үлкен сөздік, 2 томдық үлкен «Орысша-қазақша сөздік», «Ғылыми грамматика» және лексикология, тіл тарихы, диалектология, фонетика, этнолингвистика, ономастика, терминология, тіл мәдениеті салалары бойынша көптеген монографиялар мен көлемді ғылыми еңбектер, мыңдаған ғылыми, ғылыми-көпшілік мақалалар жарық көрді. 2009-2011 жылдары «жас та болса бас болған» филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Құрманбаев қысқа мерзімде өз дәрежесінде басқару жұмысын жүргізумен қатар ауыз толтырып айтарлықтай ғылыми еңбектерді жарыққа шығарды. 2011 ж. Астана қаласына қызметке ауысуына байланысты институттың ғылыми кеңесінің мәжілісінде институттың құрметті директоры, академик Ә.Қайдардың ұсынысымен, аға ғалымдар: Р.Сыздық, Ә.Айтбаев, Б.Әбілқасымов, Ә.Жүнісбеков, К.Хұсайынов, Ж.Манкеева, З.М.Базарбаева, Н.Уәлиев, А.Жұбанов – бәріміздің, әсіресе институт ұжымының қолдауымен ашық дауыспен, бірауыздан филология ғылымының докторы, профессор М.Малбақовты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры лауазымына ұсынып, зор үміт күтіп, институтты жақсы басқарып, табыстан табысқа жете беруге тілестестік білдірді. Бұл зор үміт, үлкен сенімді ақтау жолында жас басшы бірінші 5 жылдықта өнімді жұмыстар жасап, зор табыстарға қол жеткізіп отыр.

Қазақстан Республикасындағы тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби

тілінің сөздігі» бойынша М.Малбақов жекелеген томдардың авторы болса, бас редакция алқасының мүшесі ретінде белсене қатысып, ұйымдастырушы ретінде ерекше атсалысты. Бұл 15 томдық 2011 ж. жаңадан жарық көріп, оның басы-қасында М.Малбақов болып, толымды да тынымды еңбек етті. Ол бір томдық «Қазақ сөздігі» атты (2011 ж.) көлемді де маңызды еңбекті жарық көруіне көп еңбектеніп, жалпы редакциясын басқарды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» жарық көруін еліміздің рухани-мәдени өміріндегі ең елеулі оқиғалардың бірі ретінде бағалап, оның барша халықтың игілігіне айналатын бірегей мұра болуына тілектестігімді білдіремін», – деп зор ризалық ниетін білдірді.

Қазақ тіл білімінің ақордасы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 50 жылдық торқалы тойын өткізу, оның дайындық жұмыстарын ұйымдастыру, халықаралық конференция өткізу, институт тарихы жайлы кітап шығару, конференция материалдарын жариялау, шетелдерден келген қонақтарды сыйлау, құрметтеу сияқты шаруалардың да М.Малбақов еншісіне тигені баршаға мәлім. Соның нәтижесінде институт ұжымы 2011 ж. үлкен қуанышқа бөленіп, өз тарихының, торқалы тойының куәгері болды.

Әсіресе «Ұлы дала тұлғалары» айдарымен 2013, 2014 жылдары А.Байтұрсынов, проф. Қ.Жұбанов, академиктер І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев туралы жарық көрген 5 томның салмағы да, үйлестіру жұмысы да М.Малбақов есімімен байланысты еді. Бұл аталмыш еңбектерден басқа да тіл тарихы, фонетика, грамматика, лексикология, этнолингвистика, тіл мәдениеті, терминология, ономастика, социоллингвистика салалары бойынша жарық көрген қомақты еңбектер мен жүздеген ғылыми мақалалардың өзі атан түйе ғана емес, үлкен жүк машинасы көтере алмайтын, бір вагон ауыр жүк болды. Ал қос арысымыз, тел академиктер Р.Сыздық пен Ә.Қайдардың 90 жылдық мерейтойларын жоғары дәрежеде атап, Халықаралық конференциялар өткізу, салмақты да көлемді жинақтар шығару, екі ғалымның 16 том (әрқайсысының 8 томдығы) еңбегін жарқыратып жарыққа шығару біздің қаржысы аз институт үшін қаншалықты қиыншылыққа түскені кімге де болса аян.

Ғалым – директордың бұл айтылған жұмыстардан басқа да қазақ тіл білімінің дамып көркеюіне қосқан үлесі аз емес. Бұл ретте оның ұстаздық қызметі, түрлі қоғамдық істері, түркі әлемімен, шетел ғалымдарымен ғылыми байланыс, қарым-қатысы өз алдына дара әңгіме. Ол қазақ тілінің тарихы, лексикография, терминология, оның теориясы, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру, латын әліпбиін қабылдау, институттың бөлім жұмыстарын дамытуға тікелей басшылық ету істерімен шұғылдануда. Осымен қатар институт қызметкерлерінің дайындаған он кітабын баспаға ұсыну да игі іс еді.

Қазақ лексикографиясының толық тарихы туралы зерттеу жұмысы басталмай тұрған кезде ғалымдарымыздың мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған шағын да сирек мақалалары ғана болғаны тіл мамандарына мәлім. Ал оның тұтас тарихы қозғалмай жатқан сең болатын. Қазақ тіл білімінің осы тың мәселесін зерттеуге білегін сыбанып кіріскен сол кездегі жас ғалым М.Малбақов болды. Ұзақ жылдардағы зерттеу нәтижесінде «Қазақ лексикографиясының тарихы» атты көлемді монографиялық еңбекті жазып, жас ғалым 1992 ж. кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алды. Араға он жыл салып, кемеліне келген ғалым 2003 жылы «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алса, 2009 ж. «Тіл білімі» бойынша профессор атағына ие болды. Ғалымның бұл зерттеу жұмысы әрі тың, әрі жаңа, негізінен, лексикограф (сөздікші) ғалымдар үшін аса бағалы да құнды, өте қажетті еңбек еді. Өйткені 2 томдық, 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері» жазу барысында сөздікшілер сөздік жасау теориясынан құралақан болған.

Негізінен Батыс Еуропа мен орыс ғалымдарының қолға түскен мақалаларын оқып, содан нәр алып, қоректенген-ді.

Қазақ тіл білімінде сөздіктер теориясы бойынша тұтастай ірі, мәнді де маңызды теориялық еңбек ағымен жоқ еді. Өзбек, әзірбайжан, татар, башқұрт, балқар, кейбір түркологтар мен орыс ғалымдарының мақалалары мен некен-саяқ теориялық еңбектерін бетке ұстайтынбыз.

Алайда 2, 10, 15 томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін жазған авторлар, негізінен, ел арасында қайнаған сан қилы өмірді бастарынан өткерген, халықтық бай тілі мен мәдениеті, әдет-ғұрып, салт-сана, тарихи дәстүрінен сусындаған, өздері де мал бағып, шөп шауып, егін орып, қайнап піскен білімді де білікті ұлқыздар болды. Бұның өзі сөздіктердің сапалы болып шығуына айрықша әсер етпей қоймады.

Ғалым М.Малбақовтың «Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері» атты теориялық еңбегінің «Қазақ әдеби тілі сөздігін», бір томдық «Қазақ сөздігін» жазу барысында маңызы айтарлықтай зор болды.

Лексикографияның метатілдік құрылымы, бір тілді түсіндірме сөздіктің сөзтізбе құрамы, сөздік бірліктердің мағыналық құрылымы, сөздіктегі семантикалық анықтамалар, түсіндірудің түрлері, сөздіктің жүйелі құрылымы сияқты күрделі мәселелер тұтастай жүйеленіп, олардың қадаулы да нақты жақтарының теориялары жан-жақты қарастырылған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін басқа тілдердегі түсіндірме сөздіктермен салыстыра отырып, әлемдік лексикографияның тәжірибесін ескере отырып талдау жасау, сондай-ақ қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктердің болашақ басылымдарының сапалы да мазмұнды болып жарық көруіне бағыт, бағдар болар шамшырақтай бұл жұмыстың мән-маңызы айрықша зор болды. Автордың өзінің айтуынша: «Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін ашады».

Түсіндірме сөздіктің негізгі де басты құрамы сөзтізбе, яғни басқы сөздер (реестр), онда қандай түрде алынады, олардың құрамы, нормативтік мәселесі. Осы ретте проф. М.Малбақов ұсынысы бойынша құрамы: 1) жергілікті сөздер, аймақтық лексика; 2) халықтық кәсіби лексика; 3) ескі сөздер; 4) жаңа сөзқолданыстар; 5) кітаби лексика; 6) кірме лексика; 7) ғылыми терминология; 8) ауызекі сөйлеу тілі элементтері; 9) сөз варианттары; 10) фразеологизмдер; 11) туынды сөздер; 12) көмекші сөздер; 13) күрделі сөздер деп көрсетілді [1, 173]. Автор осымен байланысты 1976 ж. он томдық түсіндірме сөздікті жасауға байланысты жазылған инструкциядағы біз орындаған «Он томдық түсіндірме сөздікте сөздерді сұрыптап алу принципі» атты еңбегіміз туралы: «Бұл осы еңбектегі ең сапалы жазылған бөліктердің бірінен саналады. Жиырма екі баптан тұратын тақырыпшада ең алдымен ескі, көне сөздер мен діни ұғымға байланысты сөздер, мал, егін, мақта, темекі, қызылша, күріш, балық т.б. шаруашылық түрлеріне байланысты кәсіби сөздер, жергілікті, аймақтық сөздер тобын сөздікке алу әбден шешім тапқан еді», – десе, тағы да: «Т.Жанұзақов ұсынып отырған жаңа шешімдердің бірі – күрделі сөздерден жасалған күрделі ұғым атауларының сөздікте берілуіне қатысты. Ғалым толық лексикаланған күрделі сөздерді жеке сөздік мақалада беруді ұсынады. Бұл қазақ лексикографиясындағы мүлде жаңа, тың шешім болатын. Қазіргі кездегі лексикография тәжірибесінде оларды сөздік тұлға ретінде берудің қажеттілігі де басы ашық нәрсе. Сөздік тұлға ретінде бірінші кезекте алынуға тиісті сөздік бірліктер – күрделі сөздер (біріккен, кіріккен сөздер, қос сөздер, тіркесті сөздер) мен атаулық (номинативті) тіркестер» – деп жазды [2, 173-174].

Түсіндірме сөздіктердің негізгі мақсат-мүддесі – тілдегі сан алуан сөздерді дерлік қамтып қоймай, олардың мағыналарын ашып, толық талдап түсініктерін беру, оларды анықтап, айқындайтын мысалдармен қамтып отыру. Тілдегі сөздердің мағынасы, яғни

семантикасы негізінен семисиологиямен тығыз байланысты. Сөздің ұғымы мен мағынасы тығыз бірлікте, олар шарықтай келе концептік теорияға ұласады. Ал семантиканың өзі халықтың ой-өрісі, философиялық әрі психологиялық үрдістерімен тікелей байланысты. Сондықтан да семантика – философиялық категория. Ол туралы атақты философия мамандарының зерттеулері бар. Поляк халқының атақты ғалымы Адам Шаафтың «Введение в семантику» атты еңбегі бұған дәлел. Сөз мағыналары, негізінен, негізгі мағына, қосымша мағына және ауыспалы мағынаға ие болғанмен, көп мағыналы сөздер де бар. Ол туралы шетел ғалымдары өз зерттеулерінде дәлелдесе, орыс тіл білімінде «семантическое поле» деген терминмен атаған. Ал оны біздер «семантикалық өре» деп атадық. Сөздің мағынасы сөйлеу тілде, ауызекі тілде толық айқындалмаса, көркем әдебиет тілінде, ақын, жазушылар қолданысында, мәтінде әлдеқайда кең байқалады. Біздің түсіндірме сөздіктегі ауыз, бас, аяқ, қол, көз т.б. сөздердің көпмағыналығы басқа тілдермен салыстырғанда әлдеқайда көп.

Сондықтан түсіндірмелі сөздік жасау ісі, негізінен теориялық мәселелерге барып тіреледі. Проф. М.Малбақов өз зерттеуінде Батыс Еуропа, араб, парсы, орыс ғалымдарының лексикографиялық еңбектерін, олар туралы көп салалы ой-пікір, тиянақты тұжырымдарды оқи отырып, қазақ түсіндірме сөздіктерінде алынатын сөздердің құрамын талғап алу, жігін ажыратып, жүйелеп талдау, түсіндіру, тұрақты сөз тіркестері мен фразалардың мағыналарын дұрыс ашып, көп мағынаның жігін ажыратып, жүйелеп түсіндіру тәрізді түйінді әрі принципті мәселелердің бәрінің теориялық негіздерін айқындап саралап отыр.

Ғалымның сөз мағыналарын – семантикалық анықтама, сипаттамалық анықтама, аналитикалық анықтама, синтетикалық анықтама, синонимдік анықтама, терістеуіш (негативті) және антонимдік анықтама, денотаттық анықтама, функционалдық анықтама, сілтемелік анықтама, аралас анықтамалар сияқты жіктеулері, олар жайлы теориялық пайымдаулары қазақ лексикографиясы жайлы жаңа да тың тұжырымдар екені даусыз.

Біздің түсіндірме сөздіктерде етістерге түсінік беру, олардың мағыналарын ашу мәселесінде екіұдай пікір, дау-дамай бар. Ол 15 томдық сөздікте де кездеседі. Мәселен, **Абайла** – ет. *Байқау, сақ болу*. **Абайлағ** – ет. *Байқау, білдіру*. **Абайлау** *Абайла етістігінің қимыл атауы*. **Абайлау** *Абайла етістігінің қимыл атауы; байқау, сақ болу* т.б. Бұдан байқайтынымыз, бірде лексикалық мағынасы ашылса, кейде грамматикалық мағынасын көрсету орын алған. Теориялық жағынан қалай болу керек? Біздіңше, етіс тұлғалардың бәрі лексикалық мағынаға ие. Проф. М.Малбақов «етістіктердің негізгі сөздік тұлғасы ретінде латын лексикографиясында – жекеше бірінші жақ осы шақ; арабтарда – жекеше үшінші жақ өткен шақ; ағылшын, француз, орыс тілдерінде – инфинитив; түрік, әзірбайжан, түрікпен, өзбек, ұйғыр тілдерінде – *мақ/-мек*; татар, башқұрт тілдерінде – түйық етістіктің – у тұлғасы қолданылып келеді. Жоғарыда сөз болғандай, XX ғасырдағы қазақ тілінде де негізінен осы тұлға пайдаланылғанын, бұндағы қайшылық – у тұлғасының қимыл есімдері тұлғасымен сәйкес келуі еді. Осы қайшылық ұзақ уақыт өз шешімін таппай келген болатын. 1999 жылы жарық көрген бір томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» етістік нөлдік тұлғада берілді. Біз өз тарапымыздан осы шешім дұрыс деп ойлаймыз», – деп жазды [3, 75].

Түсіндірме сөздіктерде талас тудырып жүрген мәселенің бірі омонимдерді ажырату еді. Бұл мәселенің көптеген қыры мен сырғы, олардың түсіндірме сөздікте берілу мәселелері жайлы проф. М.Малбақов ұсынған тұжырымдардың мәні зор. Негізінде омонимдердің екі тобы – лексика-грамматикалық омонимдер және лексикалық омонимдер бары мәлім. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің 1-2 томындағы (1959, 1961 ж.ж. басылымдары мен 10 томдық басылымдарда) олардың берілуінің бірдей емес екенін байқаған ғалым омонимдерді түсіндірме сөздіктерде үш түрлі жолмен беруді ұсынды. Олар: 1) Конверсия жолымен жасалған лексика-грамматикалық омонимдер атау сөздің сыртқы

шекесіне қойылған араб цифрымен беріледі; 2) Лексикалық омонимдер атауы сөздің ішкі шекесіне қойылатын араб цифрымен беріледі; 3) Кездейсоқ сәйкес келген омографтар да лексикалық омонимдер тәрізді белгіленеді [4, 309]. Сол сияқты түсіндірме сөздіктерде берілген сөз варианттарының да дау, талас тудырып жүргені көпке мәлім. Бұл жөнінде С.Бизақов, А.А.Юлдашев, Ж.М.Гузеев сынды ғалымдардың пікірлері болса, орыс ғалымдарының ой-пікірлері де аз емес. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасаушы авторлар бұл ғалымдардың еңбектеріне ден қойып, мән бергенмен қазақ әдеби тілінің нормасына сай, «Қазақ тілі орфографиялық сөздігін» басшылыққа алып, әдеби тіл ережесінің нормасына сүйенген еді. Проф. М.Малбақовтың біздің осы пікірімізді қолдайтынын байқадық.

Түсіндірме сөздіктердегі даулы мәселенің тағы бірі – сөз тіркестері мен күрделі сөздерді беру. Сөз тіркестері негізінен сөз ұясында қамтылса, көмекші сөздер сөз мағыналарында беріліп келді. Ал сөз тіркестері құрамында есім тіркестері де, тұрақты тіркестер де қамтылады. Есім тіркестер, негізінен, зағ атауы және жеке мағыналы терминдер екені мәлім. Сондықтан оларды басқа сөзге, яғни сөзтізбе беріп, атау сөз сияқты мағынасын ашып, түсінігін берудің жөні бар. Мәселен, дауысты дыбыс, еріндік дыбыс, грамматикалық категория, сөз мағынасы (тіл білімінде бар терминдер). Ал *ақ алмас, ақ балта, ақ бата, ақ болат, ақ боран, ақ неке, ақ сауыт, ақ сұңгі, ақпа жұлдыз, ақпа құм, балалар үйі, бас балуан, бас бармақ, бас жұлде, бас сардар, екпе гүл, екпе пар, жайдақ арба, жайдақ базар, жас жұбай, жас түлек, жас ұлан, жел құйын, жер үй, жер шары, жұмыр жер, зер кілем, зер сырға, киіз етік, киіз үй, көркем әдебиет, көркем фильм, қан плазмасы, қан түйіршіктері, қан базар, қан жайлау, май қышқылы, май шырақ, мал дәрігер, мал қора, мал тас, ондық бөлшек, орта шаруа, орта білім, орта жасыр, ортан жсілік, ортан қол, сарап комиссиясы, сары аяз, сары дала, сарыбас құрай, табан жол, табан қарыс, табан елі, таң намазы, таң сәрі, тас жол, тас құдық, тас керең, төте жол, төте оқу, төте салық, түбіт орамал, тік төртбұрыш, тілдік таңба, тілдік тұлға, тілдік жүйе, уыз қымыз, ұзын құлақ, ұзын сонар, ұзын тұра, ұлы сәске, ұлы түс, үзік арқан, үзік бау, шерік қол, шет жер, шет тіл, шот маңдай, шөп тырма, шуда бұл, шуда жсіп, ықпа ағыс, ішек қабыныс* сияқты екі я үш сөзден тұратын есім тіркестер мен әртүрлі ғылым саласына тән терминдер сөз ұясында берілмей, жеке дербес лексикалық бірлік (единица) арқылы сөздіктің бас сөзіне (реестрге) берілуі тиіс. Өйткені салалық ғылым сөздіктерде олардың атау ретінде жеке беріліп, мән-мағынасы толық түсіндіріледі ғой. Ал атау, есім сөздер жеке лексика ретінде тіліміздің сөз байлығын өсіріп көрсетуде аса маңызды болмақ. Осы мәселелер проф. М.Малбақов тарапынан дұрыс шешімін тапқан.

Қорыта айтқанда, профессор М.Малбақов ғасырлық тарихы, қалыптасқан ғылыми дәстүрі бар қазақ тіл білімінің алтын ордасы – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының дамып көркеюіне бар талап-жігер, қазыналы бай білімі мен бар қабілетін арнайтын білімді басшы ретінде алға апарары сөзсіз. Ал ғалымның «Қазақ лексикографиясының тарихы», «Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері» т.б. еңбектерінің келешек ұрпақ, жас тілші мамандар үшін, болашақта жасалар түсіндірме сөздіктер, тарихи сөздіктер және этимологиялық, басқа да сөздіктер жасағанда аса пайдалы да қажетті, құнды да бағалы еңбек, негізгі құрал болары еш күман тудырмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы, 2002. – 65 б.

[2] Малбақов М. Сөздік және сөзтаным мәселелері. Алматы, 2015. – 23 б.

МРНТИ 16.01.09

Н. Уәли

филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Орталық мемлекеттік мұражайының Антропология және этнология орталығының бас ғылыми қызметкері.
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МИФТІК-ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ АГИОНИМДЕР

Аннотация. Мақалада этностың мифтік діни негіздегі дүниетанымдарының құрамдас бір саласы ретінде агионимдердің тілдік және мәдени семантикасы өзара байланыста қарастырылды. Діни мазмұндағы қисса-дастандар, аңыз-эпсаналар, агиографикалық туындылар, сондай-ақ Мемлекеттік Орталық музей қорындағы материалдар дереккөз ретінде алынып, қазақтың халық тіліндегі агиофразеологизмдер, агионимдік атаулардың мәдени-тілдік семантикасындағы кодқа салынған ақпараттарды ашу арқылы олардың семиотикалық статусы және этномәдени-тілдік кеңістіктегі алатын орны мен қызметі айқындалды. Діни-мифологиялық танымның ментальды құрылымындағы дискретті бірліктердің тілдік репрезенттері ретінде сөз, сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер және прецедентті есімдер алынды.

Тірек сөздер: агиофразеологизмдер, агионимдік атаулар, пайғамбарлар, әулиелер, аруақтар, агионим, агиография, тілдік-мәдени семантика, социум, құндылықтарды бағалау.

N.Uali

Doctor of Philological Sciences, professor, chief research worker of the Center of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of RK
Almaty, Kazakhstan

AGIONYMS IN THE MYTHO-RELIGIOUS WORLD OUTLOOK OF THE KAZAKHS

Annotation. In the article, the linguistic and cultural semantics of agionyms as an integral component of the mytho-religious world outlook of the ethnos is considered in close interrelation. As sources, works of religious content, legends, hagiographic works, as well as materials from the collections of the Central State Museum were taken, code information about hagiophraseological units in the Kazakh language, cultural and linguistic semantics of hagionymic names was revealed, their semiotic status, place and functions in the ethno-cultural and linguistic space were determined. Words, phrases, phraseological units and proverbs, and precedent names were taken as linguistic representatives of discrete units in the mental structure of religious and mythological cognition.

Keywords: agiophraseologisms, agionymic names, prophets, saints, aruakh (the Holy Spirit), agionym, hagiography, cultural and language semantics, society, assessment of values.

Н. Уәли

Доктор филологических наук, профессор, главный сотрудник центра Антропологии и
Этнологии Центрального государственного музея РК
Алматы, Казахстан

АГИОНИМЫ В МИФО-РЕЛИГИОЗНОМ МИРОПОНИМАНИИ КАЗАХОВ

Аннотация. В статье рассмотрена взаимосвязь языковой и культурной семантики агιονимов как составной части мировоззрения этноса на мифо-религиозной основе. В качестве источников были взяты произведения религиозного содержания, легенды, агиографические произведения, а также материалы из фондов Центрального государственного музея, раскрыты кодовые сведения об агиофразеологизмах на казахском языке, культурно-языковой семантике агιονимических названий, определены их семиотический статус, место и функции в этнокультурно-языковом пространстве. В качестве языковых репрезентов дискретных единиц в ментальной структуре религиозно-мифологического познания были взяты слова, словосочетания, фразеологизмы и пословицы, прецедентные имена.

Ключевые слова: агиофразеологизмы, агιονимные имена, пророки, святые, духи, агιονим, агиография, языко-культурная семантика, социум, оценка ценностей.

Introduction. The mytho-religious world outlook of the ethnos is expressed by means of the system of values which are transferred by theonyms, agionyms, mythonyms and demonological names and concepts. In this row the system of agionyms takes a special place in the Kazakh world perception and outlook. Agionyms consist of concepts and categories about prophets, saints and aruakhs (Holy Spirits). The analysis and identification of the function and the place occupied by agionyms in the linguistic and cultural-semantic space of the mytho-religious outlook of the ethno-language community is one of the important tasks whose decision would answer the challenges of the globalization era, the processes of revaluation and updating in the public consciousness of the national values.

In the new upgraded edition of the explanatory dictionary of the Kazakh language the considerable place was given to agionyms; for the first time their lexicographic processing was carried out [1]. A large number of the Kazakh agionyms was embraced in “The Phraseological dictionary of the Kazakh language” of the academician S. K. Kenesbayev [2]. Also the agionyms were classified into seven categories in the research “Conceptions, Cults, Ceremonies of the Kazakhs” of the historian R.M. Mustafina [3]. Generally in Kazakh lexicology agionyms were studied in the framework of taxonomical and structural linguistics on the principle of self-sufficiency in toponymic, anthroponymic researches, on whose basis the important results for future studies were received. However, it should be admitted that the research of agionyms only within linguistic semantics doesn’t allow to disclose more deep knowledge hidden in the cultural semantics of these objects. For today, the monumental work - the five-volume encyclopedia “The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names” [4] was published under the scientific supervision of the scientist ethnologist N. Alimbay, who considered such names, concepts and categories in the anthropocentric paradigm in indissoluble connection with the person, the society, the system of public relations, the objects of nature. The agionyms in the Kazakh religious consciousness are considered by us in such aspect, i.e. the principle of mutually effective totality of the language semantic field and the cultural semantic field is the cornerstone of our ethno-linguocognitive research. As the language representants of discrete units of the mental structure of the mytho-religious world outlook of the ethnos are general both for mental and for language structures, they were designated as discrete language units in the research. The agionyms were classified by us into three main categories: 1) prophets, 2) saints, 3) aruakhs (ancestral spirits).

The bases for the statement and reasoning. We assume that studying of agionyms only in the aspect of spiritual religiousness doesn't give the chance of full disclosure of the mytho-religious consciousness of the ethnos. Therefore, the purpose of the offered work is the research of agionyms in close and indissoluble connection not only with religious, but also secular spirituality. For this purpose we carried out the linguoculturological analysis on the disclosure of the linguistic cultural codes hidden in the studied objects.

1. Prophets. The names of twenty five prophets specified in the Koran Karim [5] are referred to the highest categories of agionyms. As it is told in "The Qisas Al-Anbiya" [6], the main mission and functions of prophets are to report to people the revelations of Alla Tagala. Each prophet from one hundred and twenty-four thousand ones granted on the earth, beginning from Adamat to the prophet Muhammad, had his own period and time of prophecy; everyone carried out the assigned sacred duties and created good things. In understanding of the traditional Kazakh society such elementary acts of life organization as creation of a family, cultivation of cattle and land, dwelling construction were for the first time made by Adamat prophet. There were also prophets who developed weaving, sewing business, town planning, shipbuilding, forge craft. Therefore in the Kazakh religious consciousness, Muhammad as the last prophet granted to all humanity occupies the status of the crown of one hundred and twenty-four thousand prophets.

In religious literature and exegetical conclusions, the Muslims recognize all prophets and believe them equally without exception. The following language discrete units of the cognitive consciousness which are closely connected with the religious culture, reflected in the cultural semantics, open the essence and functions entrusted by Alla Tagala to prophets as to religious persons:

- purity of their creation;
 - setting the people on the right path; an appeal for worship;
 - display of the correct models of worship;
 - reporting of a good message of the existence of the paradise and caution of the people against the hell;
 - existence of mugdzhiza (a sign from Allah, peculiar only to prophets);
 - the praises ennobling the prophets – pronouncing by believers of salauat devoted to them.
- Prophets, being created as mere mortals:
- create families as other people;
 - have posterity;
 - need clothes, dwelling;
 - satisfy hunger and thirst;
 - fall ill;
 - die (however their souls leave the terrestrial world only with their permission unlike mere mortals);
 - have no divine power, are not worshiped;
 - prophets are selected only from men (as women, in connection with the features of their nature, have days when their worship of the Founder temporarily stops).

These language discrete units connected with the secular spirituality in the cognitive consciousness of the ethnos, being weaved into the single whole, reflect the anthroponymic essence peculiar to the prophets. The below-mentioned language discrete units characterize the prophets as the persons who connected the religious spirituality with the secular spirituality:

- not arrogance, but humility;
- not fervor, but patience;
- not arrogance "I know everything", but modesty "There are people who know more than me";

- forgiving condescension even to perfidy;
- firmness in protection of truth, boundless gratitude;
- preservation of hope, even at the most desperate moments;
- virtue of never being proud of the wealth and status, etc.

The above-stated units, forming a certain integrity in the cultural and semantic field of the ethnos, open the identity of prophets not only as mere mortals – representatives of this or that society, but as the great teachers of their people, their ummah, who call for eternal, high human values, humanity and mercy and train them in God-fearing and love of God.

Three types of language discrete units reflecting 1) the anthroponymic essence of prophets, 2) their high religious competence, 3) the essence as members of the society, - in total designate the semiotic status of agionyms of category of prophets in the cognitive consciousness of the ethnos.

According to the conceptions of the religious spirituality, Alla Tagala initially created the prophets as pure ones. For strengthening of the prophetic status, Alla Tagala rewarded them with mugdzhiza (signs). They showed their mugdzhiza and keremets (miracles) to the community which demanded the proofs of their prophecy and messengership.

In the primordial Kazakh society such agiophraseologisms are widely spread as: *Нұхтың кемесі* (Noah's Ark), *Жүсіптің сұлулығы* (Yusuf's beauty), *Жүсіп пайғамбардың түсі* (the prophet Yusuf's dream), *Дәуіттің қоржыны* (David's bag), *Ер Дәуіт соққан ақ сауыт* (the chain armour from the best steel shaped by David), *Сүлейменнің жүзігі* (the ring of Solomon), *Жүзігі барда Сүлеймен, жүзігі жоқта сүмірейген* (with the ring - Solomon, without the ring – a pitiful person), *Мұсаның асатаяғы* (Moisey's crook), *Исаның демі* (the curing Jesus's breath), *Ибраһим пайғамбарға көктен түскен көк қошқар* (the sacrificial ram sent from heaven to the prophet Abraham), *Мұхаммед пайғамбарға көктен түскен төрт қылыш* (four swords sent from heavens to the prophet Mahomed), *Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған* (The prophet respected his son-in-law – concerning the prophet Mahomed), etc.

Craft, forge utensils and subjects as parts of these phraseological units are not simple denotata, but they design the divine material which ennobles the glory of the prophets conducting the persistent fight on the way to true knowledge of the Founder by the people; the cultural connotational values of these denotata supplement the semiotic status of prophets in the cognitive consciousness of the ethnos.

The plot about the prophet Noah and his ark is often found in the folk creativity and also in samples of original works, legends and tales of the religious and mythological content, household-ceremonial songs. According to the Kazakh legends, Noah's Ark moored to the mountain Kazygurt (the mountain in the South Kazakhstan area). Thus, the mountain Kazygurt, to which the Noah's ark moored, from a simple object of the nature turned into a sacred place. Therefore, local inhabitants (*Қазығұрттың басынан бұлт айналған*) see special omens in the curling clouds over Kazygurt.

It shouldn't be forgotten that in the semantics of mythopoetisms there can be coded cultural knowledge (information) which is closely connected with the secular spirituality. For example, abilities of the prophet Yusuf to foresee a drought testify to his possession of ancient astronomical knowledge which is within the competence of *ecetivii* (predictors of weather, meteorologists). The origin of agiophraseologisms widely spread in the traditional Kazakh environment such as *көрген түсің пайғамбардың түсі болсын* (let your dream be as the prophet's dream), *жорудың пайғамбардың жоруды болсын* (let the interpretation of dreams be as the prophet's one) is connected with it. The phraseological value in the language semantics of the set expression *Дәуіт пайғамбардың қоржыны* (the prophet David's bag) is «notwithstanding how much is treated, there are not decreasing, never-ending viands». In this expression besides the phraseological value

there is the semantics connected with the cultural fact relating to the secular spirituality. During the reign of the prophet David, the art of special metal processing was widely developed. In the ancient eastern countries of the coast of the rivers Tiger and Euphrates, and also in Egypt on the coast of Nile the possibilities of agriculture by a wooden mattock were very limited. It is known that a wooden mattock is convenient only for processing of the damp, soft soil. Whereas lands with the firm, stony soil can yield a good harvest only at their cultivation by a stronger tool. And the iron mattock as a result of the development of the special metal processing became this tool; all this positively influenced the development of agriculture, led to the labor productivity growth. Thus, the expression *Дәуіт пайғамбардың қоржыны* (the prophet David's bag) contains the implicit value of crop capacity and prosperity of the agricultural country.

The development of different types of the manufacture of iron, the prosperity of the forge craft improved the quality of the military equipment, armour and weapon. In the Kazakh folklore there are a lot of examples of various legends and tales about the chain armour forged by the prophet David (*Дәуіт соққан ақсауыт*): the sacred armour of David was inherited by the prophet *Үзейір* (Guzeir), who knew all the Torah text from the beginning to the end and in due time restored its forgotten fragments. The prophet Guzeir gave David's armour (*ақсауыт*) to his pupil *Зәрдәш* (Zaratushtra). However, according to legends it is known that Zaratushtra, having been led astray, became a fire worshipper. And, in that way, the well-known chain armour fell from Iranians into the hands of the Turan soldiers. The legend about the sacred armour of the prophet David is described in the work by Turmagambet Iztileuov (1882-1939) created on the basis of "Shakhname" by Firdousi:

Зәрдәште болушы еді болат сауыт

(They say that Zaratushtra had the damask chain armour – arbitrary translation of the author – N. U.),

Өзге емес, өз қолынан соққан Дәуіт

(Nobody else but David forged it).

Оған оқ өтпеуші еді атқанменнен

(None of bullets could punch it),

Киіліп болғанменен көне сауыт

(It wasn't worn out, no matter how much time passed).

And in other legends it was told that the Kazakh batyrs received the damask chain armour forged by the prophet David. Such lines often occur in the Kazakh eposes:

Атамнан қалған ақсауыт

Беркітіп соққан Ер Дәуіт

(I inherited from the ancestors the damask chain armour forged by David himself). In the traditional Kazakh society before the full formation of Muslim religious consciousness, the image of the prophet David was the symbol of the mythological patron of the forge craft. The information coded in the cultural semantics of the mythoepic agiophraseologism reveals the historic fact of the development and prosperity of metallurgy and iron processing at that time. It once again proves close interlacing of the religious spirituality with the secular one in the national world perception.

Deciphering the information hidden in the semantics of the mythopoetic agiophraseologism connected with the prophet Solomon "*Су иесі Сүлеймен*" (The patron of water - Solomon) outputs the following implicit knowledge of cultural value: «The tsar Solomon seized big water territories, thanks to his efforts on the development of shipbuilding». And in the Kazakh pre-Islamic society according to mythological popular beliefs, Solomon was the patron of lakes and rivers. In the mythological consciousness there were certain patrons of mountains, deserts, step-pes, lakes and rivers. Thus, in the Kazakh mythological consciousness the concrete historical

knowledge concerning the life and activity of the prophet Solomon served for the perception of his image in the new status as the water patron. In connection with this image, the whole system of valuable acts and bans which had the rational character was formed such as: cleaning of a spring source from litter, the ban on water pollution by household waste, and also the sacrifice ceremony to a new dug out channel approved in the traditional agriculture, *арық қандау* (literally – spread of the blood of sacrificial cattle on an aryk). Thus, having been created in the national consciousness initially as mythological pattern, the image of the prophet Solomon already with strengthening of Islamic religiousness in the modern period was enriched by Muslim theological knowledge.

However, it should be noted that mythological understanding of the image of the prophet as the patron of water resources in the secular spirituality of the people gradually turned into the code of ecological knowledge on the rational use of natural riches.

From the Kazakh precedent texts it is known that the crook of the prophet Moisey was allocated with special wonder-working force. According to religious legends, Moisey tried to take away Israelis from the oppression of the Egyptian Pharaohs. As a result of the blow of Moisey's crook, the sea parted, and Israelis passed it, but the army of the Pharaoh pursuing them sank. This legend about the opposition of the prophet Moisey with the deadly outcome for the Pharaoh, who was considered immortal among his people, and who had the absolute power over everyone and everything, makes such implicit sense in the secular spirituality of the Kazakhs, that not the people were created for the governor, but the governor was created for the people.

In the history of various civilizations and countries there were many attempts of the promotion and realization of ideas of the restriction of the absolute power. So, in the Ancient Chinese civilization, the follower of doctrines of Confucius Xun-Ji (313-238 AD) told concerning the justice of this idea: «The heaven created the simple people not for the governor, it put him on the throne for the simple people» [9, 69]. In the Kazakh society there were also mechanisms of the restriction of the khan's power. For example, in the Kazakh khanate for the regulation and influence on the khan's power there existed Toganak Council [4, 5-volumes, 318], *Тұрымтай кеңес* (Turumtay Council) [4, 5-volumes, 508], as special institutional forms of the political organization of the society. The implicit value of the proverb *Халық қаласа, хан жалғыз атын сояды* (if the people deign, the khan will sacrifice his last horse) from the paremiologic fund of the Kazakh language testifies to the khan's subordinated status in relation to his people: *халық ханнан жоғары* (the people are above the khan).

In some sources Kydyr (Kyzyr) is mentioned as a prophet, in others – as a saint. The status of the anthroponym Kyzyr (Hizr) hasn't been defined among other agionyms yet. There are certain reasons for that. According to legends, initially Hizr was a prophet, but his prophetic mission was completed after he had drunk the living water granting the eternal life. Therefore, eternally-living Hizr (the death will come to him only on the Doomsday) moved up from prophets into the rank of saints. In the Kazakh legends and tales Kydyr baba (father Hizr) or Kyzyr ata (ancestor Hizr) is referred to the category of the saints of the highest rank. In the traditional Kazakh outlook Kydyr ata always goes together with *Бақ* (happiness). People say: *Бақта көз болмайды* - Happiness has not got eyes. Because it can come both to good and bad men; both to kind and wicked ones; besides it is not of constant character. However, according to national popular beliefs, the special happiness will come to a man at whom Kydyr ata will look at, and it will be constant. According to the mythological ideas, to hide himself, Kydyr ata comes to people in the image of an aksakal (the white-bearded honourable aged man), a homeless tramp, a sick pauper, an unfortunate traveler, i.e. has anthroponymic signs. The person who shows mercy to indigent men, who shelters a traveler deserves “bata” (blessing) of Saint Hizr. This agionym in the secular spirituality carries out the function of the preservation of humanity in the ethical relations between

members of the society, the strengthening of communication between a person and the nature.

The above-stated fundamental ethical principles were created in the ethnocultural environment by means of the data and concepts of hagiographical heritage about prophets, and affected the norms of moral-ethical and legal relations as components of the secular spirituality. For example, for the solution of complex intertribal lawsuits and the resolution of conflicts Salavat (praise) to the prophet Muhammad was read. After reading of Salavat all claims stopped, and the party which resumed them was considered guilty and had to pay a fine (4, 5-volumes, 142 p.). It is necessary to conclude from this that Kazakh Biys (judges) in their time were guided by the humane qualities peculiar to the spiritual essence of prophets for the regulation of public legal relations.

In the Kazakh environment there was the tradition of test of a *күйеу* (son-in-law) by *қайын* (the wife's relatives). The elders of the clan watched closely sharp jokes over a *күйеу* especially among the youth so as not to overstep the limits of the permitted, according to the principle *Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған* (The Prophet (Muhammad) respected his son-in-law) and not to break the etiquette norms.

One can see from all aforesaid, that in the language and cultural semantic fields of the discrete units the religious and secular spirituality were closely weaved.

2. Saints (*әулиелер*). The saints belong to the following type of agionyms. In the explanatory dictionary of the Kazakh language «a saint is a person who deserved special blessing of Allah and the trust of the people by his fear of God, true service to the religion and unshakable devotion to it, whose spirit after death remains high» [1, 514]. Also the Kazakhs by the word *әулие* (saint) name a religious, devout person who has qualities of a clairvoyant and a sorcerer, the special personality of the leader conducting and setting the community on the right track of spirituality». Such discrete units of the cognitive consciousness relating to the concept “saint” in the cultural and language semantics, being weaved into the whole, reveal the semiotic status of *әулие* (saint), who belong in the ethnocultural space to the category of agionyms:

- holder of the special love and favor of Allah;
- a representative of the close-to-Allah circle standing after the circle of prophets;
- high religiousness;
- clairvoyance;
- sorcery;
- devotion (asceticism);
- gentle disposition;
- moderation in requirements (*ынсап*), content with small quantity (*қанағат*);
- not belonging to the category of prophets;
- gift to show keremets (miracles of the saints).

The saints in the hierarchy of religious persons stand one level lower than the prophets, all the prophets were endowed with the qualities of the saints, however not all the saints were prophets. In the mythological outlook of the Kazakhs the special place is taken by the ideas about *Баба түкті шапты әзіз* (the name of one saint ancestor) *Ғайып ерен, қырық шілтен* (Saint patrons), *Жеті әулие* (seven saints). Among the people, *Ғайып ерен, қырық шілтен* (Saint patrons) are generally patrons of soldiers. The custom is also widespread among the Kazakhs to bake not seven flat cakes (*жеті нан/жеті шелтек*), as it is accepted according to the Kazakh religious canons, but eight ones, devoting one flat cake to one of the companions of *Жеті әулие* (seven saints) – the dog called in the legend as *қытымьыр деген қызыл ит* (a red dog), who on the way to Allah suffered oppression and persecutions of the tyrant, burdens and deprivations of life. This ceremony perceived as a sadaka (alms) is called *жеті нан* (seven flat cakes), however eight ones are often baked, seven of them are distributed to relatives and neighbors, and one is

given to a dog. At the heart of the cultural and language semantics of the ceremony *жәмі нан* connected with religious ideas there are motives of motivation for good acts and good deeds.

According to the religious conception, the saints are the people standing closer to Allah after prophets, who deserved the favor of the Most High, have profound knowledge of the ayats of the Koran and hadiths of the prophet Muhammad, the personalities who achieved the perfection. Four *shadiyars* (assistants) – Abubakir, Omar, Ospan, Aziret Ali and thirty-three thousand *sakhab* (associates) of the prophet Muhammad belong to the special group of agionyms of the category of the saints. There are legends and tales known among the people about four shadiyars, the closest Prophet's associates and followers, who after his death, took the spiritual domination into their own hands in the caliphate created by him.

The Kazakh healers didn't go out of the house to collect *адыраспан* (garmala) without ablution, they did it early in the morning. Adyraspan is a sacred grass, therefore there was even a ceremony of its special greeting:

Ассалауамағалейкүм, адыраспан (Salamaleykum, garmala),

Бізді сізге жіберді Омар, Оспан (We were directed to you by Omar, Ospan).

Кеселге жәмі түрлі ем болсын деп (It will become medicine for seven illnesses),

Әкім Лұқпан пірлері ақыл қосқан (Patrons of the governor Lukpan told).

The example of such appeal to a plant as to a living creature testifies to the syncretization of the ancient beliefs, according to which the objects of the nature had the sacred status, with the canons and principles of the modern Moslem doctrine.

In ancient Kazakh epic works, Aziret Ali acted as the saint patron of batyrs (soldiers-bogatyrs). Aziret Ali got in inheritance one of four swords presented to the Prophet from the heaven (*Көкпен түскен төрт қылыш*) – *Зұлтықар* (Zulfikar). *Зұлтықар* as one of popular epithets of the military weapon is often used in works of poets and writers and as the man's name is widespread among the Kazakhs. There is also its other name – *берікәлі* among the people. This name is met in works by *жырау* (representatives of the Kazakh historical poetic creativity):

Дүниенің білдім жалғанын (I learned the frailty of this world),

Көтердім басқа салғанын (Endured all its tests).

Сол болды жалғыз арманым (The sole dream wasn't realized),

Берікәліні иалмадым (I didn't hold берікәлі in hand).

Берікәлі is a compound word consisting of two components: *берік* – 'strong' and *әлі* – 'Ali, the name of one of four shadiyars, the son-in-law of the prophet Muhammad'. Thus, *берікәлі* is one of the Kazakh versions of the name of the select and strong sword Zulfikar which was inherited by Aziret Ali from the prophet Muhammad. The other version of the name *Зұлтықар* is *Зүлперін*. In the work of the poet Iliyas Zhansugurov it was used as a part of the image-bearing expression:

Шалғыны шыңғырлатып жанып-жанып (Gnashing by a sharpened scythe),

Жоңқабай жоңышқаға қалды салып (Zhonkabay mows medunka),

Әлінің кеуір қырған зүлперіндей (As Ali mowed kaffirs with Zulfikar),

Үйірін, қырып-жойып кетті жарып (Collecting in heaps on the sides, dissecting everything that was ahead)

The above-stated examples point to the fact that the prophet Muhammad's sword Zulfikar which was inherited by Aziret Ali in national poetic creativity became the symbol of fearlessness and military bravery. The semiotic status of Aziret Ali, who is referred to the category of saints, in traditional folk creativity sometimes wanes and obtains qualities of the epic hero-warrior. Widely extended legends strengthened the cult of saints in the religious consciousness of the ethno-language collective.

The peculiarity of this process is the fact that the cult of saints, on the one hand, dynamically

developed in line with the Muslim religious tradition, and, on the other hand, was harmoniously syncretized with ancient beliefs, customs, traditions, ceremonies and rituals of the Kazakh ethnos. Initially, before the formation of Islamic world outlook, the Kazakhs attributed the divine status to objects of the nature, they considered that each of them had the spirit-patron – *Іуе* (owner). The cult of saints by means of sacralization in the form: *әулиенің аяғы тиген жер* (the earth touched by a saint's foot), *әулиенің ізі қалған жер* (the place where a saint left his trace), *әулиенің шанышқан таяғынан аққан бұлақ* (the spring welling out from the place where a saint's crook was stuck) of such places as *үңгір* (cave), *ишпалы бұлақ* (alive spring), *кенді жер* (mine), *тұзды жер* (saline soil) connected the saints with objects of the nature of that environment in which they lived.

In the pre-Islamic religious consciousness, the sacral significance was attached to objects of the nature, each natural object had his patron. However it is not known what was the form of spirits-patrons: anthropomorphous, zoomorphous or antropo-zoomorphous as in the cultures of ancient civilizations. Obtaining the divine character by natural objects, connected with agionyms related to saints is possible to explain by transformation of ancient mythological ideas. In other words, initially these objects of the nature had no divine property till the saint's crook and foot touched them, then they turned into the holy places for worshiping. The group of agionyms of the Kazakh steppes consisting of saints includes descendants-successors of the prophet Aziret, such persons as *Arystan bab*, *Aziret Sultan* (Kozha Ahmet Yasau), *Masat ata*, *Ukasha ata*. They are referred to the *kozha* kin group – the aristocrats of the traditional Kazakh society. Among them special names were given to descendants of the daughter of the prophet Mahomed – *Fatima* and *Aziret Ali – seyit kozha* and also the daughters of the prophet – *saida*. In this row we should also note such agionyms of saint women as *Bibatima*, the *Girl-fighter* (*Paluan kyz* – Aziret Ali's wife – *Dariga* by name who gave birth to *Mahdi*); in ancient times the Kazakh women esteemed them and asked for a support from them before childbirth.

Such persons as *Auliye Ata* (*Satyk Bogra han*) *Bakhauiddin Nakishband*, *Beckett Ata*, *Nauan Haziret*, *Maral Ishan*, *Kalzhan Akhun*, *Mashkhur Zhusip Kopey*, simple persons by their origin urging the people to believe in the Creator Allah and to follow his directors. As various legends tell, the saints often perished from hands of enemies during reading Mohammedan prayer. There were sacred springs and other natural objects in the places of death of the saints.

3. Spirits (*аруақтар*). Aruakhs (spirits) connected with the cult of ancestors belong to one more category of agionyms. In various cultural sources the semiotic status of spirits related to the category of agionyms is revealed:

- connection of spirits with the cult of ancestors;
- support of the family;
- transformation of hostility into the motto;
- honoring of graves as sacred objects;
- use as “a guarantor” during oaths, promises;
- mutually cultural semiotic integrity of discrete language
- units such as the name of spirits as a part of etiquette formulas.

A spirit (*аруақ*) is a soul of a dead person which supports his relatives in this world. In the traditional world outlook of people, a living person has a soul, a dead one has a spirit; a spirit and a soul are considered separately. Thus, in the ancient world outlook of the Kazakhs, a soul and a spirit designate not one but different concepts. They say about a dead person “he emitted his soul” (*жаны шықты*), but they don't say “he emitted his spirit” (*рухы шықты*).

In the concept of the people, a person who patronized by a spirit (*аруақ*) is called differently: *арқасы бар* – a person with special gift, *арқасы қозды* – to be excited, *арқалы адам* – a person with special spirit, *аруақты адам* – a person having a spirit – patron; usually these are the people who esteem the Holy Spirits and have communication with them. On the one hand, a spirit is a

special gift inherent in a gifted person. A spirit is also inherent not only in gifted, but also ordinary people. However in comparison with gifted people, a spirit of an ordinary person isn't actively revealed. Respectively, each person has his spirit. And this spirit always supports him. According to mythological ideas, even if a person dies, his spirit continues to live; it is called a spirit of ancestors. And a person who is supported by a spirit is much higher than other people.

According to ancient beliefs in nomadic society, spirits (aruakhs) of famous for their mind khans, sultans, patriarchs, elders, aksakals, judges, batyrs, poets-storytellers, who were recognized still during their lifetime as the saints, were considered as powerful ones. Therefore, the graves of such saints became the objects of attention. People asking for a child from Supreme Allah spent a night near such graves, made sacrifice. A spirit which connected a person's desire with the saints was considered to be a mediator.

Agionyms relating to the category of saints, especially the names of such batyrs, soldiers-ancestors passed into military mottoes of tribal associations. A batyr who was the head of a tribe with a war-call, executing a military call (motto), stepped on his opponent. For example, as M. Tynshpayev specifies, such mottoes were *Baytok* of Saryuysin, *Baicuang* of Sauan, *Bakhtiyar* of Zhalayyr, *Rayymbek* of Kerey, *Zhaubasar* of Uak, *Ala Tau* of Konyrat, *Kozhakhmet* of Kerdera, *Beck-ett Ata* of Aday, *Doyt* of Shomekey, *Daukara* of Baybakty, *Dulat* of Ramadan, *Aldiyar* of Tortkala, *Baymurat* of Zhappas, *Karabura* of Tama (this information was supplied in a short form).

At agreements and oaths the names of spirits were mentioned as the guarantor of the contract. People believed that those who would break an oath, would be damned by the spirit. The concept of belief in such spirits (ancestral spirits) was closely connected with the moral and ethical standards of the traditional Kazakh society. It was considered that the neglect of blessing and the violation of a vow and oath will be damned by the spirit (4, 1 vol., 197 p.). In this regard very often in the speech of elderly people such etiquette expressions were used as *аруақ разы болсын* (let the spirit be pleased with you), *аруақ қолдасын* (let the spirit support you), *аруақ жсар болсын* (let the spirit be your patron).

The ancient Kazakhs had the strong concept that ancestral spirits support their descendants everywhere and in all undertakings. However only people with pure thoughts and good intentions were considered to be worthy of such protection. And dirty people who committed a crime, indulged in brute lust, got stuck in sins and forgot about the precepts and traditions of the ancestors (*ata-baba zholy*) were referred to the category of people deprived of the spirit support. According to these beliefs, the environment which didn't punish a criminal who committed an unlawful deed (*арауаққа шет қылық*) was also doomed to a removal from spirits, and such society was considered damned by the spirits too. It is necessary to note one more important detail connected with spirits: the ancient Kazakhs had a set of the customs connected with the appeal to aruakhs (spirits) of their kin group (*аруақ шақыру*) for support in various traditional competitions such as *бәйге* (bayga), *палуан күрес* (fight), *сүре айтыс* (a type of verbal competition of akyns - improvisators), organized usually on big national holidays (4 vol., 579 p.).

Olzha (prizes) were distributed among winners of such mass competitions by the accepted rules (*жөн-жосық*) and customs (*жол*). If these rules and customs were violated, the competitors who appealed to the aruakh (*аруақ шақырғандар*), i.e. asked for the spirit support, had the right to make the complaint about the organizers and to demand the revision of their decision. It isn't connected with mercantile interests in any way, but is dictated by high motives and deep beliefs that one shouldn't neglect the aruakhs, who came to help and support their descendants, and unfairly estimate their might (*аруақтың бетін қайтармау*).

Conclusion. Agionyms in the religious and mythological world outlook of the Kazakhs are subdivided into such three categories as prophets, saints and spirits. The article reveals the semiotic status of each of them. Till today's time agionyms were considered in researches unilaterally - only

in connection with religious spirituality; and the author of the article tried to pay close attention to the connection of agionyms with secular spirituality. Analyzing the cultural and language codes in discrete language units of the ethnos cognitive consciousness by means of their consideration in indissoluble connection not only with religious, but also with secular spirituality, he revealed the ethnocultural and at the same time the language aspects of the object of his research. The article leads to the conclusion that agionyms in the religious and mythological world outlook of the ethnos played the major role, and the mythical beginning in them was transformed in due course, actualizing more significant, valuable connections with moral ethical standards, the system of legal relations of the society, and also sacralization of objects of the nature as the highest manifestation of the ecological consciousness.

LITERATURE:

[1] The Dictionary of Kazakh literary language. 15 Vol. Under edition of: A. Iskakov, N. Uali. Almaty: Arys, 2006-2011. – P. 15-17.

[2] Kenesbayev I.K. Phraseological Dictionary of the Kazakh language. Almaty: Nauka, 1977. 712 p.

[3] Mustafina R.M. Conceptions, Cults and Ceremonies of the Kazakhs. Alma-Ata: «Қазақ университеті», 1992. 79-p; 176 p.

[4] Traditional system of Kazakh ethnographic categories, conceptions and names. Encyclopaedia. 1- 5 Vol. The supervisor of the project and scientific editor – N. Alimbay. (1 V. А-Д. Almaty: DPS, 2011. 736 p.; 2 V. Е-К. 3 V. Almaty: «Slon», 2012. 736 p., ill.; 4 V. Қ-О. Almaty; «Slon», 2013. – 736 p., ill.; 5 V. Ө-Я. Almaty: «Aziya Aryna», 2014. 840 p., ill.)

[5] Koran Karim. Kazakh translation and comments. The translator – Kh. Altay, Medine: Kombinat Koran Sharyph asym, 1991. 604 p.

[6] Khissas ul-anbie. Literary genres. 20-Vol, Almaty: Taimas, 2008. 45 p.

[7] Kopeiuly M.Zh. Works. 20 Vol. 1-13 Vol. The translator from Arabic script – N. Zhusipov. Pavlodar: ЭКО ФӨФ, 2003-2010. 32 p.

[8] Iztieluyli T. Rustem - Dastan (Heroic epos on the basis of “Shakhname” by Ferdousi). Second book: Almaty. Zhazushy, 2004. 328 p.

[9] The world political anthology. 10 Vol. Almaty. – The publishing house ЖШС «Kazakhstan», 2005. 504 p.

[10] The materials of ethnographic expedition of State Central Museum of the RK (1950 r.). 52 p.

[11] Tynyshpayev M. The Materials on history of Kyrgyz-Kazakh people. Tashkent: The Oriental department of the KSPH, 1925. 62 p.

А.Қ.Жұбанов

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ ЖӘНЕ МЕТАБЕЛГІЛЕНІМ
МӘСЕЛЕСІ**

Аннотация. Мақала оқырманды корпусстық лингвистиканың негізгі ұғымдарымен, терминдерімен және корпуссты жобалау, тілдік материалдарды іріктеу мен өңдеу, мәтінге метабелгіленім енгізу тәсілдерінің технологиялық процестерімен жалпылама түрде таныстырады. Сонымен бірге мәтіндер корпусынан зерттеушіге қажетті тілдік бірліктерді іздеуге үдерісін қамтамасыз ететін корпусстық менеджер жұмысы да қысқаша сипатталады. Мақала иесі оқырманды корпусстық лингвистика пәнінің концепциясымен, корпусстық технологиялардың негізімен және пәннің басқа да ақпараттық технологиялар ішінен алатын орнымен таныстыруды мақсат етеді.

Мақалада тілдік бірліктер жайында әртүрлі анықтамалық және статистикалық деректер алу мүмкіндіктері қысқаша сипатталады. Мәселен, корпустар негізінде сөзформалардың, лексемалардың, грамматикалық категориялардың қолдану жиілігі жайында және олардың кезеңдік өзгеріске ұшырау сипаты немесе лексикалық және т.б. бірліктердің тіркесе қолдану жиіліктері жайындағы деректерді алу мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен бірге тілдік бірліктерді белгілі бір кезеңдерге қатысты сипаттайтын деректер тілдік қордың динамикасын зерттеуге және әр жанр мен әр авторға қатысты мәтіндер бойынша тілдің лексика-грамматикалық сипатын талдауға болатындығы сөз болады.

Мақалада тіл білімінің синтаксис, семантика және әлеуметтік лингвистика сияқты салалары тілдік сипаттауды немесе тілдік құрылымды бағалауды, немесе тілдік қолданысты зерттеуді мақсат етсе, корпусстық лингвистика тілдік зерттеудің көптеген аспектілеріне қолдануға болатындығы қарастырылады.

Тірек сөздер: корпусстық лингвистика, мәтіндер корпусы, ұлттық корпус, морфологиялық белгіленім, синтаксистік белгіленім, семантикалық белгіленім, метабелгіленім, сөзформа жиілігі, грамматикалық категориялар жиілігі, лексика-грамматикалық сипаттама, контекст, кезең, жанр.

А.Қ.Жұбанов

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМЫ
МЕТАРАЗМЕТКИ**

Аннотация. Статья знакомит читателей с основными понятиями и терминами корпусной лингвистики, а также описывает в общих чертах технологические процессы, связанные с их проектированием, отбором и обработкой языкового материала, способами

метаразметки. Также кратко описываются корпусные менеджеры, обеспечивающие поиск в корпусе необходимых для пользователей лингвистических единиц. Автор статьи ставит цель познакомить читателей с концепциями корпусной лингвистики с тем, чтобы помочь им освоить основы корпусных технологий, приобрести навыки работы с корпусами, определить место дисциплины и собственно корпусов в ряду информационных технологий.

В статье описываются возможности использования корпусов для получения разнообразных справок и статистических данных о языковых и речевых единицах. В частности, на основе корпусов можно получить данные о частоте словоформ, лексем, грамматических категорий, проследить изменение частот и контекстов в различные периоды времени, получить данные о совместной встречаемости лексических единиц и т.д. Также очевидно, что представительный массив языковых данных за определенный период позволяет изучать динамику процессов изменения лексического состава языка, проводить анализ лексико-грамматических характеристик в разных жанрах и у разных авторов.

В статье рассматриваются такие области лингвистики, как синтаксис, семантика и социолингвистика, которые могут быть применены ко многим аспектам лингвистического исследования, если целью является изучение языкового описания или оценки языковой структуры, или языкового употребления.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, корпус текстов, национальный корпус, морфологическая разметка, синтаксическая разметка, семантическая разметка, метаразметка, частота словоформ, частота грамматических категорий, лексико-грамматическая характеристика, контекст, период, жанр.

A.K.Zhubanov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE AND METAMARKING PROBLEMS

Annotation. This article discusses the basic concepts and terminology of Corpus Linguistics, as well as outlines the technological processes related to their design, the selection and processing of linguistic material, the markup ways. The brief description is given of corpus managers providing the search in the corpus of linguistic units necessary for users. The author of the articles tries to acquaint readers with the concepts of Corpus Linguistics, so that they can learn the basics of corpus technologies, acquire skills to work with the corpus, determine the place of the branch of science and corpora in the series of information technologies.

The article describes the possibilities of using corpora for receiving a variety of information and statistic data on language and speech units. In particular, on the basis of corpora, data on the frequency of word forms, tokens, grammatical categories can be obtained, changes in the frequency and contexts at different times can be traced, data on co-occurrence of lexical units, etc. can be received. It is also evident that a representative array of language data for a specific period allows us to study the dynamics of the processes of changing of the lexical structure of the language, to conduct the analysis of lexical and grammatical characteristics of different genres and different authors.

Keywords: Corpus Linguistics, corpus, national corpus, morphological markup, syntax markup, semantic markup, markup, frequency of word forms, frequency of tokens, frequency of grammatical categories, lexical-grammatical characteristics, context, time period, genres.

Тіл білімінің жаңа саласы «Корпустық лингвистиканың» мән-мағынасына тоқталатын болсақ, оның «Компьютерлік лингвистика» деп аталатын саланың бір бөлімі екендігін айта кеткен жөн. Корпустық лингвистика – компьютерлік технологияларды қолдана отырып, лингвистикалық корпустарды (мәтіндер корпустарын) құру мен оны пайдаланудың жалпы принциптерін зерттемелейді. Ал **лингвистикалық** немесе **тілдік, мәтіндер корпусы** дегеніміз нақты тілдік мәселелердің шешімін табуға арналған аса үлкен көлемдегі мәшине (компьютер) оқи алатындай түрде көрініс табатын, бірыңғайланған, құрылымдалған, белгіленген (шартты белгілер қойылған), филологиялық тұрғыда компетентті саналатын тілдік деректер ауқымы.

Кез келген корпусты жобалау оны құру кезеңдері мен әрі қарайғы даму жолдарын алдын ала ескеруді қажет етеді. Корпус ұғымы тілшілердің үнемі қолданысында болған дәстүрлі картотека қорын жасау жұмысының жалғасы деуге болады. XX ғасырда бұл картотекалар компьютер жадына енгізіліп, көпшіліктің пайдалануына мүмкіндік жасалды. Корпустық тіл білімінің қалыптасуына Интернет желісі айтарлықтай қызмет атқарды десек те болады. Интернеттің дамуы арқасында үлкен көлемді мәтіндік материалдарға қолжетімді болып, әртүрлі лингвистикалық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туды. Осындай жағдайда, сөздіктер мен грамматикалар құрастыруда негіз болатын дәстүрлік мәселе – тілдік материалдардың репрезентативтілігі мен теңгерімдігі. Корпустық лингвистиканың жетістіктерін өзіне сақтаған аса дамыған корпус түрі – Ұлттық корпус. Аталған корпус Ұлттық тілді белгілі дәрежеде толық түрде бейнелейді. Ұлттық корпустың репрезентативтілігі (тұлғалылығы) – сол тілдің жазба және сөйлеу түріндегі мәтіндерінің барлық типтерінің қамтылуы. Ұлттық корпустың айтарлықтай дәрежеде көлемді (ондаған, жүздеген миллион сөзқолданыс) болуы репрезентативтілікке жету-дің қажетті шарты болып саналады. Ұлттық корпустың ажырағылмас бөлігі оның белгіленген (аннотацияланған, мазмұндалған) бейнесі.

Қолданбалы тіл білімінің өкілі В.В. Рыков мәтіндер корпусын мәтіндер жиынтығы ретінде есептей келе, оны түпкі негізінде логикалық ой мен логикалық идея жатқан және ондай мәтіндерді корпусқа біріктіріп тұрған ережелер мен корпус мәтіндерін талдауға арналған алгоритмдер мен программалар идеологиясы және әдістемелері деп анықтама береді [1].

Заманауи корпустық лингвистикаға әсер еткен негізгі бағыт салыстырмалы-тарихи тіл білімінен келді. Бұған таңғалуға да болмайды, себебі тарихи зерттеулермен айналысатын тілшілер әр уақытта мәтіндерді немесе мәтіндер жинағын негізгі айғақ ретінде санайды. Аса ертедегі тілдерді реконструкциялау үшін немесе тіларалық байланысты орнату үшін XIX ғасырда дамыған көптеген технологиялар осы кезге дейін қолданыс тауып жүр. Үндіеуропалық дәстүр бойынша тілдік өзгерістер мен реконструкциялау талаптары ерте кездегі мәтіндерге немесе қор-пұстарға (тарихи ескерткіштерге) байланысты болған. Младограмматиқтер диалектілерде орын алатын қазіргі тілге зерттеу жүргізгендері жайлы (ертедегі мәтіндерді зерттегендерінен басқа) өздерінің манифестерінде жария еткен болатын, міне бұл да аса зор маңыздылыққа ие болды.

XIX ғасырдан бастап дамып келе жатқан көптеген идеялар мен технологиялар корпустық лингвистикада қолданыс тауып, сосын дамыған болатын. Тарихи корпустарды құрастыру ісі бұрынғыша зор қызығушылық тудырумен бірге, электрондық пішіндегі қолжетімді алғашқы корпустар ішінде тарихи корпустар екені сала мамандарына мәлім.

Электрондық форматта қолжетімді аса көп мәтіндердің пайда болуы көлемді тілдік деректерді барынша тез арада жинақтап алуға мүмкіндік берді. Ал бұл жағдай тілшілерге лингвистикалық талдауда статистикалық әдіс пен модельдеу әдістерін қолдану мен дамыту арқылы айтарлықтай ұтымдылыққа ие болуға мүмкіндік тудырды.

XIX ғасырдағы грамматистер өздерінің пайымдауларын белгілі авторлардың шығармаларындағы мысалдармен дәлелдеп отырған. Қазіргі кезде сөйлеу тілінің грамматикасына көп көңіл бөлінуде. Тілді грамматикалық деңгейде сипаттауда корпустарды әртүрлі грамматикалық бірліктер варианттарының, регистрлердің және т.б. қолдану жиіліктері жайлы да ақпарат алуға болатындығы мәлім.

Өлі тілдердің көптеген сөздіктерінен қажетті сөздерді кездестіретін контекстерден цитаталар алуға болатын сияқты қазіргі кездегі корпустық лингвистикада компьютер көмегімен қажетті мысалдарды іздеу мен классификациялау және көпсөзді бірліктерді бөліп алу әрекеттері барынша жеңілдеп отыр.

Тілді оқыту немесе үйрету кезінде корпустар студенттердің қызығушылығы мен өз бетімен тілді зерттеп-үйренуге және тілдесу кезінде қолдануға ұмтылысы артады. Корпустық деректерді маңызды қолдану – Computer-Assisted Language Learning (CALL), мұнда корпустың программалық қамтамасыз етуіне негізделуінен студенттердің компьютер көмегімен орындайтын интерактивті оқыту әдісі қолданылады.

ҚР БҒМ ҒК А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қазақ тілінің корпусын құрастыру мәселесі «Мәдени құндылықтар ретіндегі қазақ тіліндегі мәтіндер корпусы және сөздіктердің «Тіл – қазына» атты Ұлттық компьютерлік қоры» атты тақырыпқа қатысты зерттеу жұмыстарынан бастама алған болатын (2009-2011 жж.). Аталған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ тілінің мәдени құндылығы болып саналатын толық мәтіндеріне, қажеттілікке сай, грамматикалық белгі-кодтар енгізіп, оның дербес түрдегі «Тіл – қазына» атты мәтіндер корпустарының компьютерлік базасын құру. Алғашында (2009-2011 жж.) толық мәтіндердің компьютерлік қорының нысандары ретінде М. Әуезовтің, Ә. Кекілбаевтың, М. Мақатаевтың, М. Мағауинның және т.б. толық шығармаларынан тек таңдама мәтіндер ғана алынды. Ал басқа қазақ классиктерінің, ғылыми мәтіндердің, публицистикалық шығармалардың мәтіндер корпусын жасау ісі «Қолданбалы лингвистика» бөлімінде өз жалғасын табуда.

Корпустарды құру мен оны пайдаланудың мақсаттылығы келесі алғышарттармен айқындалатындығы мәлім:

- 1) барынша үлкен көлемді корпус (репрезентативтілік) деректердің типтілігіне кепілдік береді және барлық тілдік құбылыстар шоғырына толықтық сипат қамтамасыз етеді;
- 2) корпустарда әртүрлі деректер типтері өзінің табиғи контекстік формада сақталуы оларды жан-жақты және объективті зерттеуге мүмкіндік тудырады;
- 3) бір-ақ рет құрылған және дайындалған деректер қорын талай мәрте және әртүрлі зерттеушілер әртүрлі мақсатпен пайдалануға болады.

«Мәтіндер корпусы» ұғымына мәтіндер мен тілдік деректерді басқару жүйесі де енеді. Соңғы кезде мамандар аталған жүйені *корпустық менеджер* (немесе корпус-менеджер) (ағыл. corpus manager) деп жиі атап жүр. Бұл жүйені корпустағы тілдік деректерді іздестіру мен статистикалық ақпараттарды алу үшін және табылған нәтижелерді ыңғайлы пішінде пайдалануға ұсыну мақсатындағы программалық құралдарды қамтитын мамандандырылған іздестіру жүйесі деуге болады.

Мәтіндер корпусындағы кез келген сөзді іздеу, сол сөздің конкордансын құруға мүмкіндік туғызады, яғни сол сөздің барлық қолданысы бар мәтін үзінділері қамтылған шығармалар тізімін және оларға сілтеме берілген мәліметтермен танысуға мүмкіндік туады. Корпустарды жазба және сөйлеу тілдері бірліктері жайлы неше түрлі анықтамалар мен статистикалық мәліметтер алу үшін пайдалануға болады. Мәселен, корпустар негізінде сөзформалар, лексемалар, грамматикалық категориялардың қолдану жиілігі жайында, әртүрлі кезеңдерге қатысты олардың қолдану жиілігінің және контекстердің өзгеріске ұшырауын бақылап отыруға, тілдік бірліктердің бірлесіп қолдануы жайындағы

деректерді және т.б. мәліметтерді алуға болады. Белгілі кезеңдегі тілдік деректердің өкілді жиіны бойынша тілдің лексикалық құрамының өзгеріске ұшырау динамикасын зерттеуге, әртүрлі жанрдың және әр автордың шығармаларындағы лексика-грамматикалық сипатына талдау жүргізуге мәтіндер корпустары зор мүмкіндік береді. Сонымен бірге корпустар дереккөз ретінде де және көпәспектiлi лексикографиялық жұмыстар жүргізуде, мысалы, әртүрлі тарихи және заманауи сөздіктерді дайындауда да зор қызмет ете алады. Корпус деректері грамматикаларды құрастыру мен нақтылау және тілді оқыту мақсатында пайдалануда мүмкіндігі мол. Табиғи тілдегі мәтіндерді өңдеуге арналған қазіргі интеллектуалды программалық жүйелердің дамуы да көлемді эксперименталды тілдік қорды қажет етеді.

Егер тіл білімінің синтаксис, семантика және әлеуметтік лингвистика сияқты салалары тілдік сипаттауды немесе тілдік құрылымды бағалауды немесе тілдік қолданысты зерттеуді мақсат етсе, корпустық лингвистика тілдік зерттеудің көптеген аспектілеріне қолдануға болатын әдістемелігімен ерекшелінеді. Кейбір жағдайда корпустық лингвистиканы «әртүлі тілдік зерттеу аясының әдістер шоғыры» деп те атайды [2]. Тілдік талдау әдісі ретінде корпустық лингвистика тілдер ара-сындағы жалпылық және даралық фактілерді анықтауға бағытталған, тілдерді салыстырмалы зерттеу барысындағы диалектілердің немесе тіл варианттарының ерекшелігін анықтайтын контрастивтік зерттеулерге де қатысы бар [3]. Тілдік талдаулардың көптеген түрлері тұрақты және аумақты эмпирикалық деректер қоры негізінде ең ұтымды түрде дамып келеді.

Ғалым Э. Финеган корпустық лингвистикаға «табиғи тілдің қолданысын зерттеуге бағытталған корпусты құрастыру мен қолдануды қажет ететін қызмет түрі» деп анықтама береді [4]. Бұл анықтамада корпустық лингвистиканың жасампаздық бағытына көбірек көңіл бөлінеді. Корпустық лингвистиканың екіжақтылық сипатын (корпусты құру және оны пайдалану) оның **нысанының** екіжақтылығымен түсіндіруге болады. Себебі, біріншіден, нысан деп отырғанымыз, корпустық лингвистика үшін де және басқа да тілдік пәндер үшін де – сөйлеу материалы, ал, екіншіден, корпустық лингвистика қызметінің де нәтижесі.

Орыс тілі үшін де және түркі тілдері үшін де бүгінгі күні корпустық лингвистика пәні терминологиясының қалыптасуына қатысты проблемалық мәселелер туындауда. Оның себебі, негізінен, ол пәннің «дүниеге келуінің» қысқа мерзімдігі болса, екіншіден, оның АҚШ пен Ұлыбританиядан бастау алып, терминологияның ағылшын тілінде қалыптасуы себеп болып отыр. Орыс тілі корпустарының терминдері, негізінен, ағылшын корпустары терминдерінен алынған кірме терминдер, ал олардың кейбіреулері басқа мағынада орыс тілінде бұрыннан да қолданып келе жатқандығы белгілі.

Корпус авторларының міндеті – зерттеушілердің талабына қарай, сол тілдік саладан барынша көп мәтіндер жинау. Корпус – сол тілдің (немесе шағын тілдің) кішірейтілген моделі. **Репрезентативтік** ұғымы – барынша жеткілікті және әртүрлі кезеңдердегі мәтіндердің жанрларға, стильдерге, авторларға және т.б. қатысты пропорционалды көрінісі, яғни тілдік зерттеу аясының барлық қасиетін өзінде сақтайтын мәтін көлемі [1]. **Репрезентативтікке** анықтама беру әртүрлі амалдарға сүйене беріледі. Мысалы, жалпытілдік (ұлттық) корпустарға қатысты **репрезентативтік** ұғымын қатаң математикалық тәсілмен есептеп шығу және оны сипаттау мүмкін емес деген пікір бар, бірақ корпусты жобалау кезінде де және оны пайдалану кезінде де оның шешімін табуға ұмтылу қажет.

Тәжірибеден байқағанымыздай, корпустық лингвистика ең кем дегенде екі түрлі типтегі нысандармен (мәтіндер корпустарымен) әрекет етеді:

1. Бірінші типтегі корпустар әмбебаптық сипатта, олар өзінде тілдік әрекеттің барлық түрлерінің молдық қасиетінің көрінісі.

2. Екінші типтегі корпустар қайсыбір тілдік немесе мәдени феноменнің қоғамдық тілдесу тәжірибесінде «өмір кешетінінің» (бытование) көрінісі, олар *ad hoc* (арнайы мақсатпен) құрылған, мысалы, мақалдар корпусы немесе газет тіліндегі саяси метафоралар корпусы [1].

Екі жағдайда да *репрезентативтік* тек мәтіндер корпусында зерттеу аясының барлық қасиеттерінің қамтылуына байланысты статистикалық баға беруге қағысты қарастырылған. Солай бола тұра, бағалаудың статистикалық критерийлері бірден-бір айқындаушы белгі бола алмайды, себебі корпус қайсыбір нысан ретінде өзінен сырт ақиқаттықтың моделін бейнелейді. Корпустың *репре-зентативтігі* ғана одан алынған нәтижелердің нақтылығының айғағы. Бұл мәселені аса ірі мәтіндер ауқымының немесе сөйлеу әрекетінің басқа да ірі көлемді фрагменттерінің, көлем жағынан барынша кіші, мәтіндер корпусының адекватты көрінісі ретіндегі жеке бір проблемалық мәселе деп қарастыруға болады. Сөйлеу ақиқаттығы айтарлықтай дәрежеде алуан түрлі, яғни түрлі-түрлі фактурамен көрініс табады (ауызша, жазбаша, баспасөз және т.б.) және оларда орын алған тілдік құбылыстардың саны ұшан-теңіз деуге болады. *Бірінші түрге* жататын мәтіндер корпустары 60-жылдары әмбебаптық қасиетке ұмтылыста болғаны мәлім [5]. Мысалы, баспа сөзін бейнелеу үшін 1960 жылы АҚШ-та сол кезеңге сай қанағаттанарлық репрезентативтік дәрежеде Браундық мәтіндер корпусы құрастырылған болатын. 15 жанрды (регистрлерді) бейнелуді қажет ететін 6-дан 80-ге дейінгі қарапайым таңдама мәтіндер іріктеліп алынды:

- 1) баспасөз;
- 2) пресса: бас мақала;
- 3) пресса: шолу;
- 4) діни мәтіндер;
- 5) дағды, сабақ, әуестік;
- 6) ғылыми-көпшілікке арналған әдебиет;
- 7) беллетристика, өмірбаяндар, эссе;
- 8) әртүрлі (үкіметтік құжаттар, кәсіпорын есептері, өнеркәсіп есептері, колледждердің каталогтары);
- 9) ғылыми шығармалар;
- 10) көркем әдебиет;
- 11) мистика мен детективтер;
- 12) ғылыми проза;
- 13) қызық оқиғалы әдебиет және вестерндер;
- 14) сүйіспеншілік жайлы романдар;
- 15) әзіл-оспақ шығармалар.

Екінші типтегі корпустарда репрезентативтілік критерийі ретінде қызықтыратын құбылыстың қолданыста барын барынша объективті елестету болып табылады. Мәселен, ағылшын тілін иеленушінің сөйлеу тәжірибесінде белгілі бір кезеңдегі және географиялық аймақтағы максимал репрезентативтікке ие ағылшын тіліндегі мақалдардың корпусы [1].

Корпус кең түрдегі қолданушы үшін құрылады және әртүрлі мәселелердің шешімін табуға, соның ішінде барынша «эксотикалық», мысалы, шеттілдік графиканы қолданатындардың орыстілдік мәтіндерді зерттеуге арналған корпус және т.б. Бастапқы мәтін ішінен не «қалады», не «алып тасталады» деген сұрақ та дұрыс шешімін табуды қажет етеді. Мәселен, мәтін ішіндегі суреттер тілдік материалдарға жатпайды, сондықтан

оларды алып тастауға болады. Ал мәтін ішіндегі кесте, дәйексөз, төл сөз, шет тілдерден енген сөз, өлшем бірліктеріне келгенде жағдай күрделірек.

Бұл аталған мәселелер корпусты жобалау кезінде қарастырылуы қажет. Кейбір мәселелер біргіндеп, құрастыру мен тәжірибелік пайдалану кезінде де шешілуі мүмкін. Осындай жағдайда корпусты пайдаланудың басынан-ақ пайдаланушы әрекеті алдын ала ескерілуі қажет.

Корпусты құрудың технологиялық процесі мынадай қадамдардан (немесе кезеңдерден) тұрады:

1. Дерекнама тізіміне сәйкес мәтіндердің түсімін қамтамасыз ету.

2. Мәтіндерді мәшине оқи алатын пішінге келтіру. Корпусты құрастыру үшін мәтіндерді электрондық пішінге келтіру әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылады – қолмен енгізу, сканерлеу, авторлық көшірме, сыйлау және айырбас, Интернет, баспадан түпнұсқамакет түрінде және т.б. тәсілдер арқылы.

3. Мәтіндерді талдау және алдын ала өңдеу. Бұл кезеңде әртүрлі дерекнамалардан алынған мәтіндер филологиялық тұрғыда тексеру мен түзетуден өтеді. Мәтіндерді технологиялық сипаттауға дайындау оларды библиографиялық және экстралингвистикалық сипаттауды өзіне қосады [4].

4. Мәтін белгіленімі (Разметка текста). Мәтінге белгіленім жүргізу кезінде мәтінге және оның құрамдас бөліктеріне қосымша ақпарат (метадеректер) тіркеліп жазылады. Метадеректерді 3 типке бөлуге болады: барлық мәтінге қатынасы бар экстралингвистикалық дерек; мәтіннің құрылымына қатысты деректер; мәтіннің элементтерін сипаттайтын тілдік метадеректер. Корпус мәтіндерін метасипаттау деректердің мағыналы элементтерімен (библиографиялық деректер, мәтіннің жанрлық және стильдік ерекшеліктерін сипаттау, автор жайлы мәліметтер) бірге деректердің формалды (файлдың аты, кодтау параметрлері, белгіленім тілінің нұсқасы, жұмыс кезеңдерін орындаушылар) элементтері. Бұл мәліметтер әдетте қол жұмысы арқылы орындалады да, ал құжаттың құрылымына қатысты белгіленім (абзацты, сөйлемді, сөздерді бөліп алу) және тілдің өзіне тікелей қатысты белгіленім әдетте автоматты түрде жүзеге асады.

5. Автоматты белгіленім нәтижелерін түзету: қателерді түзету және бірізділікке келтіру (қолмен немесе жартылай автоматты түрде жүзеге асады).

6. Белгіленген мәтіндерді мамандандырылған ақпараттық-іздеу жүйесімен (corpus manager) айырбастау арқылы көпәспектілі іздеу мен статистикалық өңдеу тез арада қамтамасыз етіледі (қорытынды кезең).

7. Корпусқа қолжетімділікті қамтамасыз ету. Корпус дисплейлік класс аясында, компакт-диск бойынша және ғаламтор желісі арқылы таралуы мүмкін. Корпусты пайдаланушылардың әртүрлі категорияларына қарай, олар әртүрлі құқық пен мүмкіндікке ие болады.

8. Корпусты құру мен оны пайдалану жайлы әртүрлі аспектілер сипатталатын құжаттық қамтамасыз етуді жүзеге асыру. Мұндай құжатпен қамтамасыз ету дегеніміз метадеректер негізінде сауалдар-тілі бойынша корпус-менеджерді және т.б. іздеп табуға мүмкіндік туады.

Көлемді корпустар үшін автоматтанған синтаксистік талдағыштарды (анализаторларды, парсерлерді) құру компьютерлік лингвистиканың ең бір маңызды саласы болып табылады. Көптеген тәсілдер өлшеудің сапалық және сандық жақтарын қоса қарастырады. Синтаксистік шежірелерге (tree-banks) қолмен енгізілген белгілер арқылы жағтығын әртүрлі статистикалық әдістермен бірге көптеген синтаксистік талдағыштар ережелерге немесе шектеулі тәсілдерге негізделген тәсілдерді қолдана отырып, ерекше тілдік теорияны бірден модельдейді. Мұндай синтаксистік талдағыштарды зерттеу осы

теориялардың дамуымен ілісіп-шатасып жатыр. Кез келген теорияда көптеген ұсыныстар біркелкі (бірізді) болмауынан, ережелер негізінде (немесе шектеулер тізімі) әркелкілік жағдайды жою стратегиясы зерттелуі қажет. Көптеген бұл сияқты «жоюға» қатысты стратегиялар сандық деректерге сүйенеді – осы корпустағы белгілі құрылымның жиілігі, корпустық деректерден алынған немесе бөлектелген лексикалық бірлікті тандап алуға шектеме және т.б.

Корпустарды алдын ала өңдеуді талқылау кезінде екі түрлі шартты қарастыру қажет болады:

1. Мәтінді өңдеуге байланысты дайындық жасаудағы әрбір қадам корпус құрушының келесі қадамдарына әсер етеді және корпусты бағалауға қатысты тиісті лингвистикалық шешім қабылдауға мәжбүрлейді. Әрине корпусты пайдаланушы өз іздегеніне қол жеткізу үшін осы шешімдермен хабардар болуы қажет. Мысалы, мәтінді құрамдық бөліктерге бөлетін маман *New York* және *Baden Baden* сияқты типтердің бір немесе екі сөзге қатыстылығы жайлы мәселені шешіп алуы қажет. Лексемаларды осы тәріздес айқындау үшін құрастырушы адам мұндай құбылыстармен не істеу керектігін, сөз алды қосымшасын бөліп алуға болатын неміс тілінің етістігі сияқты қарастыруы қажет.

2. Түпкілікті тұтынушыны алдын ала өңдеу кезіндегі қандай жұмыстар орындалғанын және мүмкін болатын қателіктермен хабардар етуіміз қажет, себебі алдын ала өңдеу кезінде және мүмкін болатын кез келген ала-құлалықтар, мысалы, кодтау кезіндегі қателер, әсіресе, жүйелі сипаттағы қателер пайдаланушының қол жеткізетін нәтижелеріне теріс әсер ететіні сөзсіз.

Сөз соңында, мәтіндер корпусын кімдер және не үшін пайдаланатыны жайлы қысқаша тоқталайық.

Корпустарды пайдаланушыларды, ең алдымен, тілшілерді, әдетте, нақты мәтіндердің мазмұнынан гөрі, оларды метамәтіндік ақпарат пен қайсыбір тілдік элементтер мен олардың құрылымдық қолданыстарының мысалдары көбірек қызықтырады. Корпустар арқылы жүргізілген ең алғашқы тілдік зерттеулер әртүрлі тілдік элементтердің мәтіндегі қолдану жиіліктерін анықтаумен ғана саятын. Статистикалық әдістер машиналық аударма, сөйлеу тілін танып білу мен оны синтездеу, орфографияны тексеретін құралдар мен грамматикалар және т.б. осы сияқты күрделі лингвистикалық мәселелердің шешімін табуға қолданылады. Мәселен, корпус материалында статистикалық әдістермен қай сөздер әрдайым бірге қолданатынын білу, оларды тұрақты сөз тіркестеріне жатқызуға болатындығының айғағы деуге болады. Семантикалық тұрғыда қарастыратын болсақ, тұрақты сөз тіркестері тұтас сипаттағы (бөлінбейтін) мағыналық бірлік, ал мұндай жағдай лексикография саласы мен мәтінді автоматты өңдеу жүйелерінде ескерілуі аса маңызды деп саналады. Лексикография мен грамматиканы зерттеу ісінде корпустар аса бай дереккөз болып табылады. Лексикографиялық зерттеулер мен семантика саласындағы зерттеулер өте тығыз байланыста болып келеді. Корпустағы қайсыбір лингвистикалық бірліктің қоршауын бақылау негізінде ондай тілдік бірлікті сипаттайтын семантикалық белгілерін анықтауға болады.

Тілші-теоретиктер корпустарды өз болжамдарын тексеруге және теорияларын дәлелдеуге қолданады. Қолданбалы лингвистер (мұғалімдер, аудармашылар және т.б.) компьютерлік корпустарды тілдерді үйретуге және өздерінің кәсіби мәселелерін (есептерін) шешуге пайдалануда. Корпустарды пайдаланушылардың айрықша санатына компьютерлік лингвист мамандарын жатқызуға болады: олар компьютерлік тілдік модельдерді құру үшін мәтінде орын алатын статистикалық және лингвистикалық заңдылықтарды айқындау мен пайдалануды мақсат етеді. Тілге қатысты басқа мамандар (әдебиетшілер, редакторлар) да корпус арқылы өздерін қызықтыратын сұрақтар бойынша қанағаттандырылғыш жауап ала

алады. Қоғамдық ғылымдар саласының мамандары (тарихшылар, социологтар), өздерінің зерттеу нысанын кезең, автор немесе жанр деп аталағын мәтін параметрлерін тіл арқылы зерттеуге мүмкіндік алады. Әдебиетшілер корпуссты стилеметрлік зерттеулер үшін пайдаланады. Ең соңында, корпусстар әртүрлі автоматтанған жүйелерді (машиналық аударма, сөйлеу тілін тану, ақпараттық ізденіс) зерттеу үшін пайдаланылады.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 2012-2014 жылдары «Қазақ тілінің аннотацияланған Ұлттық корпусы» атты ғылыми тақырып бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілсе, ал енді 2015-2017 жылдар аралығында «Қазақ тілінің Ұлттық корпусындағы метамәтіндік белгіленімдер ұстанымдары мен әзірлемесі» атты ғылыми тақырыпты қолға алды. Егерде корпус құрушыларға қажетті деген жағдайлар (орындаушылар саны мен олардың айлықтары және т.б.) орын алып жатса, болашақта қазақ тілінің мынадай корпустары жүзеге асырылады деген ойдамыз:

1) Қазақ тілінің қазіргі кездегі (немесе кезеңдік) бұқаралық ақпарат құралдары (газет, журнал бетіндегі) мәтіндерінің жеке корпусы;

2) Қазақша сөйлеу тілі жазбасының (мәтінінің) жеке корпусы (орыс тілінің «Корпус живой русской речи» тәріздес);

3) Қазақ тілінің мультимедиялық корпусы (корпустың негізін мәтіндердің видео және аудиожазбалары құрайды);

4) Қазақ тілімен қатар (параллель) тілдердің жеке корпусы (түркітілдес және үндіеуропа тілдері), мысалы, қазақ-қырғыз, қырғыз-қазақ, қазақ-өзбек, өзбек-қазақ және т.б., сол сияқты, қазақ-орыс, орыс-қазақ, қазақ-украин, украин-қазақ және т.б. қатар тілдер корпусы;

5) Қазақ тілінің поэтикалық мәтіндерінің жеке корпусы (орыс тілінің «Корпус русских поэтических текстов» тәріздес);

6) Қазақ тілінің білім беру корпусы (орыс тілінің «Обучающий корпус русского языка» тәріздес).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Рыков В.В. Корпус текстов как реализация объектно-ориентированной парадигмы // Труды Международного семинара Диалог-2002. – М.: Наука, 2002. С. 12-13

[2] Lüdeling A., Kytö M., eds. Corpus Linguistics. An International Handbook. Volumes 1, 2. – Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008. – <http://alknyelvport.nytud.hu/muhelyek/elte.../HSK-Corpus-Linguistics.../file>. 25 p.

[3] Гвишиани Н.Б. Практикум по корпусной лингвистике: Учеб. пособие по английскому языку. – М.: Высшая школа, 2008. 65 p.

[4] Finegan E. LANGUAGE: its structure and use. N. Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004. 16 p.

[5] McEnery T., Wilson, A. Corpus Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. 47 p.

[6] Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М., 2007. – 78 с.

[7] Клименко С.В., Рыков В.В. Логические индукция и дедукция как принципы отражения предметной области в корпусе текстов // Труды Международного семинара Диалог – 2001 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. Аксаково, 2001. – 43 с.

МРНТИ 16.21.65

Б.Момынова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНА АРНАЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ
(проф. М.Малбақов зерттеулеріне экскурс)**

Аннотация. Тілдік фактілерді зерттеудің қазіргі деңгейі және қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесінде кеңінен қолданылуы қазақ сөздіктерінің әдеби-мәдени және әлеуметтік-қоғамдық мәнін көрсетеді. Олар қазақ сөзінің айнасы ретінде мәдениет пен тілді ана тілінде сөйлейтіндердің мәнмәтінінде көрсетеді, тілдің кумулятивтік мәні арқасында танымдық-коммуникативтік функцияны орындайды.

Тірек сөздер: Мета тілдік жүйе, тілдік, мәдени-танымдық, рухани байлық, сөздіктердің ұлттық сипаты, сөздік құрылымы, көркем сөздік, сөздік мақала.

Б.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ
КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
(Экскурс в исследования проф. М. Малбакова)**

Аннотация. Современный уровень исследования языковых фактов и широкое функционирование казахского языка в статусе государственного показывает литературно-культурную и социально-общественную сущность казахских словарей. Они как зеркало казахского слова отражают культуру и язык в контексте с его носителями, благодаря кумулятивной сущности языка, выполняют познавательно-коммуникативную функцию.

Ключевые слова: метаязыковая система, языковое, культурно-познавательное, духовное богатство, национальный характер словарей, структура словаря, качественный словарь, словарная статья.

В.Момынова

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF RESEARCH ON KAZAKH
LEXICOGRAPHY
(Excursus to the research of prof. M.Malbakov)**

Annotation. The modern level of research of linguistic facts and the wide functioning of the Kazakh language in the status of the state language reveals the literary, cultural and social essence of Kazakh dictionaries. They, as a mirror of the Kazakh word, reflect the culture and language in the context with its native speakers. Due to the cumulative nature of the language, they perform a cognitive and communicative function.

Keywords: metalanguage system, linguistic, cultural-cognitive, spiritual richness, national character of dictionaries, dictionary structure, qualitative dictionary, dictionary article.

Лексикографияның өз алдына сала болып бөлінуінің өзіндік себептері көп. Кез келген тілдегі сөздерді қаптап, реттеп, мағынасын түсіндіріп жүйелеудің өзі тіл ағаулының өзін-өзі сақтап қалу үшін жасалған қадамы, амалы. Лексикографияның сала ретінде өзіндік метаілдік жүйесін қалыптастырып, өзіндік зерттеу нысаны белгіленген ғылым саласына айналуына зерттеушілер өз үлестерін қосып жатса, ол да өмірдің өзі тудырған қажеттілік деуге болады.

Қазақ тіл білімінде лексикографиялық зерттеулер саусақпен санарлық. Ал тілдің өмір сүруінің ең жоғарғы формасы саналатын қазақ әдеби тілінің тарихын лексикография еңбектерінен толық тану мүмкін емес. Өйткені тарихи-тілдік, жалпы тілдік деректер көбінесе ескі сөздіктерден алынады. Осындай сәттерде әдеби тіл тарихы үшін маңызы зор, сөздіктердің бар қасиетін, болмысын ғылыми түрде кешенді зерттеп, зерделеген еңбек қажеттігі білінеді. Сондай еңбек – сөздіктердің тілдік, мәдени және танымдық қасиетін ғылыми негіздеген, теориялық та, практикалық та мәні бар, сөздіктердің тарихына арналған М.Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» зерттеуі. Түйіндемесінде айтылғандай, бұл еңбек – «қазақ сөздіктері туралы тұңғыш ғылыми еңбек». Автордың осы сөздікке жазылған сөз басы: «Сөздіктер жалпы жазу мәдениетінің дамуына, әлем халықтарының түсінісіп, араласуына игі ықпал жасайтын жалпыға ортақ рухани қазына. Сөздіктердің ұлттық сипаты олардың белгілі бір халықтың (ұлттың, ұлыстың) тіл табиғатын ашуға арналуынан, сол тілдің қысқаша анықтама құралы болуынан көрінеді. ...Ал егер белгілі бір тілдің әртүрлі тарихи замандарда (кезеңдерде) жасалған сөздіктері болса, олардың әрқайсысы өз алдына сол замандағы (кезеңдегі) тіл табиғатын зерттейтін ілімдердің даму дәрежесінің айғағы ретінде әрі сол кездегі актив сөздік қорды көрсететін төтенше дерек ретінде құнды тарихи ескерткіш есептеледі», – деп басталады [1, 3].

Яғни сөздік атаулының, оның ішінде қазақ сөздіктерінің, әдеби, мәдени, дипломатиялық және әлеуметтік-қоғамдық қызметінің зор екеніне көңіл аудартады. Өйткені қазақ тарихындағы сөздіктердің рөлі тек сөздерді қаптап, реттеп қоюмен, актив сөздерді жинастырумен шектелмейді, ескі сөздіктерде пассив қордан алынған сөздер де қамтылатындықтан, қазақ сөздіктері энциклопедиялық еңбектер атқаратын қызметтерді еркін атқарған. Сөздіктер сөздерді жинастырады, топтастырады, олардың мағыналарын түсіндіреді, мағыналық құбылуларын көрсетеді және түсініктер сөздік мақалалармен дәйектеледі, әдіптеледі. Ал ескі сөздіктердегі сөздік мақалалар сол тұстағы қазақ сөзінің (сөйлеу тілінің) айнасы іспетті. Қазақ сөздіктері жазу мәдениеті жүйелі қалыптасып үлгірмеген әдеби тілдің нәрестелік дәуіріндегі ауызекі тілдегі ұлттың мәдени-әдеби жауһарларын шоғырландырып, соларды сақтап, келер ұрпаққа жеткізуші қызметтерді (кумулятивтік) атқарғанын бүгінгі ұрпақ жоққа шығара алмаса керек. Осы айтылғандарды танымдық функцияларға жағқызар болсақ, қазақ сөздіктерінің танымдық қызметі айрықша екені көзге ұрып тұрады.

Қазақ лексикографиясының өзіндік ерекшелігі аз емес. Бұл тұрасында академик Р.Сыздық: «Кейбір тілдердің сөз байлығы өзін зерттеп танудан бұрын хатқа түседі. Сондай тілдердің бірі – қазақ тілі. Қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылысының

ғылыми тұрғыдан алғаш зерттеліп, ол жайында еңбектердің жарық көруі ХІХ ғ. соң тұсынан басталады. Ал қазақ тілінің лексикографиясы, яғни сөздіктері, өз тарихын бұдан көп бұрыннан бастайды», – деген еді [2, 270].

М. Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» еңбегінің құндылығы ертеде қазақ даласында жарық көрген сөздіктерді өзара салыстыра, салғастыра зерттеу арқылы қазақ лексикографиясының тарихи-хронологиялық ретгі, жүйелі, бірізді тарихын жасауынан көрінеді.

Көлемі шағын еңбекте сөздіктерді құрастырушылар туралы мәліметтер шоғырланған. Соның бірі Өскемен бекінісінде генерал-поручик шенінде қызмет жасаған, белгілі «Скалон сөздігі» мен оның авторы А. Д. Скалон жайлы құнды мәліметтер, сөздіктің кітапханаға келгенге дейінгі тарихи жолы, парақ саны, жазылу мәнері, қаріп түрі т.б. мәліметтер берілген.

М. Ноғманның Тобыл маңында түзілген «ХVII-ХVIII йөзләрдегә русча-татарча кульязма сүзлекләр»-не (Қазан, 1969) тоқтала келіп, сөздік авторының кейбір диалектінің шығу себептерін көрсетуге тырысуы, сондай-ақ «бұхаралықтардың сөйлеу тілі ерекшеліктері айқын сезілетіндігін, сол тұста жазылған орысша-қазақша сөздіктердің сол заманда жазылған орысша-татарша қолжазбалармен ұқсастығы барын» айтуы өзіндік пікір айтуға жасаған талпыныстары [1, 9]. Аталған сөздік пен 1774 жылғы орысша-қазақша сөздіктегі *кулунцак*, *кулугян*, *карагайция* сөздеріндегі **ц** әрпінің қолданыс ерекшелігі ғылымда күншығыс татар тілінің айырым белгісі болып бағаланатынын көрсетеді. Сөздіктердегі татар тілінің элементтерінің басымдығын айқындайтын бірнеше фактілерді санамалап көрсеткен автор оларды редакциялаған, жинастырған адамдардың қатарында татарлардың болуымен байланыстырады, өз топшылауларын жасайды. Сөздікте аң, құс, балық атаулары, түс атаулары, киім-кешек, мата атаулары, шаруашылық, құрал-жабдықтар атауларын тізбелей келіп, «қазақ тіліндегі төлтума атаулар арасында сирек кездесетін сөздер жоқтың қасы» деп түйеді [1, 12]. Сөйлем құрылымына, аудармасына да сараптама жасайды. Бұл зерттеуді күнделікті мұқтаждықтарды өтеу үшін жасалған сөздіктердің тарихына жасалған экскурстық мәні бар еңбек деуге болады.

Зерттеуші ретінде М. Малбақов аталған алғашқы еңбегінен бастап, сөздіктің құрылымына көңіл бөлген. Жұмысының 2-тарауы осы мәселеге арналады әрі бұл мәселенің тым кінәмшіл екенін аша келіп, бір пікірінде «сөзтізбеге кіретін сөздерді сұрыптау ісінде бірден-бір өлшеуіш есептелетін ғылыми принциптің болмай тұрғанын» айтады. Дегенмен сапалы сөздік жасаудың амалдарын да өз тарапынан көрсетіп: «Өз жұмысын жүйелі істейтін білікті лексикограф сөздердің әліпбилік ретпен жасалған тізімімен емес, олардың алдын ала сарапталған лексикалық топтарымен жұмыс жасайтынын, бұл әрекеттің алуан түрлі айқын қателердің болуы, тұтас бір лексикалық топтың қалып кетуі немесе аз, жеткіліксіз дәрежеде берілуі секілді олқылықтардан арылуға септігі тиеді», – дейді [1, 54]. Осы принцип бойынша тізбеленген көптеген сөздерге, салыстырмалы, салғастырмалы тілдік талдау үлгілерін береді: «*Морсын* сөзі 1925 жылғы «Қазақша-орысша тілмәш» сөздігінде «мякоть уха» деп аударылған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жұмсарту, жібіту» мағынасындағы *морлау* етістігін морсынмен түбірлес болар деп ойлаймыз, т.б.». Байқалып тұрғандай, әр сөзді талдау барысында автор бірнеше сөздікпен жұмыс жасаған. Скалон, Ильминский, Клапрот, Лаптев, Букин, 1897 жылғы қазақша-орысша сөздік, Жетпісбаев, Көшербаев, Бокин сөздіктерінен алынған деректер бүгінгі күнгі қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, фразеологиялық және диалектологиялық т.б. сөздік деректерімен салыстырылған. Сөздердің сөздік мақалалары құрылымына жеке тарауша арналып, онда *лексикалық мағына*, *сөздің грамматикалық*, *стилистикалық*, *бағамдық*, *жүйелік*, *аралды*, *ассоциативті параметрлері* ғылыми тұрғыдан сөз болады, негіздемесі түзілген. *Сөздің мәдени компоненті* туралы «кез келген тілде сол халықтың ұлттық, діни, т.б. ерекшеліктері

айқын көрініс табатынын» айта отырып, автор «екітілді сөздік сөздің дұрыс аудармасын жасауға мүмкіндік беретін құрал ғана емес, сонымен қатар, аударылған тексттің мәнін толық түсінуге жағдай жасайтын қысқаша этнографиялық-мәдени энциклопедия» деген В.П.Берковтың пікірін ұстанатынын байқатады. Сөздік ағаулының қоғамдық мәнін осылайша жеткізуге тырысады. Автордың көлемі шағын болғанмен, берері аз емес аталған сөздігі туралы «Қазақ әдеби тілінің тарихы» оқулығында «Қазақ сөздіктерінің революцияға дейінгі жайкүйі М.Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» атты еңбегінде жан-жақты сөз болады», – деген баға берілді [3,37].

Проф. М.Малбақовтың келесі еңбегі – 2002 жылы жарық көрген «Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері» монографиясы [4]. Бұл еңбек алдыңғы ізденісінің заңды жалғасы әрі күрделенген ғылыми тұжырымдары бар, пікір толықтығымен ерекшеленетін, қазақ тіл біліміндегі сөздік жасаудың теориясын ұсынған алғашқы еңбек. М.Малбақовтың осы еңбегінің бірнеше маңызды жақтарын атап өтуге болады. Солардың ішіндегі ең бастысы – лексикографиялық терминдердің қазақ тіліндегі баламасын ұсына отырып, оларды ретті, жүйелі жеткізуі, жүйелеуі. «Бір тілді түсіндірме сөздің құрылымдық негіздері» еңбегі М.Малбақовты лексикографиялық терминдерді реттеу мен жүйелеу мәселесін алғаш сөз етуші және осы сала терминдерін ғылыми түсініктермен байытып, негіздеуші ретінде де танытты. Осылайша еңбекте қолданыс тапқан *тезаурус*, *вокабулярій*, *глоссарий*, *сөзтізбе ұғымы*, *сөздік бірімдері* (вокабула, сөздік тұлға, негізгі сөздік тұлға, лемма), *сөздік мақала*, *сөздік ұя* т.б. терминдер ғылыми айналымға ұсынылды.

Автор лексикография саласына қолайлы, жатық терминдерді таңдап ала отырып, олардың түсініктерін береді. Терминдер түсінігіне қарай және ретімен қарапайымнан күрделіге принципімен беріледі де, сөздік құрылымы тұтас қамтылады. Терминдердің баламалары терминдік жүйедегі бір ғылыми сала терминдерінің қалыптасуына, ғылыми айналысқа түсуіне игі әсерін тигізді. Ғалым лексикография саласы мамандарының пікірлеріне сүйене отырып, қазіргі лексикографияның деңгейіне сай келетін терминдерді таңдап алудың жолдарын көрсете алды. Ең бастысы, лексикография ұғымына берілген түсініктер мен анықтамаларды салыстыра келіп, әрқайсысының жетістігі мен кемшілігін ашып, теориялық және тәжірибелік лексикография түрлеріне байланысты өзіндік ойларын айтты: «Әрине, лексикографияның жеке түрлерін бұлайша тәжірибелік лексикографияның құрамында ғана қарауды жөн деуге болмайды. Себебі терминологияның өзіндік теориялық мәселелері, есептеу лексикографиясының өз теориялық мәселелері бар, үйренім (обучение) лексикографиясының өзіндік теориялық мәселелері бар. Жалпы лексикографияның да ортақ және жеке теориялық мәселелері болатынын айтпаса да түсінікті.

Жалаң лексикография теориясы деген болмайды. Лексикография теориясы әрқашан да нақты лексикография түріне қатысты қаралады» [4,22], – деп, тақырып таңдаудың себебін айтып кетеді. Ал автордың сөздіктердің *таза филологиялық туындыдан* гөрі, *инженерлік-филологиялық туынды* екеніне жұртшылықтың көңілін аудартуы сөздік табиғатын жете түсінуден барып айтылған.

Жұмыстағы *сөздік* пен *лұғат* жарыспалы сөздерінің қолданысынан басталатын талдаулары *әдеби тіл сөздігі* мен *түсіндірме сөздік* ұғымының түсінігін салыстырмалы талдауға, т.б. келелі мәселелерге байланысты өзара сабақтастықта өрілген ғылыми ұғымдар мен түсініктер табиғатын жеткізуге ұласқан.

Түсіндірме сөздікті ғалымдар әртүрлі бағалап келген. Бірі нормативті сөздік, енді бірі анықтамалық ретінде бағалаған. ҚТТС-тің негізгі объектісі әдеби тіл емес, жалпыхалықтық тіл деп ұғынатын ғалым, түсіндірме сөздікке байланысты қолданылатын *академиялық сөздік*, *анықтамалық* (анықтағыш) *сөздік*, *нормативті сөздік*, *әдеби тілдің сөздігі*, *жалпы халықтық сөздік* ұғымдарының мәнін ашып береді. «Әлемде, шынтуайтқа келгенде, таза

анықтамалық сөздік пен нормативті сөздік өте сирек кездеседі дейтін болсақ, саф таза әдеби тіл сөздігінің немесе бүкіл халыққа арналған, адамдардың бәрінің бірдей көңілінен шығатын идеалдық халық сөздігінің мүлде болмайтындығы белгілі» [4,29], – деген пікір айтады. Осы ұғымдарды қарама-қарсы қатынаста ала отырып, *академиялық сөздік – анықтамалық сөздік, энциклопедиялық сөздік – жалпы сөздік* антигезаларына тоқталады. Бұл қадамды нық логикаға құрылған ғылыми қадам деп бағалауға болады. Өйткені келесі ғылыми пікірлер мен тұжырымдар осы арналардан таратылады.

Ғылыми еңбектегі лексикалық мағынаның танымдық аспектісі туралы айтылған тұстарға ерекше көңіл бөлген дұрыс. Автордың пікірінше, лексикалық мағынаның сөздікте түсіндірілуі таныммен байланысты болуы тиіс. Тілдік бірліктің мәні *мазмұнды түсінікпен* ашылса, соғұрлым толыққанды болмақ, соған байланысты автор «бір тілдегі бір сөз туралы әр адамда әртүрлі концепт қалыптасады екен» деген Фрумкинаның пікірін басшылыққа ала отырып, лексикалық мағына қалай берілуі керек деген мәселенің басын ашатын өз пікірін білдіреді: «Осындай жағдайда тығырықтан алып шығатын жол – сөздіктегі тілдік бірлікке берілетін анықтамада (дефинициялар) да, жалпы түсіндірмелерде де «мазмұнды түсініктерді» – энциклопедиялық түсініктемелер мен мәдени коннотаттық (елтанымдық) мазмұнды беру, ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыпқа байланысты қосалқы деректерді молайту, сөздікке ең озық ғылыми жетістіктерді енгізу болмақ. Бұрын түсіндірме сөздіктегі сөз мағынасы заттың басты белгілерін ғана көрсету жолымен анықталып келді». Сөздіктердегі олқы тұстың бірі ретінде анықтамалардың берілуін көрсетеді: «Анықтамада басы артық энциклопедиялық дерек қосуға жол берілмеді. Терминологиялық сөздіктер де, бір тілді (түсіндірме) сөздіктер де әрқашан максимумға емес, минимумға ұмтылды» [4,192].

Ғылыми еңбектегі *белсенді грамматикалық сипаттама, пассив грамматикалық сипаттама* түрлері, *сөздіктер сериясын* түсіндіруі, *градуалды сөздіктер, амбебап сөздік, амбебап түсіндірме сөздіктер, түсіндірмелі – аналогиялық сөздіктер* т.б. туралы ғылыми деректер ізденушілер мен зерттеушілер үшін маңызды, олар түсінікке түсінік қосады, әр сөздік түрі үшін басты мәселенің не болып табылатынын ашып берген фактілерімен құнды.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі лексикографиялық зерттеулердің қалыптасуына, ғылым саласы ретінде орнығуына қосқан ғалым М.Малбақовтың еңбегі мол. Ол кенже қалып келе жатқан бір саланы жандандыра алды, лексикография саласы өзге салалармен тең ағысты ғылыми арнаға түсті.

Ал біз өз тарапымыздан ердің жасы 60-қа толып отырған филол.ғ.д., профессор Мырзаберген Малбақовқа шығармашылық табыстар тілейміз! Жазар көбейсін дейміз. Жазған еңбектерінің жемісін қазақ елі көрсін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Малбақов М. Қазақ сөздіктері. Алматы: Ана тілі, 1995. –112 б.
- [2] Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.
- [3] Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқулық. Алматы: Қазақ уни- верситеті, 2011. – 283 б.
- [4] Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Монография. Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.

Б.Р.Каримов

Философия ғылымдарының докторы, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, Орталандырылған тілдер мен орта түркі тілі Институтының директоры.
Ташкент қаласы, Өзбекстан

КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ М.М.МАЛБАҚОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКІ ӘЛЕМІ ДАМУЫНЫҢ ТІЛДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақала көрнекті лингвист ғалым М.М.Малбақовтың Қазақстан мен түркі әлеміндегі лингвистиканың даму үлесін сипаттайды. Мақалада ұлттың ойкуменістік теориясы және этносизм мен этнолингвопанизм концепциялары негізінде орта түркі тілін, туысқан тіл топтары үшін ортақтастырылған тіл жүйесін, орта дүние тілін және бірізді глобал жазу жүйесін қалыптастыру мәселелері зерттелді. Шығыс және Батыс өркениеттері жүйесінде Алтай және Түркі өркениеттерінің мұрасы және даму перспективалары қарастырылады.

Тірек сөздер: түркі өркениеті, қазіргі өркениет, әлемдік өркениет, шағын өркениет, супер өркениет, мега өркениет, Алтай супер өркениеті, протоалтай, түп түркілік халық-тар, орта түркі тілі.

Б.Р.Каримов

Доктор философских наук, профессор,
академик Международной академии Информатизации, директор Института
усредненных языков и языка ортаюрк
г.Ташкент, Узбекистан

ВИДНЫЙ УЧЕНЫЙ-ЛИНГВИСТ М.М.МАЛБАКОВ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА И ТЮРКСКОГО МИРА

Аннотация. Статья описывает вклад выдающегося ученого-лингвиста М.М.Малбакова в развитие лингвистики в Казахстане и тюркском мире. В статье исследованы вопросы формирования среднетюркского языка, системы общности языка для родственных языковых групп, языка среднего мира и системы последовательного глобального письма на основе ойкументальной теории нации и концепций этнизма и этнолингвопанизма. Рассматривается наследие и перспективы развития Алтайской и тюркской цивилизаций в системе Восточной и Западной цивилизаций.

Ключевые слова: Тюркская цивилизация, современная цивилизация, мировая цивилизация, локальная цивилизация, суперцивилизация, мегацивилизация, Алтайская суперцивилизация, протоалтайские, прототюркские и древнетюркские народы, среднетюркский язык ортаюрк.

R.Karimov

Doctor of Philosophy, Professor,
Academician of the International Academy of Informatization,
Director of the Institute of Averaged Languages and Ortaturk Language
Tashkent, Uzbekistan

PROMINENT LINGUIST M. M. MALBAKOV AND LINGUISTIC PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AND TURKIC WORLD

Annotation. The article describes the contribution of the outstanding linguist M. M. Malbakov to the development of linguistics in Kazakhstan and the Turkic world. The article examines the formation of the middleturkic language, the system of common language for related language groups, the language of the Middle World and the system of consistent global writing based on the oikumental theory of the nation and the concepts of ethnism and ethnolinguoanisms. The article considers the heritage and prospects of development of the Altai and Turkic civilizations in the system of Eastern and Western civilizations.

Keywords: Turkic civilization, modern civilization, world civilization, local civilization, supercivilization, megacivilization, Altai supercivilization, protoaltai, prototurkic and ancient Turkic peoples, middleturkic language - ortaturk.

Доктор филологических наук, профессор, директор Института языкознания им. Ахмета Байтурсынұлы Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан Мырзаберген Малбакович Малбаков является видным ученым-лингвистом Казахстана и Тюркского мира, одним из активных организаторов лингвистического направления научных исследований Республики Казахстан. Его деятельность в качестве директора Института языкознания характеризуется активной поддержкой фундаментальных и прикладных исследований широкого круга проблем казахского языкознания и тюркологии. Коллектив Института языкознания провел много исследований по фонетике, графемике, грамматике, лексикографии, лексикологии, культуре речи, ономастике, терминологии казахского языка, а также по прикладной лингвистике, интонациологии, этнолингвистике и истории литературного казахского языка. В Институте проводятся также исследования по тюркологии, диалектологии, социолингвистике, лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, компьютерной и математической лингвистике и ряду новых направлений в языкознании.

Особенно крупный научный и научно-организационный вклад М.М.Малбаков внес в подготовку и издание многотомных, толковых, терминологических, орфографических, двуязычных, многоязычных словарей. Коллектив руководимого М.М.Малбаковым Института языкознания организовал плодотворную, вдохновенную работу авторского коллектива фундаментального академического современного 15-томного словаря казахского языка. М.М.Малбаков активно участвовал в научной и научно-организационной работе над этим словарем. Этот словарь служит развитию не только казахского языка и казахского языкознания, но и развитию тюркских языков и тюркского языкознания. Поэтому М.М.Малбаков и ряд ведущих членов авторского коллектива этого словаря являются видными учеными-лингвистами не только Казахстана, но также и видными учеными Тюркского мира.

Исследованию развития государственного языка, его статуса и соотношения с национальными, региональными, международными языками в Институте уделяется особое внимание. В качестве директора Института языкознания М.М.Малбаков принял активное участие в работе республиканской комиссии, которая занимается разработкой теоретических и практических подходов к переходу казахского языка с алфавита, основанного на кириллице на алфавит, основанный на латинице. Институтом языкознания подготовлены несколько вариантов казахского алфавита на основе латиницы, проделана большая научно-исследовательская, научно-организационная, просветительская, духовно-идеологическая

работа, изучен региональный, тюркский локально-цивилизационный (Турция, Узбекистан, Азербайджан, Туркменистан) и мировой опыт по этому фундаментальному вопросу в социальной, информационной, коммуникационной, духовной, языковой жизни народа Республики Казахстан и казахской нации.

Помимо поддержки развития многих направлений казахского языкознания М.М.Малбаков поддержал также издание книги «Толковый словарь основных корней русского языка», первого подготовленного в Казахстане толкового словаря русского языка, составленного казахстанцем Юрием Тараковым.

Следует особо отметить способность М.М.Малбакова содействовать таким новым и очень важным в процессе формирования мировой информационной цивилизации направлениям в лингвистике как математическая и компьютерная лингвистика. Видный ученый Казахстана, доктор филологических наук А.К.Жубанов со своими учениками плодотворно работает в Институте языкознания и продолжает деятельность видного казахского ученого доктора филологических наук, кандидата физико-математических наук К.Б.Бектаева.

В Институте группа исследователей во главе с член-корреспондентом Академии Наук Казахстана З.М.Базарбаевой разрабатывается интонациология казахского языка, что способствует разработке интонациологии каждого из тюркских языков, что значимо для всего Тюркского мира.

В Институте языкознания ряд ученых во главе с видным ученым-лингвистом Казахстана и Тюркского мира профессором А.Жунибеком разрабатывают фонетику казахского языка, выдвигают значимые для всего Тюркского мира идеи по развитию исследований в сфере фонетики тюркских языков.

В ходе проводимых нами исследований по усредненным языкам и языку ортаюрк [1, 2, 3, 4] и в деле продвижения этой концепции как концепции, способствующей развитию всех тюркских языков [5, 6, 7], и, в частности, казахского языка и языка Абая [8] нам помогала духовная, научная и научно-организационная поддержка таких видных ученых-лингвистов Казахстана как К.Б.Бектаев, А.К.Жубанов, А.Жунибек, М.М.Малбаков, З.М.Базарбаева, О.Жубаева и многих других.

Предки казахской нации, находясь в сердцевине Алтайской и Тюркской цивилизаций, и поэтому будучи в значительной мере защищенными от воздействия нетюркских геополитических акторов, а также в течение тысячелетий живя с доминантой кочевого образа жизни, позволяющего избегать колонизированного состояния, смогли сохранить очень многие древние общетюркские компоненты в своем языке. Поэтому казахский язык будет в значительной мере близок, особенно в лексическом плане, к среднетюркскому языку ортаюрк [8].

Алтайская и тюркская общности народов внесли и вносят оригинальный и значимый вклад в мировую историю и мировую цивилизацию, наследие этих общностей имеет мировое общецивилизационное значение. Тюркская цивилизация способна самоорганизоваться в форме локальной цивилизации, а современные народы «Мира Большого Алтая», наследники древней алтайской цивилизационной общности (тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский, японский народы) – в форме суперцивилизации, то есть в форме системы родственных локальных цивилизаций.

Понятие «наследие определенной (Алтайской, Тюркской) цивилизации» включает в себя все то, что данная цивилизация на современном этапе своего развития получила в наследство от предыдущих этапов развития этой цивилизации. Мировая цивилизация тоже получила все это в своё наследие, но с обязательством упоминать принадлежность этого наследия определенной современной цивилизации как части мировой цивилизации. Каждый субъект истории имеет своё мировоззрение, своеобразно подразделяющее наследие

Человечества на части наследия, принадлежащие определенным социальным общностям, в частности, локальным цивилизациям, суперцивилизациям, мегацивилизациям, выделенным по этногенетическим, этническим и лингвистическим характеристикам.

Понятие «Тюркская цивилизация» более целесообразно использовать, чем, являющееся в определенной мере метафорическим, понятие «Тюркский мир», так как Тюркская цивилизация является одноуровневым, одноклассным феноменом с такими цивилизациями Востока и Запада как Ханьская, Романская, Индийская, Германская, Арабская, Славянская, Иранская, Дравидийская, Малайзийско-Индонезийская, Конгокордофанская, Японская, Вьетнамская, Корейская, Тайская и другими.

Алтайская суперцивилизация в древности существовала в качестве Алтайской локальной цивилизации, наряду с такими в то время в определенной мере родственными локальными цивилизациями как Индоевропейская, Дравидийская, Уральская, Семитохамитская, Бантуязычная, входившими в Ностратическую суперцивилизацию древности, которая постепенно превратилась в Ностратическую мегацивилизацию современности. Древняя Ностратическая суперцивилизация, в особенности её Алтайская цивилизация с древних времен взаимодействовала с древней Сино-тибетской суперцивилизацией.

Алтайская суперцивилизация является одной из древнейших суперцивилизаций мира. Истоки её уходят к 4 тысячелетию до нашей эры, когда Древний Шумер как первое развитое государство, образовавшееся на территории расселения протоалтайских и прототюркских народов (территории нынешних государств Турция, Иран, Азербайджан, Афганистан, Туркменистан, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Кыргызстан, СУАР в КНР, Монголия, Алтай, Хакасия, Тува и др.) в числе первых в мире создал великие достижения человеческой цивилизации – развитые формы государства, этнической общности, языка, письменности, мифологии, религии (Тенгрианство), градостроительства и материальной культуры. После завоевания Древнего Шумера семитскими племенами и включения его территории в Древний Аккад, и затем в Древний Вавилон, новые центры развития Алтайской и Тюркской цивилизаций возникают на оставшихся территориях расселения протоалтайских, прототюркских и древнетюркских народов. После завоевательных нашествий на эти территории скотоводческо-земледельческих полукочевых племен древних арийцев в XII–VIII веках до нашей эры на значительной части этих территорий образуются государства с арийской государственной элитой, но значительную часть населения в них продолжают составлять потомки протоалтайцев, прототюрков, древние тюрки, а также смешанное арийско-древнетюркское население [9].

В древнекитайских письменных источниках этноним «тюрк» встречается уже 4700 лет до наших дней. Эти же источники свидетельствуют также и о том, что уже в те времена на территориях от Каспийского моря до территории Маньчжурии проживали древнетюркские племена и народности [10]. Древние археологические памятники культуры на этих территориях древнего Турана свидетельствуют об этом. Тюркская цивилизация, находясь на пути между ведущими государствами, цивилизациями, культурами Востока и Запада, Севера и Юга, выступала как цивилизация, оказывавшая значительное влияние в системе цивилизаций мира. Важную роль она играла на Великом Шелковом пути. Тюркский язык был одним из ведущих международных, мировых языков на этом пути. Тюркская цивилизация создала целый ряд государств, имевших большое влияние на развитие мировой истории, культуры, науки, искусства и мировоззрения. В современную эпоху нового возрождения, Ренессанса Тюркской цивилизации она имеет возможности интенсивно развить свою культуру, науку и язык, посредством использования достижений современной мировой цивилизации.

Гениальные и выдающиеся деятели науки, искусства и культуры Тюркской цивилизации внесли огромный вклад в развитие мировой науки, искусства и культуры. Наука, культура и язык Тюркской цивилизации внесли огромный вклад в развитие мировой науки, духовной культуры и языковой системы мировой цивилизации. Тюркская цивилизация в течение тысячелетий создала цепь последовательно возникавших развитых тюркских языков, фольклора, литературы и письменностей. Тюркский язык по длительности периода пребывания в статусе международного, мирового языка занимает первое место среди всех языков, когда-либо имевших такой статус. Тюркская цивилизация оказала и оказывает большое влияние на развитие письменностей цивилизаций Востока и Запада.

В процессе глобализации идет формирование многополюсного мира, что связано с возникновением новых полюсов, центров геополитической силы. Этими центрами выступают чаще всего локальные цивилизации. Тюркской общности народов целесообразно сформировать у своих членов тюркское локально-цивилизационное мировоззрение. Фундаментальной идеей локального цивилизационного мировоззрения является идея цивилизационизма, идея цивилизационной солидарности, единства исторических корней и исторической судьбы народов, относящихся к данной локальной цивилизации, необходимости их сотрудничества для решения стоящих перед ними общих проблем. При определенных условиях подход аналогичный подходу к локальным цивилизациям может быть применен и к суперцивилизациям, в частности, к Алтайской суперцивилизации.

Для перспектив развития Тюркской цивилизации в современной мировой информационной цивилизации большое значение имеет идеология тюркизма, являющаяся идеологией имеющей целью формирование Тюркской локальной цивилизации.

Для развития Тюркской цивилизации целесообразно:

В лингвистическом аспекте [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]: 1) Создание среднетюркского языка ортаюрк методом усреднения норм тюркских языков, признание его в качестве языка межтюркского межнационального общения, языка информации имеющей общетюркское и мировое значение и достижение признания его в качестве одного из языков ООН. Это обеспечивает равноправие всех тюркских языков между собой, каждый из тюркских народов имеет право использовать свой тюркский язык как государственный язык в своем национальном государстве и развивать его в меру своих возможностей. Механизм усреднения при создании норм языка «ортаюрк» дает близость к языку предков современных тюркских народов и внесение в язык ортаюрк основной части своего языкового наследия каждой из тюркских наций; 2) Создание системы усредненных языков для родственных языков; 3) Создание всемирного общечеловеческого языка на основе всех языков мира посредством усреднения системы усредненных языков и изолированных языков; 4) Поддержка концепции государственного статуса национальных языков; 5) Поддержка концепции «понятных» языков. Государства добровольно могут официально признать близкородственные языки в качестве «понятных» языков на своих территориях; 6) Создание координированной системы алфавитов национальных тюркских языков и языка ортаюрк; 7) Создание координированной системы терминов тюркских языков [11]; 8) Поддержка концепции межязыковой толерантности; 9) Поддержка концепции культурного разнообразия и защиты национальных языков; 10) Целесообразно каждый год 21 февраля отмечать в Тюркском мире «День родного языка», солидаризуясь в этом вопросе с решениями ЮНЕСКО; 11) Поддержка концепции формирования среднеалтайского языка и единого общеалтайского информационного пространства [12];

По проблемам культуры: 1) Поддержка Концепции культурного разнообразия; 2) Создание общетюркской культуры путем усреднения и на базе языка ортаюрк для развития культуры, как отдельной тюркской нации, так и Тюркской цивилизации в целом; 3)

Поддержка деятельности ЮНЕСКО по защите языков от гибели; 4) Поддержка концепции межкультурного диалога, полилога и толерантности.

По проблемам науки [13]: 1) Создание Фонда научных исследований ТКГ; 2) Создание Ассоциации Академий наук тюркских государств; 2) Создание в каждом тюркском государстве Тюркской Академии (ТА) с отделами: тюркологии; языка и литературы; истории; этнологии; философии; политики; права; экономики; демографии; экологии; социологии; информационного развития; культурологии; религиоведения; психологии; педагогики и образования; искусствоведения; спорта; здравоохранения и медицины; энергетики и природных ресурсов; водных, сельскохозяйственных и продовольственных проблем; востоковедения; глобалистики и футурологии. Целесообразно, чтобы эти ТА входили в систему международной организации «Международная Тюркская Академия» (МТА). Тюркская Академия, созданная по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в столице Казахстана Астане, могла бы выступить началом этого великого объединения интеллектуальных сил Тюркской цивилизации. Для равноправия тюркских государств целесообразно, чтобы каждый год председательство в МТА переходило от ТА одного тюркского государства к ТА другого.

Для обеспечения единства Человечества и сохранения его многообразия целесообразно создание системы усредненных языков для групп генеалогически родственных языков [1; 2; 3; 4], а в дальнейшем создание среднемирового языка посредством усреднения в многообразии усредненных языков и изолированных языков на основе ностратической (борейской) концепции, концепции языковых универсалий и статистических методов усреднения языковых феноменов [1; 2; 3; 4]. Создаваемый таким путем всемирный вспомогательный язык межкультурного, межнационального общения, накопления мировой информации и глобального обучения способствовал бы формированию единого информационного пространства для каждой из групп родственных по языку народов, решению многих глобальных проблем мировой цивилизации и духовному взаимообогащению всех локальных цивилизаций и народов [14].

Рассмотрим это на примере алтайских народов. Языковые барьеры, как обусловленные различием языков, так и различием их письменностей, являются препятствиями развитию их единого информационного пространства. Иероглифы, используемые в японском языке, относящиеся к алтайской семье языков, создают «иероглифический барьер», но ныне разработаны пути его преодоления и создания глобальной объединенной системы письменности [12]. Для алтайской семьи в целом, включающей в себя тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки, проблему языкового барьера между алтайскими языками предлагается преодолеть посредством использования метода создания усредненных языков для соответствующих групп родственных языков, то есть путем создания среднеалтайского языка на основе создания среднетюркского, среднемонгольского языков и усредненного тунгусо-маньчжурского языка. Для создания среднеалтайского языка целесообразно усреднить следующие пять языков: среднетюркский, среднемонгольский, усредненный тунгусо-маньчжурский, японский и корейский языки. При этом предлагается использовать метод усреднения в меру его применимости, используя также достижения современной алтаистики и борейской, ностратической теории. При таком построении среднеалтайский язык не будет достаточно целостным. Поэтому для дополнения недостающих компонентов целесообразно использовать теорию языковых универсалий, статистические методы переработки баз данных. При создании усредненного языка для других семей и групп языков (романской, германской, индийской, дравидийской, индонезийско-малайзийской, славянской, семитской, иранской,

уральской, конго-кордофанской и др.) целесообразно применять метод аналогичный методу, примененному в отношении алтайской семьи языков.

В процессе формирования мировой информационной цивилизации для каждого тюркского языка целесообразно создание компьютерных программ, которые преобразуют тексты на одном алфавите в тексты на другом алфавите. Целесообразно создание компьютерных программ для перевода с одного тюркского языка на другой. При этом перевод на язык ортаюрк мог бы служить основным этапом для последующего перевода на другие тюркские языки [15; 16]. Необходимо увеличить информационные ресурсы в Интернет на национальных тюркских языках и на языке ортаюрк [15; 16]. Осуществление этих предложений способствовало бы развитию Тюркской цивилизации в системе мировой информационной цивилизации.

В течение столетий в значительной части территории Евразии было широко распространено знание двух языков: тюркского («тюрки») и иранского («фарси»). В XXI веке можно было бы содействовать добровольному изучению желающими двух усредненных языков – среднетюркского («ортаюрк») и среднеиранского («ирани»). Это способствовало бы мирному сосуществованию, взаимопониманию, сотрудничеству и межкультурному диалогу между Тюркской и Иранской цивилизациями [17; 18; 19].

Предлагаемые преобразования соответствуют тенденциям развития и расширяют горизонты развития межкультурной коммуникации в процессе формирования мировой информационной цивилизации в XXI веке. Они направлены на решение проблем в данной сфере на основе общепризнанных в системе норм международного права принципов равноправия, суверенитета государств, обеспечения прав и свобод человека и коллективных прав социальных групп (национальных, языковых, этнических, расовых, конфессиональных, локально-цивилизационных и др.).

Создание среднетюркского языка ортаюрк, который в лексическом аспекте будет близок языку Абая, приведет к возрождению тюркского языка в качестве одного из международных, мировых языков. Это послужит основанием для прорывного инновационного модернизационного повышения внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка и всестороннему развитию казахской национальной культуры [8].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртаюрк тили. Тошкент, 1992. – 102 с.
- [2] Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993. (второе издание в 2008 г.). – 51 б.
- [3] Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. – 72 с.
- [4] Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Ortak Turkce // Bilig. Bilim ve Kultur Dergisi. Sayi- 3/ Guz'96, S.190-199. – 27 p.
- [5] Каримов Б.Р. Миллат, инсон ва тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003. 42 p.
- [6] Karimov B.R. The oikumenic concept of the nation and development of languages. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. – Qarshi, 2003. – 53 p.
- [7] Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. – Якутск, 2004. – 18 с.
- [8] Каримов Б.Р. Как превратить язык Абая в мировой язык? (Проблемы и пути развития тюркских языков и их письменности) // Наука. Философия. Религия. – Алматы: КазНПУ им.Абая, 2008. – С.22-26.

- [9] Каримов Б.Р. Тенгрианство и тюрки: история и современность // «Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции». Тезисы докладов научной конференции. – Якутск: ЯГУ, 1992. – 98 с.
- [10] Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Tafakkur, 2010. – 156 с.
- [11] Каримов Б.Р. Координирующая терминологическая система для группы родственных языков // Компьютерный фонд терминов тюркских языков. – Туркистан-Шымкент, 1995. – 120 с.
- [12] Каримов Б.Р. Проблемы формирования единого информационного пространства алтайских и уральских народов // Наука Удмуртии, № 5 (43), июнь 2010. – С.63-66.
- [13] Каримов Б.Р. Тюркская академия и Центр исследования Тюркского мира // Гуманитарная наука сегодня. Материалы II Международной научной конференции. В 3-х тт. Т.1. – Караганда, 2010. – С.49-51.
- [14] Каримов Б.Р. Национальная философия отдельного тюркского народа в контексте тюркской и мировой философии // Туркология, № 3 (53), 2011. – С.134-139.
- [15] Karimov B.R. Ortatürk dili ve kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımını yoğunlaştırmak // I Uluslararası “Kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımı” bilgi şöleni bildirileri. 16-17 Nisan 2009, Kırıkkale, 2011. – S. 665-667.
- [16] Karimov B.R. Türk kültürünün cihan dil kültürü gelişmesindeki katkısı ve şimdiki zaman dil problemleri // 2 Uluslararası Türk kültürü kurultayı. Fethiye, 03-04 Aralık 2009, Fethiye, 2010. – S.161-165.
- [17] Каримов Б.Р. Среднеиранский язык «ирани» и пути развития языка меж-ранского межнационального общения – Тошкент, 2010. – С. 80-88.
- [18] Каримов Б.Р., Мугалов Ш.Ш. Метод создания усредненного языка «ирани» (на примере его лексического уровня) // Эроний тилларнинг лексикологияси. – Тошкент, 2010. – С. 89-96.
- [19] Karimov B.R. Bukhara in the system of ethnolinguistic communications of the great silk route: past, present and future // Scientific and cultural heritage of mankind – to the third millennium. Theses of reports of the international symposium dedicated to the 2500 anniversary of Bukhara and Khiva. – Tashkent, 1997. – P.87-89.

Г.Сағидолда

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Астана қаласы, Қазақстан

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН АЛДАҒЫ МІНДЕТТЕРІ

Аннотация. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысы түркі лексикографиясы саласындағы жетістіктермен сипатталатыны, яғни түгендеу үшін, жалпыға ортақ электрондық база құру үшін, сондай-ақ екі тілді, көптілді, этимологиялық, этнолингвистикалық және басқа да сөздіктер жасау үшін жеткілікті негіз бар екендігі айтылады.

Автор бұл саладағы перспективаны этнолексиялық, фразеологиялық, паремиологиялық бірліктердің терең мағынасы мен қызметін ашатын жан-жақты интрепрекцияға негізделген күрделі сөздіктер жасауда ұсынады. Мұндай жұмыс түркі халықтарының рухани бірегейлігі мен өзара байланысын қамтамасыз ететін тетік ретінде қызмет етеді.

Тірек сөздер: Түркітілдес халықтар, жалпытүркілік лингвоэтномәдени құндылықтар, түркі лексикографиясы, лексикографиялық дереккөз, салыстырмалы ұстаным, генеалогиялық принцип, салыстырмалы сөздік.

Г.Сағидолда

Профессор Евразийского национального университета имени
Л.Н. Гумилева, доктор филологических наук
Астана, Казахстан

ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В статье констатируется тот факт, что вторая половина XX века характеризуется достижениями в области тюркской лексикографии, т.е. имеется достаточная основа для инвентаризации, для создания всеобщей электронной базы, а также для составления двуязычных, многоязычных, этимологических, этнолингвистических и др. словарей.

Перспективу в этой области автор представляет в создании комплексных словарей, основанных на всесторонней интерпретации, раскрывающих глубинный смысл и функционирование этнолексических, фразеологических, паремиологических единиц. Подобная работа послужит механизмом, обеспечивающим духовную идентичность и корреляцию тюркских народов.

Ключевые слова: тюркоязычные народы, общетюркские лингвоэтнокультурные ценности, тюркская лексикография, лексикографические источники, сравнительный принцип, генеалогический принцип, сравнительный словарь.

G.Sagidolda

Professor of the Eurasian National University named after
L.N. Gumilyov, Doctor of Philology
Astana, Kazakhstan

TURKIC LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Annotation. In the article the fact is established that the second half of the XX century is characterized by achievements in the field of Turkic lexicography, i.e. there is a sufficient basis for the inventory, for the creation of the general electronic base, and also for compiling bilingual, multilingual, etymological, ethnolinguistic and other dictionaries.

The author considers as perspective in this area the creation of complex dictionaries based on comprehensive interpretation which reveal the deep sense and functioning of ethnolexical, phraseological, paremiological units. Such work will serve as the mechanism providing the spiritual identity and correlation of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, all-Turkic linguocultural values, Turkic lexicography, lexicographic sources, comparative principle, genealogical principle, comparative dictionary.

Түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қарым-қатынастарын жаңғыртуды сапалық жаңа деңгейге көтерудің, жаһандану үрдісі жағдайында жалпытүркілік лингво-этномәдени құндылықтарды сақтап қалу және насихаттаудың түркі әлемінің ғылым және білім кеңістігіндегі, түркі халықтарының өзара ықпалдастығы мен ынтымақтастығын арттырудағы маңызы зор. Мұнда түркі тілдерінің әрқайсысының қоғамдық қарым-қатынастардың барлық саласындағы атқаратын әлеуметтік рөліне айрықша мән берілері сөзсіз.

Техногендік өркениеттің және ақпараттық жаһанданудың әсерінен түркі тілдерінің сөз қорының шет-шекарасының кеңеюі, қоғамдық санадағы қайсыбір ұғымдардың ескіруі салдарынан бір кезде актив қолданыста болған сөздердің көнеленіп, көне сөздердің архаизмдерге айналуы, мәдениетаралық қарым-қатынастарда бір тіл мен екінші бір тілдің ортаға тіл салмай өте жақын жанасуы т.б. тілдік, геосаяси, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер түркі тілдерінің сөз қазынасын, сөздік қорын толассыз толығуларға, айтарлықтай өзгерістерге жетелегені сөзсіз. Сондықтан түркі тілдерінің лексикалық қазынасын түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейі тұрғысынан зерттеу және қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорын барынша түстеп-түгендеу – заман талабынан туындап отырған өзекті мәселелер деуге болады. Мұндай келелі мәселелердің шешімін табуда дәстүрлі лингвистикалық түркітанудың лексикология саласына, соның ішінде салыстырмалы-тарихи лексикология, салыстырмалы-синхрондық лексикология, терминология, лексикография, ономастика тәрізді салаларына зор міндет жүктеледі.

Жаһандану үдерісіне сай ғаламдық ақпараттық кеңістіктің біртұтастануы, өркениеттер тоғысының, мәдениеттераралық диалогтардың, діндераралық келісім мен толеранттылықтың халықаралық қауымдастықтың тұрақты дамуының кепіліне алынуы, инновациялық технологияның айрықша дамуы және т.б. заманауи факторлар еліміздің қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінің сан-алуан салаларында жедел қарқынмен жүріліп жатқан интеграциялық үдерістердің тілдік және мәдениеттанымдық тетіктерін іздестіруді міндеттейді. Бұл ретте түркі лексикографиясы – интеграциялық үдерістердің жедел қарқын алуына игі әсерін тигізетін тілдік және мәдениеттанымдық тетіктердің бірі ғана емес, бірегейі саналады.

XX ғасырдағы түркологиялық бағытта жүргізілген сан алуан зерттеулердің эмпирикалық материалдық базасын құрап, дереккөз ретінде пайдаланылған түркі лексикографиясының айтулы жетістіктері қағарын қазақ, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түркімен, өзбек тәрізді мемлекеттік деңгейдегі түркі тілдері бойынша, сонымен қағар, башқұрт, чуваш, ноғай, құмық, тува, якут т.б. регионалдық деңгейдегі түркі жазба тілдері бойынша

жарық көрген әр алуан сипаттағы сөздіктер құрайды. Демек қазіргі түркі тілдерінің сөз қазынасындағы лексикалық бірліктерді барынша жинақтап, құжаттап тіркеуге және оның біртұтас электрондық базасын жасауға, түркі тілдерінің өз араларында әр алуан сипаттағы (аударма, түсіндірме, диалектологиялық, фразеологиялық, синонимдік, ономастикалық, этимологиялық, терминологиялық, орфографиялық, этнолингвистикалық, лингво-мәдениеттанымдық т.б.) екітілді, көптілді сөздіктерді құрастыруға тұғыр болатын лексикографиялық дереккөз де біршама қордаланды деуге болады.

XX ғасырдың екінші жартысы түркі лексикографиясының сапалық жаңа деңгейге көтерілген кезеңі саналады. Мәселен, өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап қазақ лексикографиясы саласында айрықша маңызды еңбектер жарық көрді десек, Н. Сауранбаевтың «Орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1954), «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Алматы, 1963), Ф. Мұсабаевтың «Орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1978), «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі» (1–10 т. Алматы, 1974–1986), он мыңнан аса фраза қамтылған І.К. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (Алматы, 1977), «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» (Алматы, 1996) және т.б. сөздіктер – қазақ лексикографиясының толағай табыстары. Ал XXI ғасырдың алғашқы он-он бес жылдығындағы қазақ лексикографиясының жоғары деңгейін көрсететін еңбектер ретінде қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беру, жүздеген тақырыптардан тұратын единицаларды жинақтап, жүйелеу мақсаты көзделген Ә. Қайдардың «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты үш томдық этнолингвистикалық сөздігін [1], сондай-ақ 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігін», 30 томдық «Қазақ тілінің терминологиялық сөздігін» атап көрсетуге болады. Бұл сөздіктер бүгінде қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа мирастыққа қалдыратын рухани-мәдени мұрасы, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде жан-жақты дамуына ғасырлар бойы қызмет ететін сүбелі еңбектер ретінде қазақ қауымы тарапынан жоғары бағаланып отыр.

Қырғыз лексикографиясының қалыптасуында К.К. Юдахиннің «Киргизско-русский словарь» атты еңбегінің (1940, 1965) орны ерекше. «Қырық мыңға жуық сөзден құралған К.К. Юдахин сөздігі адам қызметінің түрлі салаларының кәсіби сипатын танытатын ғылыми терминологияны, өткен жүзжылдықтың ортасындағы қырғыз халқының саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, ғылыми өмірін бейнелейтін сөздерді қамтыды. К.К. Юдахин бұл жұмысымен қырғыз лексикографиясы және лексикологиясының негізін қалады» – деп жазды көрнекті қырғыз лингвистерінің бірі К.К. Сартбаев [2].

Қырғыз лексикографиясы тарихында Х.Карасаевтың «Қырғыз тилинин орфографиялық сөздүгү» (1966), «Қырғыз тилинин орфографиялық сөздүгү» (2009), «Накыл сөздөр (тил қазынасынан баян)» (1982), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (1986) тәрізді сөздіктерінің алатын орны ерекше.

Қырғыз ғалымдары әртүрлі типтегі сөздіктерді құрастыру және жариялау ісімен көптеген жылдар бойы айналысты, нәтижесінде энциклопедиялық сөздіктер «Қырғыз Совет энциклопедиясы» (I–VI томдар; 1976 – 1980), «Географиялық энциклопедиялық сөздүк» (1987), «Үй-тиричилигинин қысқача энциклопедиясы» (1989), «Манас» энциклопедиясы» (I–II, 1995 және т.б.), түрлі сипаттағы лингвистикалық сөздіктер жарық көрді: «Русско-киргизский словарь» (1938), «Киргизско-русский словарь» (1955), «Русско-киргизский словарь» (1944), «Русско-киргизский словарь» (1957), «Русско-киргизский фразеологический словарь» (1977), «Русско-киргизский гнездовой словарь» (1979) тәрізді аударма сөздіктер, «Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (1969), «Қырғыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984), «Қырғыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986), «Қырғыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988), «Қырғыз тилинин диалектологиялық

сөздүгү» (1972) түсіндірмелік сипаттағы сөздіктер, «Орфографический словарь киргизского языка» (1942), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (1956), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (авт.: Х. Карасаев, 1966; 2009) көрсеткіштік сипаттағы сөздіктер жарык көрдү.

Әзірбайжан лингвистикасында ХХ ғасырдағы зерттеулердің бір бөлігін лексикография мәселелеріне арналған еңбектер түзеді. Атап айтқанда, орыс-әзірбайжан сөздіктері (1928–1929, 1940–1946, 1951, 1956–1959, 1971–1978), «Әзірбайжан тіліндегі араб-парсы сөздер сөздігі» (Баку, 1945), орфографиялык (1929, 1940) сөздіктер әзірбайжан лексикографиясының ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы жетістіктері саналады.

Әзірбайжан лексикографиясының тарихында ХХ ғ. 50–60 - жылдарынан бергі кезең «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (Bakı, 1966), И. Тагиевтің жетекшілігімен 4 томдық «Орысша-әзірбайжанша сөздік» (Баку, 1986, 1989, 1997, 2000), «Әзірбайжан тілінің энциклопедиялык сөздігі» (10 томдық, 1965–1975), «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (1966), «Әзірбайжан тілінің орфографиялык сөздігі» (1960, 1975, 2004), «Шет тілдер сөздерінің қысқаша сөздігі» (1981), «Әзірбайжан тілінің диалектологиялык сөздігі» (Баку, 1964; Анкара, 1999), «Әзірбайжан тілі терминдерінің түсіндірме сөздігі» (Баку, 1990), «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздік» (I т. Bakı, 2006), «Дипломатиялык энциклопедиялык сөздік» (Bakı, 2005), «Орыс-әзірбайжан, әзірбайжан-орыс дипломатиялык сөздігі» (Bakı, 2010) тәрізді екітілді сөздіктер, түсіндірме сөздіктер, орфографиялык, диалектологиялык т.б. сөздіктер жарык көрген жемісті жылдар болып саналады.

Түрік лексикографиясы тарихында Осман империясының ресми тілі – түрікшеге қатысты Османша сөздіктер, сондай-ақ латынша, немісше, итальянша, французша және полякша салғастырылмалы сипаттағы көп тілді «Thesaurus onomasticus» және «Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae (Lexicon Turcico – Arabico – Persicum)» т.б. сөздіктер болды.

Түркияда Тіл реформасымен басталған якут, қырғыз, чуваш сияқты түркі тілдерінің сөздіктерін түрікшеге аудару, сондай-ақ Хусейн Казым Кадрьның «Түркі лұғатынан» (*Hüseyn Kâzım Kadri. Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul I 1927, II 1928; Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Türk Dil Kurumu Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, II İstanbul 1943, IV 1945*) басталған салыстырмалы сөздік түзу тәжірибесі түрік лексикографиясының тарихындағы салыстырмалы көптілді сөздіктер түзудің алғашқы үлгілері болып табылады. Бұл үрдістің заңды жалғасы ретінде 1991 жылы Анкарада жарык көрген «Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» (Жалпы редакциясын басқарған А. Ержиласун) атты сөздікті көрсетуге болады. Реестрлік тізімге барлығы 8000 лексикалык единица қамтылған бұл сөздікке түркі тілдерінің қыпшақ тобынан қазақ, қырғыз, татар, башқұрт тілдерінің, оғыз тобынан түрік, әзірбайжан, түрікмен тілдерінің, қарлұқ тобынан өзбек, ұйғыр тілдерінің материалдары енді және соңғы қатарда түркі сөздерінің орыс тіліндегі баламасы берілді. Сөздікте 9 түркі тілдеріндегі ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы ең актив лексикалык бірліктердің салыстырмалы сипатын таныту мақсаты көзделді.

Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркия тәрізді тәуелсіз түркі мемлекеттерінің мемлекеттік тілі саналағын ірі түркі тілдерінің лексикографиясы ғана емес, регионалдык деңгейдегі түркі жазба тілдері лексикографиясының да жалпы түркі лексикографиясының қалыптасу тарихы мен даму барысындағы орны ерекше. Олардың арасынан, қыпшақ тобы тілдерін құрайтын башқұрт, ноғай, құмық тілдері лексикографиясының даму барысына шолу жасасақ, бұл тілдер бойынша лексикография саласында нәтижелі істердің мол екені байқалады. Мәселен, құмық тілі үлгілерінің алғашқы жазбалары ХVІІІ ғасырдың 70-жылдарына жатады. Бұған Бакмейстер жинаған лингвистикалык материалдар және

кейінірек ҒА құрметті мүшесі Ф.П. Аделунгке (1768–1843) берілген П.С. Палластың материалдарының бірқатар бөлігі кіреді. П.С. Палластың сөздік материалдарының көп бөлігі академик А.М. Шёгрениң (1794–1855) қарауына беріледі. Бакмейстер, Аделунг және Палластың архивіндегі түркі тілдеріне қатысты материалдар әсіресе «Сравнительный словарь всех языков и наречий» (1787–1789) салыстырмалы-тарихи лексикографияның мақсатына қызмет ете алады.

К.Г. Залеман түсіріп алған көшірме түрінде жеткен А.А. Шифнердің орыс-құмық тілшарының (Qumiqische Gesprache. Nach einer vom Akademiker Schiefner mitgeteilten Handschrift abgeschrieben von C. Salemann. Reval, 1871), сондай-ақ К.Г. Залеманның студенттік шағында құрастырған (1867–1871) «Орыс-құмық сөздігінің» құмық тілі лексикасының зерттелу тарихындағы маңызы зор [3].

XIX ғасырдың соңында құмық тілі бойынша «Құмық мәтіндері. Шікестелер, Аксай ауылында мұғалім Цаллагов жазып алған» және «Құмық әндері, М. Афанасьев училищесінің меңгерушісі Костеков жазып алған», қосымшасында «Орыс-құмық сөздігі» берілген М.Г. Афанасьев және М.В. Мохирдің «Құмықорыс сөздігі» тәрізді бірқатар қызықты материалдар жарияланады. 1908 жылы А. Ақаев «Суллам ал-лисан» «Тілдер баспалдығы» атты төрт тілді аударма сөздігін (араб, құмық, авар, орыс) шығарады. Сөздік грамматикалық-тақырыптық принцип бойынша құрастырылған және 20 тақырыптық бөлімдерден тұрады. Мұнда табиғат құбылыстары, аспан денелері, жыл мезгілдері, адам тәнінің бөліктері, тұрмыс заттары, аңдар атаулары тәрізді ауызекі тілде көп қолданылатын 900 сөз және 150 фразеологиялық бірлік қамтылған. 1909 жылы А. Ақаев шешен тілін қосып кеңейтілген, байытылған сөздік шығарады (сөздік 1910, 1914 жылдары қайта шығарылды). Әр тіл бойынша сөздер саны 1000-ға жуық, тараулар саны – 27. Н.И. Лобачевский атындағы Қазан университеті ғылыми кітапханасында сақталған, авторы жоқ, баспа орны және мерзімі жоқ «Құмық-орыс сөздігінде (П-дан Т-ға дейін)» құмық тілінің лексикасы бойынша маңызды материалдар берілген. Құмық лексикографиясы тарихындағы айтулы жетістік 1999 жылы Б.Г. Бамматов редакциялауымен 40 000 сөзден тұратын «Орыс-құмық сөздігінің» баспадан шығуы болды. Бұл сөздік аударма тілінің жағтықтығымен, онда қамтылған сөздердің әдеби нормаға сәйкестігімен ерекшеленеді. Ал 2013 жылы 30 000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі» жарияланды.

Ноғай тілі бойынша лексикографиялық жұмыстар А.Ш. Джанибековтың терминологиялық сөздіктеріне енген Н.А. Баскаковтың «Қысқаша ноғай-орыс глоссарийінен» басталады. 1940 жылы Н.А. Баскаковтың «Ноғай тілі және оның диалектілері» деген еңбегі жарық көреді. Мұнда автор грамматика және мәтіндерден кейін, сөздікті қосымша етіп тіркейді. 1956 жылы Н.А. Баскаковтың редакциясымен ғылыми қызметкер С.А. Калмыков құрастырған «Орысноғай сөздігі», ал 1963 жылы «Ноғай-орыс сөздігі» жарық көрді. 1960 жылы З.З. Бамматов редакциясымен 30 000-ға жуық сөз қамтылған «Орыс-құмық сөздігі» жарияланды. Бұл сөздікте құмық тілінің кең қолданылатын лексикасы алғаш рет жинақталып, жүйеленіп берілді. 1969 жылы З.З. Бамматов редакциясымен 13000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі», 1984 жылы Д.М. Шихмурзаевтың «Ноғай тілінің фразеологиялық сөздігі» жарық көрді. Жаңа ғасыр басында ноғай тіліндегі көнерген сөздер, атап айтқанда, ескі қару-жарақтар, тұрмыс-зат атаулары, анатомиялық және медициналық терминдер, жан-жануарлар және өсімдік әлеміне қатысты атаулар т.б. ноғай тілінде сирек қолданылатын лексика, калькалар және кірме сөздер қамтылған «Ноғайша-орысша тақырыптық сөздік» (2005 ж.) жарық көрді.

Башқұрт лексемалары ортағасырлық зерттеушілердің, саяхатшылардың ерте және кейінгі еңбектерінде, атап айтқанда, Клавдия Птолемей (II ғ.), Аммиан Марцеллин (IV ғ.), Менаандр Протектор (VI ғ.), Константин Багрянородный (X ғ.), Ибн-Фадлан (X

ғ.), Ибн-Русте (X ғ.), Ал-Бақри (X ғ.), М. Қашғари (XI ғ.), Гардизи (XI ғ.), Әл-Бируни (XI ғ.), Әл-Идриси (XII ғ.), Әл-Гарнати (XII ғ.), Плато Карпини (XIII ғ.), Гильома Рубрука (XIII ғ.), Юлиан (XIII ғ.), Әл-Казвини (XIII ғ.), Әл-Асира (XIII ғ.), Абул-Фида (XIII-XIV), Пицигани ағайындылары (XV ғ.), Шерафитдин Йезди т.б. еңбектерінде көбінесе ономастикалық атаулар түрінде кездеседі [4, 9 -11].

Башқұрт халқының Ресей мемлекетінің құрамына енуінен кейінгі кезеңдерде башқұрт тілінің лексикасы орыс тілді жазба деректерге енеді. Мәселен, П.И. Рычков «Лексикон или словарь топографической Оренбургской губернии» (1776 ж.) сөздігінде көптеген башқұрт атауларына түсіндірме немесе аударма береді: Ямантау от яман «плохой, худой», Актау – Белая гора, Кизляртау – Девичья гора, Иряк – таш – Осокоревый камень и др. [26, 230–244 бб.]. Академик П.С. Паллас жетекшілігімен құрастырылған «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы» (1787 ж.) сөздігінде көрініс тапқан 200 тілдің лексикалық материалы арасында 285 башқұрт сөзі кездеседі. Ал Орынбор губерниялық кеңсесінің колледждік сот мәжіліскері, башқұрттан шыққан шенеунік М. Бичурин құрастырған «Башқұрт тіліне сөздерді аудару» (XVIII ғасырдың 80-жылдары) қолжазбасында 360 орыс сөзінің башқұрт тіліндегі аудармасы берілген [27, 12 б.]. 1899 жылы В.В. Катаринский семантикалық, грамматикалық белгілері бойынша топтарға жіктелген 2500-ге жуық башқұрт сөздері енгізілген «Башқұрт-орыс сөздігін» жариялайды. Бұл сөздік төңкеріске дейінгі башқұрт және орыс тілдерін зерттеуде практикалық мәні бар және башқұрт лексикографиясында маңызды орын алған еңбек болып саналады [5, 257].

XX ғасырдың бірінші жартысында башқұрт лексикографиясында терминологиялық сөздіктер жасауға басымдылық беріліп, өсімдік атаулары (1932), математика (1932), физика (1934, 1935), химия (1934), медицина (1935), гистология (1935), әлеуметтік-экономикалық-философиялық ғылымдар бойынша (1935), физика (1949), математика (1949), химия (1950), зоология (1952), ботаника (1952), география (1952), астрономия (1954), орман шаруашылығы (1954), заң (1956), ауылшаруашылық (1961), әдебиеттану (1965) бойынша аударма және түсіндірме орыс-башқұрт және башқұрт-орыс сөздіктері жарияланды [6, 31].

Терминологиялық сөздіктерді дайындау және жариялау істері әдеби башқұрт тілінің лексикалық нормаларын анықтауда, бекіту және дамуға маңызды рөл атқарды, олардың қосымша корпусы жалпы аударма және түсіндірме сөздіктерде көрініс тапты. Жарияланған орыс-башқұрт (1948, 1954, 1964, 1994, 2002, 2005, 2007), башқұрт-орыс (1958, 1996) және түсіндірме (1993, 2004) сөздіктер сөзтізбенің ұдайы толықтырылып отыруымен, материалды өңдеу сапасының жетілдіруімен, сөз мағыналарын түсіндірудің кеңеюімен және нақтылануымен ерекшеленеді. Айталық 1948 жылғы Н.К. Дмитриев, К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев редакциясымен жарияланған «Орыс-башқұрт сөздігі» 40 000 сөзден тұрады; 1964 ж. сөздікте (жауап.ред. К.З. Ахмеров) – 46 000 сөз; 2005 ж. екі томдық сөздікте (жауап.ред. З.Г. Ураксин) 60 000-ден астам сөз қамтылған.

Башқұрт лексикографиясында соңғы 40-50 жылда тілдің семасиологиялық және сөзжасамдық құбылыстары бойынша лексикографиялық жұмыстар жүргізіліп, синонимдер сөздігі (құрас.: З.Г. Ураксин; 1966, 1985, 2000), омонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1966, 1986), антонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1973, 2009), паронимдер (құрас.: К.Г. Ишбаев, З.К. Ишкильдина; 2001), фразеологиялық бірліктер (құрас.: З.Г. Ураксин, Ф.А. Надршина, Х.Г. Юсупов; 1973, 1989, 1996, 2006), морфемалар (құрас.: М.Х. Ахтямов, З.Г. Уразбаева, Ф.Г. Хисамитдинова, А.М. Ишегулова; 1992, 1994, 2004, 2005, 2008); ономастикалық материалдар жарияланды: жалқы есімдер сөздік-анықтамасы (құрас.: Т.Х. Кусимова, С.А. Биккулова, Ф.Г. Хисамитдинова, Р.И. Султанова, С.Х. Тупеев; 1976, 1982, 1991, 2000),

топонимдер (құрас.: А.А. Камалов, Р.З. Шакуров, Г. Ураксин, М.Ф. Хисматов, Ф.Г. Хисамитдинова, З.А. Сиразитдинов, Н.Ф. Суфьянова, Ю.Х. Юлдашбаев; 1980, 1992, 1994, 2000, 2001, 2002, 2005, 2006, 2008, 2009); функционалды-когнитивті (2000, 2002, 2003, 2007), жиілік (құрас.: З.А. Сиразитдинов; 1995, 1997, 2002, 2006), идеографиялық (құрас.: М.Г. Усманова; 2005) тәрізді сөздіктің жаңа формалары жарық көрді.

Соңғы онжылдықта әртүрлі ғылым саласына қағысты терминологиялық сөздіктерді жасау жұмыстары жанданды: ауылшаруашылығы (2001), омарташылық (2001, 2008), қоғамдық-саяси терминдер (2001), ботаника (2002), лингвистика (2002), педагогика және психология (2002), этнолингвистикалық және этномәдени-танымдық лексика (2002, 2003, 2006), мифология (2002, 2010, 2011), техника (2003), заң (2003), офтальмология (2004), архитектуралық-құрылыстық терминдер (2004), сауда және қоғамдық тамақтандыру қызметкерлері үшін сөздік (2005), халықтық медицина (2005), малшаруашылығы (2006), кітапхана, баспа және ақпараттық қызмет қызметкерлері үшін сөздік (2006), медицина (2007), орман шаруашылығы (2007), экономика (2007), әскери лексика (2007), өлікті жерлеу, бата оқу дәстүрі бойынша сөздік (2008), астрономия (2008), экология (2008), эстетика (2008), сызу (2008), этика (2009), денешынықтыру және спорт (2009), жаратылыстану (2009), мәдениет қызметкерлері үшін сөздік (2009), сауда, кәсіпкерлік және сыртқы экономикалық қызмет, дипломатия бойынша сөздік (2009) және т.б. екітілді сөздіктер мен анықтамалар шығарылды [6, 85]. 2011–2012 жылдары башқұрт тілінің 10 томдық академиялық сөздігінің алғашқы төрт томы жарық көрді. Бұл сөздік баш-құрт лексикологиясы тарихында алғашқы төрт тілді түсіндірме-аударма сөздік болып табылады.

Сонымен, XX ғасырдағы түркі лексикографиясы негізінен әр түркі тілдерінің сөздерін сол тіл шеңберінде әр қырынан (диалектологиялық, орфографиялық, түсіндірме т.б.) түстеп-түгендеген немесе орыс, ағылшын сияқты құрылымы басқа тілдерге аударып берген сөздіктердің көптеп жарық көруімен ерекшеленді. Мұндай келелі табыстарға тек қазақ, қырғыз, түрік, әзірбайжан, башқұрт, ноғай, құмық тілдері лексикографиялары ғана емес, басқа да көптеген түркі тілдері лексико-графиялары қол жеткізді. Әйтсе де жекелеген түркі тілдері лексикографиясының толағай табыстарына сүйене отырып, қазіргі түркі тілдерінің лексикалық байлығын бір арнаға тоғыстыруды көздеген, таза салыстырмалы сипаттағы көптілді сөздік түркі лексикографиясында қолға алына қойған жоқ деуге болады.

Түркі лексикографиясының тарихында салыстырмалы ұстанымды басшылыққа алған ең алғашқы сөздік XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі болды. Бұл бірегей сөздік түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің басы ғана емес, лингвистикалық түркітану саласындағы ғылыми зерттеулерге осы күнге дейін дереккөз қызметін атқарып келе жатқанымен құнды екені белгілі. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі арқылы негізі қаланып, тарихи құманша туынды «Кодекс Куманикус», «Мәмлүк қыпшақтарының сөздігі» секілді орта қыпшақ кезеңіндегі сөздіктер арқылы буыны бекіген түркі лексикографиясындағы салыстырмалы ұстаным XIX ғасырдың соңы және XX ғасыр басында жарияланған Л. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (I 1869; II 1871) және В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (I–IV, 1893, 1899, 1905, 1911) сөздіктерінде өз жалғасын тапты. Дегенмен XX ғ. түркі лексикографиясында бір-қатар түркі тілдері лексикасын қатар қоя отырып, жарыстыра түгендеген және салыстыра сипаттаған мұндай іргелі сөздіктер санаулы болды. Мұндай сөздіктердің бірі – Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. тәрізді белгілі түркітанушы ғалымдардың авторлығымен 1969 жылы Ленинградта жарық көрген «Көне түркі сөздігі». 20 000 көне

түркі сөздері мен тұрақты тіркестер қамтылған «Көне түркі сөздігі» күні бүгінге дейін 8-13 ғасырлардағы орхон-енисей, араб, ұйғыр, манихей, брахми тәрізді әртүрлі жазу жүйесінде жасалған жазба ескерткіштер бойынша дереккөз қызметін атқаруда.

Э.В. Севорьянның (1901-1978) басшылығымен 1974 жылы басталып, қазіргі кезде жалғасын тапқан (7 том жарық көрді) «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (ЭСТЯ) түркі лексикасының тарихи дамуы барысындағы морфемдік, фонетикалық және семантикалық өзгерістерін көрсеткен бірден-бір ірі сөздік ретінде құнды. Ал қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы алғашқы көп сөздіктерінің бірі – XX ғасырдың соңғы ширегінде жарық көрген Куртулуш Өз топчының сегіз түркі жазба тілінің сөз қорына негізделген «Түркі тілдері сөздігі» [7]. Бірақ мұнда бассөздің реестрлік қатары ағылшын тілі сөздеріне құрылғандықтан, сөздік ағылшын тіліндегі сөздің өзге түркі тілдеріндегі баламасын беру бағытындағы салғастырмалы сипат алған-ды.

Көптеген жылдар бойы алтаистикалық және түркологиялық бағыттағы теориялық-методологиялық, қолданбалы-практикалық зерттеулерге аса маңызды лексикографиялық дереккөз қызметін атқарып келе жатқан түркі тілдері аралық деңгейдегі ЭСТЯ [8], «ЭСЧЯ» [9], EDAL [10] тәрізді танымал сөздіктер генеалогиялық принципті басшылыққа алған этимологиялық сөздіктер болып табылады. Ал В. Радловтың «Опыт тюркских наречий» сөздігі бүгінгі күнге дейін қазіргі түркі тілдерінің лексикалық құрамының ядросы саналатын негізгі лексикалық қорды біршама толық қамтуға талпыныс жасалған сөздік қалпында қалып отыр деуге болады.

В. Радлов (XIX ғ. соңы XX ғ. басы) заманынан бері бір ғасырдай уақыт өткенін ескерсек, бұл аралықта қоғамдық-әлеуметтік факторлар ықпалымен көптеген жаңа сөздердің пайда болуы, қоғамдық санадағы қайсыбір ұғымдардың ескіруі салдарынан бір кезде актив қолданыста болған сөздердің көнеленіп, көне сөздердің архаизмдерге айналуы, техногендік өркениеттің, ақпараттық жаһандандудың әсерінен терминологиялық қордың интернационалдық шет-шекарасы кеңейіп түркі тілдерінің сөз қазынасын, сөздік қорын толассыз толықтарға, айтарлықтай өзгерістерге жетелегені сөзсіз. Сондықтан түркі тілдерінің лексикалық қазынасының біртұтас электрондық базасын түзу және қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорын барынша түстеп-түгендеуге бағытталған сөздіктерді құрастыру, ондай сөздіктерде қамтылатын лексикалық бірліктердің лексика-семантикалық, морфологиялық, генеалогиялық, қолданыстық т.б. сипаттамаларын салыстырмалы түрде толықтай көрсетуді көздейтін түркі тілдері аралық деңгейде бірыңғай модельге құрылған екітілді, үштілді және көптілді сөздіктерді жасаудың маңызы зор болмақ. Мәселен, 2012-2013 жылдары ҚР Түркі академиясының «Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясының теориялық және қолданбалы мәселелері» атты ғылыми жобасы шеңберінде бірыңғай модельге құрылған қазақ, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түрікмен, өзбек тілдері бойынша «Түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы көптілдік сөздігін» құрастыру тәжірибесі мұндай сөздіктерде нормативтік және салыстырмалы ұстанымдарды басшылыққа алу сөздердің лексика-семантикалық сипаты мен морфологиялық құрылымының салыстырмалы сипатын айқын көрсетуге толықтай мүмкіндік беретінін көрсетті.

Түркі тілдері аралық салыстырмалы сөздіктерді құрастыруда бассөз ұяшығында орналасатын түркі тілінің бірі, айталық, қазақ тіліндегі лексикалық бірліктің әр тілдегі баламаларының өзі сол тіл тұрғысындағы дербес «бассөз ұяшығын» құрап, тілдер аралық деңгейдегі салыстырмалы тұрпатқа ие болатыны байқалады. Соның негізінде әр сөздің семантикалық (тура немесе ауыспалы; бірмағыналы немесе көпмағыналы, мәндес немесе қарама-қарсы т.б.), генетикалық (жалпытүркілік немесе кірмелік), функционалдық (жалпыхалықтық немесе диалектілік, кәсіби т.б.) және т.б. сипатын айқын көрсетуге болатыны

анықталды. Мысалы: **анағұрлым** сөзіне қатысты 6 тілде берілетін сипаттамаларға зер салсақ: қазақ тіліндегі **анағұрлым** сөзі – морфологиялық тұрғыдан туынды үстеу, ал оның синонимдік қатарын *бірталай, әлдеқайда, біршама, едәуір* сөздері құрайды. Бұл сөздің мағынасын қырғыз тілінде туынды үстеу болатын **бир кыйла, бир далай** сөздері береді. Әзірбайжан тілінде бұл сөздің баламасы туынды үстеу *хеулі* сөзі болып табылады, оның синонимдік қатарын *oldugça, bir qəgər artıq, daha çox* сөздері құрайды. Ал түрік тілінде – *o ölçüde* (туынды үстеу), синонимдері – *ondan da fazla, o kadar, daha çok*. Түрікмен тілінде – *эп-эсли* (туынды үстеу), синонимдері – *мөчбери, мукдары*. Өзбек тілінде – **анча** (туынды үстеу), бұл сөзбен мағыналас сөздер – *анчагина, бирталай, кўпгина, кўп янада*.

Қазақ тілін «кіріс тіл» деп алатын болсақ, сөздік мақалада **анағұрлым** сөзіне және оның 5 тілдегі баламаларына лексика-семантикалық және морфологиялық тұрғыдан төмендегідей салыстырмалы сипаттама беріледі:

қазақ тілінде: **анағұрлым** [anaǵurɫım] үст. (○), туын. (□), син. (**SIN**) бірталай, әлдеқайда, біршама, едәуір; анағұрлым жақсы;

қырғыз тілінде: **бир далай так**. (○), туун. (□), син. (**SIN**) **бир кыйла; бир далай жакшы;**

әзірбайжан тілінде: **xeyli zf.** (○), tör. (□), sin. (**SIN**) *oldugça, bir qəgər artıq, daha çox*; *xeyli yaxşı*;

түрік тілінде: **o ölçüde zf.** (○), tür. (□), anl. (**SIN**), *ondan da fazla, o kadar, daha çok; daha iyi*;

түрікмен тілінде: *эп-эсли хал*. (○), яс. (□), син. (**SIN**) *мөчбери, мукдары боюнча көп; эп-эсли говы*;

өзбек тілінде: **анча** рав. (○), яс. (□), син. (**SIN**) *анчагина, бирталай, кўпгина, кўп янада; анча яхши*.

Сол сияқты қазақ тіліндегі **ана** сөзі морфологиялық сипаты жағынан зат есім, лексика-семантикалық тұрғыдан түркі тілдеріне ортақ сөз, ал онымен **шеше, апа** сөздері мағыналас болып келеді. *Ана* сөзі *ана мейірімі, көп балалы ана секілді сөз тіркестері мен ана сүті аузынан кетпеген* тұрақты сөз тіркесі құрамында кездеседі. Қырғыз тілінде бұл сөздің эквиваленті **эне** морфологиялық сипаты тұрғысынан зат есім, жалпытүркілік сөз, синонимі **ана сөзі, эне сүйүүсү, көп балалуу эне сөз тіркестері мен эне сүтү оозунан кете эле** деген фразеологизм құрамында кездеседі. Әзірбайжан тілінде – **ана** (зат есім, жалпытүркілік сөз), сөз тіркестері – *ana mohebbəti, çoxuşaqılı ana*, фразеологизм – *ağzından ana südü iyi gəlir*; түрік тілінде – **ана**, морфологиялық құрылысы жағынан түбір зат есім, лексика-семантикалық сипаты бойынша жалпытүркілік сөз, синонимі – *anne*; сөз тіркестері – *anne şefkati; çok çocuklu anne*; фразеологиялық тіркес – *ağzından anne süti kokuyor*, *agzi sut kokan*. Ал түрікмен тілінде – **эне** морфологиялық құрылысы жағынан түбір зат есім, лексика-семантикалық сипаты бойынша жалпытүркілік сөз, синонимі – *эже*; *эне дуйгусы, көп чагалы эне* деген сөз тіркестері мен *агзындан эне сүйди гиммэндир* тұрақты сөз тіркестерінің құрамында кездеседі. Өзбек тілінде бұл сөзді зат есім **она** деген жалпытүркілік сөз білдіреді, онымен *эна, инә* сөздері мағыналас болып келеді, *она шафқати, кўп болали она* сияқты сөз тіркестері, *ағзи она сутни хидланыпти* тәрізді фразеологизмдер құрамында кездеседі.

Сөздікте **ана** сөзін мынадай салыстырмалы тұрпатта көрсетуге болады:

қазақ тілінде: **ана** з.е. (■), түб. (●), жст. (GENT), син. (SIN) **шеше, апа; ана мейірімі; көп балалы ана; фр. (◆) ана сүті аузынан кетпеген.**

қырғыз тілінде: **эне** з.а. (■), уң. (●), жст. (GENT), син. (SIN) *ана; эне сүйүүсү; көп балалуу эне. фр. (◆) эне сүтү оозунан кете эле.*

әзірбайжан тілінде: **ана** іс. (■), көк. (●), ім. (GENT); **ана mohebbəti; çoxuşaqılı ana; fr. (◆) ağzından ana südü iyi gəlir**

түрік тілінде: **ana** is. (■), *kök.* (●), *um.* (GENT), *anl.* (SIN) anne; *anne şefkati*; çok çocuklu anne; *dey.* (◆) *ağzından anne süütü kokuyor, ağızı sut kokan.*

түрікмен тілінде: **эне** ат. (■), *д.с.* (●), *ум.* (GENT), *син.* (SIN) эже; эне дуйгусы; көп чагалы эне; *фр.* (◆) *ағзындан эне сүйди гитмэндир.*

өзбек тілінде: **она** от. (■), *ўз.* (●), *ум.* (GENT), *син.* (SIN) эна, инэ; *она иафқати*; кўп болали она; *фр.* (◆) *ағзи она сутни ҳидланяпти.*

Ал термин сөздерге (TER) символдық таңбасы және ол таңбаның алдынан терминнің қай тілден енгендігіне қатысты шартты белгі қойылып, терминнің 6 тілдегі мағынасы салыстырылады десек:

қазақ тілінде: **амфибия** з.е. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **құрлықта да, суда да тіршілік ететін жануар немесе өсімдік;**

2) *әск.* (TER) құрлыққа да, суға да қона алатын ұшақ; құрлықта да, суда да жүре алатын ұшақ, **автомобиль, танк.**

қырғыз тілінде: **амфибия** з.а. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **құрлықта да, сууда да жашоочу жаныбар же өсүмдүк;**

2) *сог.* (TER) жерден да, суудан да учуп, жерге да, сууга да **қона бере турган самолет; дарыядан, көлдөн ж.б. кечип кете турган автомобиль, танк.**

әзірбайжан тілінде: **amfibiya** is. (■), *fr.* (FR), *ter.* (TER):

1) *zool.* (TER), *bot.* (TER): *həm suda, həm də quruda yaşayan heyvan və bitki;*

2) *əsg.* (TER) *quruda və suda gedən avtomobil və tank.*

түрік тілінде: **amfibi** is. (■), *fr.* (FR), *ter.* (TER):

1) *zool.* (TER); *bot.* (TER): *ikiyaşayışlı;*

2) *ask.* (TER) *hem karada hem suda hareket edibilen araba, uçak, yüzme tank.*

түрікмен тілінде: **амфибия** ат. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **сууда хем гуры ерде яшаян хайван ве өсүмлик;**

2) *хар.* (TER) **сууда хем гуры ерде гонуп ене-де учуп биліэн самолёт; сууда ве гуры ерде херекет этмек үшін болан автомобиль, танк.**

өзбек тілінде: **амфибия** от. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER), *бот.* (TER): **хам қуруқшиқда, хам сувда яшайоладиган жонивор ва ўсимликлар;**

2) *хар.* (TER) **хам қуруқшиқда, хам сувда юрооладиган самолёт, автомобиль, танк.**

Сөздің тура және ауыспалы мағынасы, бірмағыналық және көпмағыналық, сөздердің синонимдік қатары, антоним және омоним сөздер, ғылыми терминдер және олардың басқа тілден келу арналары, жалпытүркілік және кірме лексика, кірме лексикалық бірліктердің тілдік негізі т.б. сөздің лексикалық мағынасының әр алуан сипатын толық көрсету барысында нақты түркі тілдері аралық сөздіктердің арқауына алынатын тілдердің сөз қазынасының құрамына және құрылымына статистикалық талдаулар жасауға мүмкіндік туады.

Түркі тілдері арасында сөздіктер түзудегі басты нысана ретінде жалпытүркілік ортақ сөздерді алып, гомогенді сөздердің әр тілге тән нұсқаларын тұлғалық өзгерістермен беруге болады. Лексикалық ерекшеліктер, яғни бір тілдегі сөздің баламасы келесі тілде мүлдем басқа сөз болған жағдайда геторогенді түркі сөздерінен немесе өзге тілден енген сөздерден тұратын баламаларын келтіруге болады.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің арасында екі тілді аударма және көп тілді салыстырмалы сөздіктер құрастыру туыс халықтар арасындағы рухани жақындық, үйлесімділікті қамтамасыз ететін тегіс қызметін атқарады. Жаһандану үдерісінің белең алуына байланысты түркі тілдерінің қазіргі сөз қазынасын тіркеу және құжаттау заман

талабынан туып отырған қажеттілік десек, «Түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы көптілдік сөздіктері» арқылы мемлекеттік мәртебесі бар ірі түркі тілдерінің, немесе регионалдық деңгейдегі түркі тілдерінің, я болмаса жойылып кету қатері алдында тұрған шағын түркі тілдерінің лексикалық қоры барынша түгенделіп, осы тілдер арасындағы әр сипаттағы аударманы (көркем шығармалар, ғылыми мәтіндер, ауызекі т.б.) жүзеге асыруға және болашақтағы салыстырмалы зерттеулерге қажет эмпирикалық материалдық база дайындалары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде. Алматы: Дайк-Прес, 2009. 780 б.
- [2] Сартбаев К.К. Константин Кузьмич Юдахин (к 80-летию со дня рождения) // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970. С. 3-15.
- [3] Дмитриев Н.К. Материалы по истории кумыкского языка // Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.–Л., 1949. Вып. 2. С. 183–247.
- [4] Башкирский язык? Пожалуйста! – Башкорт теле? Рәхим итегез! / Под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. Уфа: Китап, 2000. 204 с.
- [5] Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период. Изд. 2-е, доп. и исправл. Л.: Наука, 1982. 360 с.
- [6] Академический словарь башкирского языка: в 10 т. / Под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. Уфа: Китап, 2011. Т. 1. 432 с.
- [7] Öztopçu Kurtuluş. Dictionary of the Turkic languages: English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek. London: Routledge, 1996. 422 p.
- [8] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания. М., 1974;
- [9] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / АН СССР. Ин-т языкознания. –М., 1978;
- [10] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д» (Ред. Н.З.Гаджиева). – М., 1980; [11] Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». – М., 1989; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы
- [12] «К», «Қ» (Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В.И.Рассадин). М., 1997; Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». М., 2003; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» (Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадина). М., 2000. – 83 с.
- [13] Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1996. Т. 1-2. – 53 с.
- [14] Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden; Boston: Brill, 2003. Vol. 1. P. 858. (A-K); Vol. 2. P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. P. 1557-2096. (Indices).

МРНТИ 16.21.65

А.М.Фазылжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҒЫЛЫМИ КУРСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖАҢА ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІК ТҮЗУДЕ АЛЫНҒАН ҒЫЛЫМИ БІЛІМДЕРМЕН БАЙЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген академиялық сипаттағы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» басшылыққа алынған қазақ орфоэпиялық нормаларының теориялық (фонетикалық, фонологиялық, лексикографиялық және суперсегментті: интонациялық, просодикалық) негіздері тілші ғалымдардың көп жылдық ғылыми ізденістердің жемісі болып қана қалып қоймай, сонымен бірге бейімделген формада әртүрлі тіл оқыту бағдарлама мазмұнына енгізілуі керек деген мәселе көтеріледі.

Қандай білімдермен байыту керек дегенде, автор ең алдымен бұған дейін анықталып, қазақ орфоэпиясының корпусын құрап тұрған білімдер жүйесімен қоса, сөздік шығару тәжірибесінде нақтылана түскен төменде көрсетілген білімдер міндетті түрде оқулық мазмұнынан балаға бейімделген оқу және көрнекі, сондай-ақ жаттығу мәтіндері, әртүрлі тапсырмалар формасында көрініс табуға тиіс деп санайды.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, сөз мәдениеті, тіл тұтынушы, тіл үйренуші, тіл иелері, орфоэпиялық норма, тілді нормалаушы, унификациялаушы қызмет.

А.М.Фазылжанова

Заместитель директора Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ОБОГАЩЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ НАУЧНОГО КУРСА ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ НОВЫМИ ЗНАНИЯМИ ПО СОСТАВЛЕНИЮ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. В статье поднимается вопрос о том, что теоретические (фонетические, фонологические, лексикографические и суперсегментные: интонационные, просодические) основы казахских орфоэпических норм, заложенные в «Орфоэпическом словаре казахского языка» академического характера, изданные по государственной программе «Культурное наследие», не только являются плодом многолетних научных изысканий ученых-языковедов, но и должны быть включены в содержание программы обучения различным языкам в адаптированной форме.

Автор считает, что представленные знания, прежде всего выявленные ранее и уточненные в практике словотворчества, включая систему знаний, составляющих корпус казахской орфоэпии, должны обязательно отражаться в содержании учебника в форме адаптированных для ребенка учебных и наглядных упражнений, заданий.

Ключевые слова: государственный язык, культура речи, носитель языка, обучающий язык, орфоэпическая норма, нормализатор языка, унифицирующая функция.

A.M. Fazylzhanova

Deputy Director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

ENRICHMENT OF THE CONTENT OF THE SCIENTIFIC COURSE ON THE KAZAKH LANGUAGE BY NEW KNOWLEDGE ON COMPILING THE ORTHOEPIC DICTIONARY

Annotation. The article states that the theoretical (phonetic, phonological, lexicographic and super-segmental: intonation, prosodic) foundations of Kazakh orthoepic norms, laid down in the "Orthoepic Dictionary of the Kazakh Language" of academic nature, published under the state program "Cultural Heritage", are not only the fruit of long-term scientific research of scientists-linguists, but should also be included in the content of the program of teaching various languages in adapted form.

The author believes that the presented knowledge, first of all revealed earlier and refined in the practice of word-making, including the system of knowledge that makes up the corpus of Kazakh orthoepy, should necessarily be reflected in the content of the textbook in the form of educational and visual exercises and tasks adapted for the child.

Keywords: State language, standard of speech, native speaker, training language, orthoepic norm, language normalizer, unifying function.

Мемлекеттік тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің өз деңгейінде атқарылуы үшін оның қоғамның барлық салаларындағы қолданысы ғана емес, осы қолданысының сапасы, яғни тіл мәдениеті мен сөз мәдениетінің жетілуі де аса қажет. Сонымен бірге қоғамның қай саласында болмасын тілдің жазбаша формасымен қатар ауызша формасы да тең деңгейде қолданылуы тілдің ғана жетілуінің факторы емес, сонымен бірге тіл тұтынушысының да ой-санасының, білімінің артуының, демек жалпы қоғамның дамуының бір түрткіжайты екенін қазіргі кезде ескеру керек. Осы мәселені түсінгенде қоғам тілді қалай дамытса, тіл де қоғамды солай дамытады деген тұжырым алға тартылады. Және бұл, сөз жоқ, объективті тұжырым. Қазіргі жаһандану кезіндегі қоғамдарға тән политілділік заман талабы ғана емес, тілдік тұлғаның жетілуінің көрсеткіші, егер бұрынырақта тілдік тұлғаға қоғаммен құрмаласу (интеграциялану) үшін бір немесе екі тіл жеткілікті болса, бүгінгі күні оның өзі аздық етеді. Ал қоғамға жақсы құрмаласам деп үш тілді игерген тілдік тұлға, сол үйренген тілі арқылы өзі де байиды, демек қоғам да байиды. Міне, сондықтан Қазақстан қоғамында тек қана орыстілді болып қалу тек қана қазақ тілді болып қалу сияқты тілдік тұлғаның аморфтылығын көрсетеді. Сондықтан қазақ тілін оқыту оның мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі тұрғысынан ғана емес, осы айтылғандар тұрғысынан да өзектілендіру керек.

Олай болса, қазақ тілін оқыту оның жазба формасымен шектеліп қалуы тіл үйренушінің сұранысына толық жауап бермейді, бірақ, бір өкініштісі, осы күнге дейін тіліміздің ауызша формасын оқытуға аса мән берілмей келеді. Ал бұл процеске кері тіл білімінде ауызша тілдің жүйесін зерттеумен айналысатын фонетика, орфоэпия, интонация сияқты жалпы фонетиканың жекелеген салалары ілгерілеп дамып, өз жемісін беріп отыр. Ендігі

жердегі мәселе осы ғылыми жаналықтардағы білімдер жүйесін тіл тұтынушысына жеткізу.

Мемлекеттік тілдің ауызша және жазбаша формасының ақпараттық кеңістіктегі қолданыс аясының кеңейіп, тұтынушыларының саны артқан сайын оның мәдениетін жақсартуға, тіл иелерінің қатынас құралы ретіндегі ұлттық тіл туралы білімдерін, танымын кеңейтуге, соның ішінде ауызша сөз мәдениетіне қатысты білімдер жүйесінің көпшілік игілігіне айналдыруға бағытталған қолданбалы және практикалық лингвистикалық зерттеу жұмыстары аса қажет болып отыр. Қазіргі орта және жоғары білім беретін оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнында тілдің орфографиялық нормалары туралы білімдер қатарынан орфоэпиялық нормалар туралы білімдер көлемі жағынан да, тереңдігі жағынан да қалып қойып, ақсап келеді. Мұның салдарын қазіргі ақпарат құралдарындағы (теле-радиоарналардағы), әртүрлі ресми қатынастағы (оқушы-мұғалім, тәлімгер-оқытушы, орындаушы-басқарушы), күнделікті тұрмыстағы, т.б. естілген ауызша сөзде қазақ тілі сөйлеу мәнеріне, сөздерді дыбыстау заңдылықтарына сәйкес келмей жатқан тұстарының көбейіп кетуінен көруге болады. Сондықтан жоғары және орта білім беретін оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнын орфоэпиялық нормалардың ғылыми-теориялық негіздері жөніндегі білімдермен байыту тіліміздің ауызша сөзінің әуезділігін, әсерлілігін сақтап қалудың ең басты шарасы болмақ.

Осы орайда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген академиялық сипаттағы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» басшылыққа алынған қазақ орфоэпиялық нормаларының теориялық (фонетикалық, фонологиялық, лексикографиялық және суперсегментті: интонациялық, просодикалық) негіздері тілші ғалымдардың көпжылдық ғылыми ізденістердің жемісі болып қана қалып қоймай, сонымен бірге бейімделген формада әртүрлі тіл оқыту бағдарлама мазмұнына енгізілуі керек. Қорыта айтқанда, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының Тіл білімі секциясы бойынша дайындалған аталмыш сөздік сияқты т.б. практикалық-әлеуметтік мәні жоғары еңбектер қоғамдағы тілді нормалаушы, унификациялаушы қызмет атқарса, ал оларды жасауға негіз болған ғылыми білім-дер қазақ тілі пәнінің мазмұнын байытуға тиіс.

Қандай білімдермен байыту керек дегенде, ең алдымен бұған дейін анықталып, қазақ орфоэпиясының корпусын құрап тұрған білімдер жүйесімен қоса сөздік шығару тәжірибесінде нақтылана түскен төменде көрсетілген білімдер міндетті түрде оқулық мазмұнынан балаға бейімделген оқу және көрнекі, сондай-ақ жағтығу мәтіндері, әртүрлі тапсырмалар формасында көрініс табуға тиіс деп санаймыз:

Біріншіден, орфоэпия және орфоэпиялық сөздік, олардың анықтамалары, маңызы орфография мен орфографиялық сөздік анықтамаларынан төмен емес, бірдей деңгейде меңгертілуі керек. Егер орфоэпия тіл білімінің дұрыс дыбыстау нормаларын, дыбыстардың сөз ағымындағы түрленіміне байланысты айтылу заңдылықтарын зерттейтін саласы және соған байланысты жеке пән болса, орфоэпиялық сөздік – сөздердің ұлт тілінің нормасына сәйкес айтылуын, оның дыбыстық құрылымының бірлігін сақтайтын әдеби тілдің ауызша түрі ережелерін (нормасын) көрсететін сөздік. Сөздердің бірізді дыбысталуы күнделікті қарым-қатынаста көзбе-көз тілдесуді жеңілдетеді. Сондықтан орфоэпиялық сөздіктерде сөз тұлғаларының нормаға түскен ауызша нұсқалары беріліп отырады. Орфоэпиялық ережелердің негізіне тілдік заңдылықтар алынады. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормалары үндесім (сингармоноизм) заңы мен дауыссыздардың үйлесімі (ассимиляция), сондай-ақ сөздің просодикалық ұйымдасу заңдылықтарына табан тірейді.

Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасын зерттеген арнайы жұмыстың авторы М. Дүйсебаева болды. Зерттеуші ғылыми диссертациясының ізімен жазылған «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері» [1] деген құралында тіліміздегі сөздердің

айтылу нормасының негізгі ережелеріне тоқталды. Өткен ғасырдың 70-жылдары жүргізілген бұл жұмыс, сөз жоқ, қазақ орфоэпиясын тіл білімінің бір маңызды саласы ретінде теориялық тұрғыдан зерттеп, ғылыми негіздері мен принциптерін анықтап берген алғашқы еңбек болды. Ғалым 1981 жылы мектеп оқушыларына арналған «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігін» құрастырды [2]. Сөздікте негізгі орфоэпиялық норманы белгілейтін тілдік заңдылықтар негізінде сөз ішіндегі түбір мен қосымша және қосымша мен қосымша жігіндегі, сөз тіркесі құрамындағы сөз бен сөз жігіндегі дыбыстардың бір-біріне әсерінен болған айтылу үлгілері де көрсетілді.

Қазақ тілінің біршама толық орфоэпиялық сөздігі 1977 жылы Қ.Неталиеваның авторлығымен жарық көрді [3]. Бұл сөздікте емле ережесі бойынша жазылған 15 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің орфоэпиялық нормаға сәйкес айтылу үлгілері берілді. Сөздікте қазақ орфоэпиясының тілдік негізі болып табылатын үндесім заңы, дауыссыздардың үйлестігі сияқты құбылыстар бір сөз ішінде, ішінара сөз тіркесі жігінде көрсетілді.

Осы тұста 1983 жылы жарық көрген Р.Сыздықованың «Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары» атты еңбегінің оқушылар үшін де, мұғалім, оқытушы үшін де маңызды еңбек боларын айта кету керек [4], себебі бұл – қазақ орфоэпиялық нормаларын ережелер түрінде жүйелеген тұңғыш анықтағыш деуге болады. Мұнда сөз ішіндегі фонетикалық заңдылықтарға сәйкес өзгерістер ғана көрсетіліп қойған жоқ, сонымен бірге қазақ сөз (речь) әуезінің (просодикасының) өзіндік ерекшеліктеріне қарай сөз ағымы бөліктері – ырғақты топтардың да ішіндегі дыбыстық өзгерістер негізіндегі дұрыс сөйлеу нормалары жұртқа түсінікті тілмен, нақты-нақты ережелер түрінде көрсетілді. Сонымен, Р.Сыздықова қазақ сөзін дұрыс айтудың ережелерін жеке сөз деңгейінде ғана емес, сөз тіркесі, яғни бір деммен айтылған белгілі бір мағыналық қағынаста тұрған бірнеше сөздердің тұтастығы деңгейінде де анықтап көрсетті.

Дегенмен, бүгінгі күннің талабына жауап беріп, тілдегі жаңа құбылыстарды ескере отырып, қазіргі қазақ тілінің орфоэпиясы нормаларының фонетика-фонологиялық, просодикалық, интонологиялық құбылыстармен байланысты принциптерін ғылыми негізде түгендеп беретін орфоэпиялық сөздік оқушылар үшін де, жалпы жұртшылық үшін де өте қажет. Осымен байланысты «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары жаңартулар енгізілген жоғарыдағы талаптарға сәйкес жаңа сөздікті жарыққа шығаруды алға тартты.

Сөйтіп, 2005 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жанында (бас редакторы Ә.Жүнісбек, құрастырушылары Н.Вәлиев, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова) «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» дайындалып баспаға тапсырылды [5]. Бұл сөздікте 60 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің орфоэпиялық нормаға сәйкес айтылу үлгілері берілді, сондай-ақ мұнда қазақ тіліндегі сөздердің айтылуы буын үндестігі мен қазақ сөзі просодикасының, яғни тіліміздің суперсегментті фонетикасының ерекшеліктеріне негізделіп көрсетілді. Сонымен бірге аталған сөздіктің басқа сөздіктерден айырмашылығы ретінде жаңа қолданыстар мен сөз тіркестерінің айтылу үлгілерінің мүмкіндігінше молынан қамтылуын айтуға болады.

Сөздіктің басты принциптері жоғарыда көрсетілген М.Дүйсебаеваның, Қ.Неталиеваның, Р.Сыздықованың ғылыми еңбектерінің негізінде айқындалды. Дегенмен де аталған сөздіктің жаңалығы да жоқ емес-тін.

Сөздіктің жаңалығына, осы жаңалықтарға негіз болған ғылыми ізденіс нәтижелеріне, оларды қазақ тілі пәнінің мазмұнына енгізу мәселелеріне тоқталмас бұрын, осыған дейінгі орфоэпиялық сөздік туралы білімді пән мазмұнына қалай енгіземіз деген сұрақ жауабын қорытып алған жөн. Сонымен, оқушылар мен студенттер:

- қазақ тілінің орфоэпиялық сөздіктері туралы;

- олардың ерекшеліктері және соңғы сөздіктің жаңалығы;
- жалпы, орфоэпиялық сөздіктің анықтамасын;
- орфоэпиялық сөздіктің шартты таңбалары;
- орфоэпиялық сөздікті қалай пайдалану керектігі туралы білімдерді өз сыныбы немесе курсы деңгейінде меңгеруге тиіс.

Екіншіден, оқушылар мен студенттер орфоэпиялық сөздікті дұрыс пайдалануға ғана емес, жалпы ауызекі сөздің заңдылықтарын дұрыс қолдана отырып, ауызша сауатты сөйлеуге машықтануға тиіс. Олай болса, «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарыққа шыққан сөздіктің ғылыми-теориялық лингвистикалық негіздері осы білімдер жүйесінің корпусына енгізіліп, оқулықтар мазмұнында өз орнын алуға тиіс.

Сонымен, сөздер мен сөз ағымының фонетика-синтаксистік бөліктері орфоэпиялық нормасының сегменттік қана емес, **суперсегменттік** те негіздерінің көрсетілуі – соңғы орфоэпиялық сөздіктің жаңалығы болып табылады. Бұл қазақ сөз **просодикасы, интонациясы, интонологиясының** ғылыми зерттелуінің нәтижесінде жүзеге асты [6; 7]. Мәселен, бұрынғы сөздіктерде бір сөз ішіндегі, ішінара сөз тіркестері ішіндегі фонемалардың дыбыстық реңктерінің айтылу нормасы берілсе, аталған сөздікте екі деңгейдегі - **фонетикалық сөз** бен **ырғақты топ** сияқты сөз ағымы бірліктерінің сегменттік те, суперсегменттік те өзгерістері қамтылды.

Бірыңғай әуенмен айтылып, құрамындағы буындары екпін түскен бір буынға бағынып тұтас деммен айтылатын сөз ағымы бөлігі **фонетикалық сөз** ретінде жеке қарастырылды. Екпін табиғаты славян, роман-герман тобындағы акцентті тілдерден ерекше болып келетін өзге француз және қазақ тілдерінде фонетикалық сөз морфологиялық сөзге (бір лексикалық бірлікке) сәйкес келуі шарт емес. Оны анықтайтын басты көрсеткіш просодика, яғни айтылу әуені, әуезі (тебр), интенсивтілігінің біртұтастығы, сонымен қатар екпін болып табылады. Фонетикалық сөз терминінің орнына Л.Р.Зиндер «**акцентті топ**» (акцентная группа) терминін қолдану әлдеқайда ұтымды болады деп, оны былай түсіндірген: «Единицу, получающуюся в результате такого слияния, иногда также называют ритмической группой, но чаще «фонетическим словом». Этот термин вполне удачен, так как понятие слово при этом теряет свой основной признак, но допустимо, потому что служебные слова самостоятельны и в известном смысле сходны со служебными морфемами. Пожалуй, точнее был бы термин «акцентная группа», которым подчеркивалась бы роль ударения в образовании подобных групп» [8, 251]. Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі акцентті топтар-тінде бір түбірден жасалған сөздер (мысалы, [бала], [жүлдүз], [байтерек], [беделділік], [көрегендік], [үстемелетүү] және т.б.), сонымен бірге жазуда бірге тұлғаланып, санада бір ғана ұғымды білдіретін екі сөздің бірігуінен жасалған сөзді [екіжүздүлук], [ауұлиархуаишылык], [әсіресілтеушілік] және бір сөз сияқты, бір леп, бір деммен айтылатын буын саны көп емес еркін тіркестерді де [босорұн], [көзүгөрүү], [тежжүруу], тұрақты тіркестерді де [құлантаза], [қолғабысетүү], [жақсыгөрүү] қарастыру керек, яғни тіркес құрамындағы сөздер бір деммен соңғы буынға түскен екпінге бағынып тұтасқан бір сөз сияқты айтылады. Себебі, байқауымызша, құрамындағы сөздердің буын саны көп болған жағдайда сөздің айтылу әуенінің сызығы екіге бөлініп, әрбір бөлігінде бір-бір екпінге ие болған жоғары нүктелер пайда болады. Мұндай сөз бөліктерін акцентті топтардан ерекшелеп алу дұрыс. Оларды **ырғақты топ** терминімен атау жөн болады. Ырғақты топтарға құрамындағы сөздер кідіріссіз, үзілмей айтылып, бір-біріне қандайда бір мағыналық қатынаста тұратын, айтылу интонациясында негізгі – ырғақты екпінді буынға қоса тағы бір қосымша екпінді буыны бар сөз ағымы бөлігін жатқызамыз. Сонымен, қазақ сөз ағымында фонетикалық сөз (акцентті топ) морфологиялық құрылымы жеке сөзден, сондай-ақ біріккен сөзден, жалпы буын саны көп

болмайтын екі сөздің тіркесінен, ал ырғақты топ екі не одан да көп сөздерден (буын саны төрттен артық) құралады деуге болады.

Осы жерде айта кететін маңызды жайт – сөздердің фонетикалық мүшеленуі мен морфологиялық мүшеленуінің арасында симметриялық қатынастың жоқтығы. Мәселен, *бас әріп* және *бас қолбасшы* сөз тіркестері құрамындағы сөздер бір-біріне грамматикалық жағынан бірдей қатынаста тұрғанымен, айтылу интонациясында сәл де болса, өзгешелік байқалады. [*Басәріп*] сөзі бір деммен соңғы буыны ерекшеленіп, әуен өзгерісі бір қалыпты болып айтылса, [*бас-қолбасшы*] сөзінде соңғы буынға қоса алғашқы буынға да екпін түсіп, оның мәндері жоғары болып, әуен сызығы екі нүктеден көтеріліп, біркелкі айтылмайды (двухвершинность ч.о.т.). Сондықтан бұндай сөз ағымы бірліктері *бас-қолбасшы* сөзі сияқты ырғақты топ ретінде қарастырылды.

Бірдей грамматикалық қатынаста тұрған екі сөздің түрліше (бірде акцентті топқа, бірде ырғақты топқа сәйкес) айтылуына сөздердің құрамындағы буын саны басты себеп болып табылады. Бұл сөздердің айтылу заңдылығына мағыналық, грамматикалық фактормен қатар фонетикалық, яғни дыбыстау-тыныстау факторы да зор әсер етеді деген тұжырым дұрыстығын дәлелдейді.

Кез келген ереженің ауыпқуы болатындай, бұл жерде де сөздердің барлығын буын санына қарай просодикалық дұрыс айтылу нормасын анықтай беруге келмейтінін де есте ұстау керек. Тіл-тілдерде өзінің грамматикалық формасында ерекшелеуші семантикалық мағына немесе логикалық мазмұн жатқан сөздер бар, олар басқа сөздермен тіркескенде, әрдайым сөз ағымының дауыс сызығында өзінше ерекше просодикалық орталықтар құрады, мысалы, *мен де, сен де* тіркестері құрамындағы *де* шылауы көмекші сөз ретінде есімдікпен тұтасып бір деммен айтылу керек сияқты, бірақ бұл шылаудың тілдегі қызметі демеу, өзі тіркескен сөздің лексикалық мағынасын қоюлату болғандықтан, ол айтытуда да көрініс тауып, жеке логикалық екпінге ие болып *мен* сөзінен пауза арқылы бөлінбесе де, бөлек сарынмен қолданылады.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздікте суперсегменттік фонетикаға қатысты соңғы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, қазақ сөз тіркестерінің айтылу нормасы фонетикалық сөз (акцентті топ) және ырғақты топ түрінде екі үлгімен берілді. Бұлардың алғашқысын сөздікте көрсететін графикалық таңба ретінде сөздерді **біріктіріп жазу** алынса, соңғысының мұндай таңбасына арнайы **доға** белгісі алынып, ол ырғақты топ құрамындағы сөздердің арасына қойылды. Олай болса, аталмыш білімдерді мектеп және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пән мазмұнына енгізгенде оқушы немесе студент:

- интонация дегеніміз не (біршама аяқталған ойды білдіретін (сөйлемде) немесе қандай да бір синтаксистік қатынаста тұрып, ақиқат дүниенің бір көрінісін бейнелейтін (синтагмада) сөз ағымы бөліктеріндегі әуен, әуез, кідіріс, дауыс қаттылығы, дауыс жылдамдығының үйлесімі)?

- просодика дегеніміз не (дыбыстан үлкен, дыбыстардан құралған бірлік – буыннан бастап мәтін деңгейіндегі сөз ағымы бірліктерінің ауызша сөздегі ұйымдасуы)?

- интонация мен просодиканың айырмашылығы неде (интонация тек синтагма мен сөйлемде көрініс береді, буында немесе акцентті сөзде (фонетикалық сөзде) интонация болмайды, ал просодика одан кең, просодика буыннан басталады, оған интонация көрініс табатын бірліктер де кіріп кетеді)?

- қазақ сөзі просодикасы мен интонациясының негізі болатын дыбыстық бірліктердің ұйымдасуындағы басты заңдылық неде (сингармонизмде)?

- қазақ сөз ағымы бірліктері (дыбыс – буын – фонетикалық сөз/акцентті сөз – ырғақты топ – синтагма – дыбысталған мәтін) мен тілдің жүйелік бірліктері (фонема (негізгі ды-

быс) – морфема (жалғау, жұрнақ) – лексема (сөз) – синтаксема (сөз тіркесі мен сөйлем) – күрделі фразалық тұтастық (абзац, мәтін)) үнемі бір-біріне сәйкес келе бермейді ме (кейде сәйкес келмейді)?

- акцентті сөз немесе фонетикалық сөз дегеніміз не?

- ырғақты топ дегеніміз не?

- ырғақты топ пен акцентті сөз немесе фонетикалық сөздің айырмасы неде?

- синтагма дегеніміз не?

- қазақ тіліндегі екпіннің сипаты, ерекшелігі қандай? деген сұрақтарға өз сыныбы немесе курсы деңгейінде жауап беруге тиіс.

Үшіншіден, жаңа сөздікте бұған дейін белгілі болған дыбыстардың айтылу варианттары (мысалы, боз жорға [бोजжорға], ақаю [ағайуу], құлын [құлүн] сияқты) мен вариациялары (мысалы, абай бол [авайвол]) көрсетілуімен қатар бұрын айқын-далмаған дыбыстық өзгерістердің көрсетілуі – оның тағы бір ерекшелігі. Олардың құрамында, біріншіден, жуысыңқы дауыссыз фонемалардың алдында келген **п, қ, к** тоғысыңқы дауыссыздардың жуысыңқы реңкпен айтылуын, (мысалы, *қапшық* - [қафшық], *жапса* - [жафса], *орап салу* - [ораф салу], *жақсы* - [жахсы], *ақша* - [ахша], *тақ сан* - [тахсан], *текие* - [техие], *көкшіл* - [көхшүл], *көк су* - [көхсүу]); екіншіден, тоғысыңқы **т** дауыссызынан кейін келген жуысыңқы дауыссыз **ш, с** фонемаларының жабысыңқы реңкпен, яғни аффрикат түрінде дыбысталуын (мысалы, *хатишы* – [хатчы], *ат жарыс* - [атчарыс], *атсыз* - [атцыз], *сатса* - [сатца] т.б.)***; үшіншіден, тек қана жуан қолданылатын **қ, ғ** дауыссыздарының жіңішкеруі мен жіңішке **к, ғ** дауыссыздарының жуандауын (*құрмет* – [қ'үрмөт], *ғаділ* - [ғ'әділ]; *қамзол* - [қамзол], *көгал* - [көгал]) айтуға болады. Қазіргі орфоэпиялық нормадағы бұл дыбыстық өзгерістер алғаш рет Н.Уәлиұлының А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (1997), сондай-ақ Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеті Қазіргі қазақ тілінің теориясы мен оқыту әдістемесі кафедрасының жанындағы ғылыми семинарларында (2002) жасалған баяндамаларында көрсетіліп, кейіннен ғалымның жетекшілігімен дайындалған З.Баданбекқызының «Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары» атты канди-дагтық диссертациясында фонетика-фонологиялық зерттеуіне негіз болды [9]. Сонымен бірге Н.Уәлидің докторлық диссертациясының «Орфоэпиялық нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздері» атты тараушасында тиянақты түрде негізделді [10].

Н.Уәлиев қазіргі қазақ тілінің дыбыстық қорында мұндай вариациялардың пайда болуын тіліміздің фонемалық жүйесінде жүріп жатқан дифференциациялану процесімен байланыстырады. Мәселен, ғалым бұрынғы зерттеулерде айқындалмай келген **қ, ғ** жуан дауыссыз дыбыстарының жіңішкеру құбылысының күшейіп келетінін анықтап, мұның себебін орыс тілінің әсерінен әлдейқайда ертеректе болған араб-парсы кірме сөздерінің тіліміздегі игерілуі мен сөздердің тіркесуі нәтижесінде тіркес құрамындағы әртүрлі сингармотембрлі сөздердің бір тембрге бағынып, өзара бейімделуі құбылыстарымен түсіндіреді. Мысалы, *құрмет*, *қагілез*, *ғазиз* сияқты араб тілінен енген алғашқы буыны жуан, соңғысы жіңішке сөздер соңғы буынның әсерінен [қ'үрмөт], [қ'ә'ілез], [ғ'әзііз] түрінде толығымен жіңішке сингармотембрмен дыбысталады. Араб тілінен енген бұл сөздердің біртұтас жіңішке айтылуынан тіліміздегі сингармонизм құбылысының сөзді «цементтеуші» қызметін байқау қиын емес. Ал *көгал* сөзіндегі **ғ** дауыссызының жуан дыбысталуы екі сингармотембрлі сөздердің бірігіп, соңғы буынның алдыңғыға көрсеткен ықпалымен түсіндіруге болады. Бұл жерде де үндестік заңының бұлжымас әсерін көруге болады. З.Баданбекқызы осындай негізде қазақ тіліндегі әрбір фонеманың варианттары мен вариацияларын түгендеп, олардың 150-ге жуық дыбыстық қорларын анықтайды [9, 21]. Алайда қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын кодификациялаудағы **инвариант**,

вариант, вариация (Мәскеу фонологиялық мектебі бойынша) теориясының маңыздылығы, оның тілдік жүйеге өзге тілден енген сөздерді, сондай-ақ тіркеу негізінде пайда болған жаңа сөздерді төл дыбыстық жүйеге сәйкес игерудегі тілдің ішкі табиғи механизмі ретіндегі ерекше қызметі Н.Уәлидің докторлық диссертациясында жан-жақты ашылып көрсетілді. Ғалымның анықтаған қазақ дыбыстарының жоғарыда тоқталып кеткен кейбір ([ф], [х], [ц], [к'], [ғ'], [х'], **ш, ж** мен **й** дің ортасындағы [ä]) вариациялары «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарыққа шыққан сөздікте алғаш рет көрсетілді.

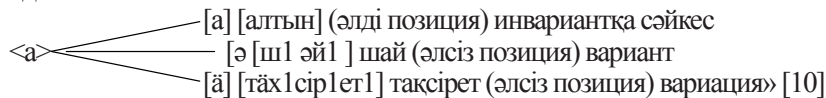
Осы тұста ғалым Н.Уәлидің вариацияға берген анықтамасына тоқталып кету қажет: «Фонема теориясы бойынша инвариант-фонеманың әлсіз позициядағы дыбыстық өзгерісі, осы көрсеткендегідей тек в а р и а н т түрінде ғана жүзеге аспайды, оның в а р и а ц и я деп аталатын түрленімі де болады. Парадигмадағы фонемалардың қайсыбірі (инвариант-фонемалар) синтагмалық қатынасқа (көлбеу шынжыр қатар тізбекке) түскенде, олар сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте материалданады. Мысалы: [атңыз] атсыз, [қатчы] хатшы, [авай-вол] абай бол т.б. Парадигмадағы фонеманың синтагмалық қатынасқа түскенде, сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте объективтенуі вариация деп аталады, [атңыз], [қатчы], [авай вол] т.б. дегендегі [ц], [ч], [в] қазақ тілінің фонологиялық парадигмасында жоқ. Біз бұл жерде дыбыстық өзгерістерді жуық шамамен ц, ч, в таңбаларымен беріп отырмыз» [10]. Сондай-ақ ғалым қазақ тіліндегі дауысты фонемалардың да бірнеше вариацияларын алғаш рет анықтап көрсетеді: «*Күлкі* сөзінің екінші буындағы дауысты [к01үл01к01ү] инвариант <i>-нің</i> әлсіз позициядағы [ү] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы [ү] лкен дегендегі [ү]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<i>-нің</i>) әлді позициядағы инвариантқа (<ү>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал *күлкіміздің* дегендегі үшінші, төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <i>-нің</i> инварианттың әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады.

Әдетте варианттар парадигмасындағы белгілі бір фонемаға ұқсас болып тұрса, вариацияларда ондай ұқсастық болмайды, яғни вариация парадигмадағы фонеманың бір де біріне ұқсап тұрмайды. Мысалы, *күлкіміздің* дегендегі соңғы буындардағы дауыстыны парадигмадағы <ү>-мен бірдей деуге болмайды, *күлкіміздің* дегендегі бірінші буындағы <ү> инвариант, екінші буындағы [ү] вариант, ал үшінші және әрі қарайғы буындардағы дауысты <i>-нің</i> инварианттың вариациялары /ү/ деп танымыз.

Сонымен, еріндік дауыстыдан соң басталатын сөздердің екінші буынында анық еріндік, ал әрі қарайғы буындардағы дауыстылардың еріндік белгілерінің солғындай беретін ерекшелігін ескере келіп, оларды үш жаққа ажыратып, орфоэпиялық норманың инвариант <ү>, вариант [ү] және вариация /ү/ түрінде кездесетінін көрсеттік.

Сондай-ақ <a> инварианты үшін жоғарыда сөз болған *қасиет, тақсірет, қауінті, қадірлі* сөздеріндегі дыбыстық жағдай қолайлы орын болып саналады. Сондықтан «ортаға» бейімделіп өзгешелеу реңк алады (палагализацияланады). Субъективті қабылдауда жуан/жіңішкелігі көмескілеу сезіледі. Жуан/жіңішкелік перцепциясы көмескілеу *қасиет, тақсірет* сөздерінің орфоэпиялық нормасын былайша көрсетуге болады: [tăx l c l i p l e t l], [k l ä s i j l e t l]. Мұндағы [ä] инвариант <a>-ның әлсіз жағдайдағы вариациясы.

Сөйтіп, <a> инвариант фонеманың әлсіз позицияда [ə] варианты және [ä] вариациясы бар деуге болады. Сондай-ақ <a> инварианттың әлді және әлсіз позицияда [a], [ə], [ä] реңктері түріндегі дыбыс шоғыры бар екенін байқаймыз. Оны төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ фонетикасында фонемалардың вариант, вариация түрлерін және олардың белгілі бір фонемалардың дыбыс қорын (шоғырын) құрайтын ерекше түзілім ретінде қараудың, жоғары мектеп оқулықтарын, оқу құралдарына, бағдарламаларына енгізіп, орфоэпиялық сөздікте, анықтағыштарда көрсетіп, сөз фонетикасының құрылымы ретінде танудың теориялық әрі прагматикалық мәні айрықша болмақ.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздікте сегментті фонетикаға қатысты соңғы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, қазақ сөзіндегі дыбыстардың айтылу нормасы вариант, вариацияға сәйкес екі түрлі берілді. Бұлардың алғашқысы қазақ тілінде бар басқа фонемаға ұқсас (басшы - [башшы]) дыбыстық реализация болса, екіншісі қазақ тілінде кездеспейтін фонемаға ұқсас реализация болады (хатшы - [хатчы]). Олай болса, аталмыш білімдерді мектеп және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пән мазмұнына енгізгенде, оқушы немесе студент:

- жазудағы әрбір әріптің емлесін өткенде, міндетті түрде оның айтылу (оқылу) нормасын қоса меңгереді;

- қазақ тіліндегі дыбыстарды таңбалаушы әріптерді және әрбір әріптің таңбалайтын дыбыстарының қатарын толық игереді, мысалы, /y/ әріпі-графемасы l) дауыссыз [y] дыбысын, [yу] - қысаң еріндік жіңішке дауысты [y] мен дауыссыз [y]-дың тіркесін, [yу] – қысаң еріндік жуан дауысты [y] мен дауыссыз [y]-дың тіркесін таңбалаушы әріп;

- қазақ тіліндегі фонемалардың (негізгі дыбыстардың) сөз басындағы, ішіндегі, соңындағы және сөз жігіндегі басқа дыбыстардың әсерінен, тұрған орнының әсерінен түрліше өзгерісін –варианттарын, вариацияларын біледі;

- вариант пен вариацияның айырмашылығын ажыратады;

- инвариант-вариант-вариация теориясынан өз сыныбы, курсы деңгейінде тиісті білім алады;

- сөздікте көрсетілген варианттар мен вариацияларды дұрыс қолдана біледі;

- жазба сөз бен ауызша сөздің әрқайсысының өз заңдылықтары болатынын, олардың бір-біріне толық сәйкеспейтінін жете түсінеді;

- жазу теориясы мен ауызша сөз теориясынан жеке-жеке және өзара байланыстағы білімдермен таныс болады;

- дыбыстардың түрленіп айтылуының фонетикалық себептерінен білімдар болады;

- вариациялардың бөгде сөздерді және тіркесу мен бірігу арқылы қалыптасқан жаңа дыбыстық комбинаториканы қазақ сөзінің сингармонизм заңына қарай бейімдеуші механизм екенін түсінеді.

Сөйтіп, кез келген тіл үйренуші осындай білім, біліктілік, дағдыны мектеп қабырғасынан бастап, жоғары оқу орнындағы оқу жылдарында әбден меңгеріп шығуы тиіс.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздіктің мазмұндық әрі сапалық жағын ерекшелеуші жоғарыда көрсетілген қазіргі қазақ тілінің сегментті және суперсегментті фонетикасындағы орфоэпиялық нормаға енген және бұған дейін де анықталып әбден белгілі болған дыбыстық құбылыстар мектеп, жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнына енгізіліп, пән мазмұнын байытуға тиіс, сонда ғана тіл үйренушілердің санасында қазақ ауызша сөзінің дұрыс үлгілерін жасайтын білімдер жүйесі қалыптасып, мемлекеттік тілдің ауызша сөз мәдениетінің артуына кепілдік туады.

****Ескерту:* мұндағы [ф] және [ц], [х] түрінде таңбаланған дыбыстар бұл әріптердің орыс тіліндегі дыбыстарына ешқандай қатысы жоқ қазақ тілінің негізгі дыбыстарының реңктері: [ф] – жуысыңқы қосерін қатаң дауыссыз дыбыс – <п> фонемасының реализациясының бірі, [ц] жабысыңқы тіл алды қатаң дауыссыз дыбыс – <т> фонемасының реализациясының бірі, [х] жуысыңқы тілшік қатаң дауыссыз дыбыс – <қ> фонемасының реализациясының бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Дүйсебаева М. Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп, 1973. – 65 б.
- [2] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі (мектеп оқушы-ларына арналған). Алматы: Мектеп, 1981. – 34 б.
- [3] Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. – 62 б.
- [4] Сыздықова Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы: Ғылым, 1983.
Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі (Бас редактор Ә.Жүнісбек. Құрастырушы-лар – Н.Уәлиев, С.Мырзабеков, Ж.Исаева, К.Күдеринова, А.Фазылжанова). – 33 б.
- [5] Джунисбеков А. Сингармонизм и просодика казахского слова. Алматы: Наука, 1986. – 25 с.
- [6] Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы: Ғылым, 1996. 42 с.
- [7] Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высш. школа, 1979. – 114 с.
- Баданбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары: канд.дисс. автореф. Алматы, 2001. – 134 б.
- [8] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғылым. докт. дисс. Алматы, 2007. – 125 б.

МРНТИ 16.21.65

Г.Н.Ягафарова

Старший научный сотрудник Федерального государственного бюджетного учреждения науки Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук
Уфа, Россия

ОНЛАЙН-СЛОВАРИ В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ РАБОТЕ

Аннотация. В настоящее время онлайн-словари из-за доступности и легкости в применении, полного объема информации пользуются широким спросом у пользователей в переводческой, учебной деятельности. Поэтому все чаще и успешнее в лексикографической работе прибегают к возможностям всемирной сети. В данной статье мы хотим поделиться опытом применения онлайн-словарей в процессе подготовки к выпуску многотомного «Академического словаря башкирского языка».

Ключевые слова: информатизация, компьютерная технология, печатная форма, справочно-информационное пособие, национальная идентичность народа, словарь башкирского языка, словник, переводно-толковый словарь, нормативно-регистрационный характер.

Г.Н.Ягафарова

Ресей Ғылым Академиясының Уфа ғылыми орталығы, Тарих, тіл және әдебиет институты, Федералды мемлекеттік бюджеттік институтының аға ғылыми қызметкері.
Уфа қаласы, Ресей

ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАҒЫ ОНЛАЙН СӨЗДІКТЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда қол жетімділігі мен қолдануға жеңілдігіне, ақпараттық көлемінің үлкендігіне байланысты аударма мен оқыту тәжірибесінде онлайн сөздіктер кең қолданыстық сұранысқа ие болып отыр. Сондықтан да осы уақытқа дейін жарық көрген сөздіктерге сүйенеді. Соның нақты көрінісі ретінде осы мақалада көптомдық «Башқұрт тілінің академиялық сөздігін» түзудегі башқұрт тілінен түрік тіліне аудару кезінде қолданылатын онлайн-сөздіктерге шолу жасалады.

Тірек сөздер: ақпараттандыру, компьютерлік технология, баспа, анықтама-ақпарат құралы, халықтың ұлттық бірегейлігі, башқұрт тілінің сөздігі, сөзтізбе, аударма-түсіндірме сөздік, нормативті-тіркеуші сипат.

G.N.Yagafarova

Senior Researcher, Federal State Budgetary Institution of Science, Institute of History, Language and Literature, Ufa Scientific Center, Russian Academy of Sciences
Ufa, Russia

ON-LINE DICTIONARIES IN LEXICOGRAPHIC WORK

Annotation. Currently, online dictionaries, due to their accessibility, ease of use and the full volume of information are in great demand among users in translation and educational

activities. Therefore, the possibilities of the world wide web are used more and more often and successfully in lexicographic work. In this article, we want to share our experience of using online dictionaries in preparation for the release of the multi-volume 'Academic Dictionary of the Bashkir Language'.

Keywords: informatization, computer technology, printed form, reference and information manual, national identity of the people, dictionary of the Bashkir language, dictionary, translation and explanatory dictionary, regulatory and registration character.

В современном мире представить человека вне связи с информационной средой, с информационными, компьютерными технологиями очень трудно. Это касается всех сфер жизнедеятельности человека: работы, учебы, хозяйственной деятельности, досуга. Мы живем в век компьютеризации знаний, в век их доступности и открытости. Поэтому в значительной степени меняется сам процесс владения информацией, которая находит все более широкое применение в различных областях жизни человека.

Информатизация коснулась и такого, казалось бы, традиционного раздела языкознания, результаты которого выражаются исключительно в печатной форме, – лексикографии. Действительно, словари привычнее видеть в их академическом «бумажном» варианте, к чему обязывает их предназначение – служить справочно-информационным пособием. Но именно такое предназначение объединяет словари с ресурсами Интернета, которые так же призваны предоставлять нужную информацию. Поэтому все чаще и успешнее в лексикографической работе прибегают к возможностям всемирной сети. В данной статье мы хотим поделиться опытом применения онлайн-словарей в процессе подготовки к выпуску многотомного «Академического словаря башкирского языка», выпускаемому с 2011 года коллективом сотрудников отдела языкознания Федерального государственного бюджетного учреждения науки Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук. Словарь издается под редакцией доктора филологических наук, профессора Ф.Г.Хисамитдиновой, труды которой широко известны далеко за пределами России.

Основные отличия десятитомного «Академического словаря башкирского языка» (на данный момент издано 6 томов [1-6]) от существующих аналогов заключаются в следующем.

Словарь является толковым: приводятся все современные и устаревшие значения слов, что очень актуально в условиях быстро меняющейся реальности. Особое внимание отводится толкованию тех сем, которые помогают раскрыть национальную идентичность народа. В данном случае информативной оказывается не столько безэквивалентная лексика, сколько этнокультурное значение слова.

Одновременно словарь является переводным: все слова и значения даются с переводом на русский язык, а каждое заглавное слово переводится на английский и турецкий языки.

Словарь является наиболее полным по составу из имеющихся на сегодняшний день словарей башкирского языка. В качестве заглавных слов приводятся не только отдельные лексемы, но и сложные слова. Включение сложных слов в словник в тюркской лексикографии практикуется нечасто из-за сложности разграничения сложных слов, особенно сложных глаголов от фразеологизмов и свободных словосочетаний (можно утверждать, что едва ли не единственными словарями в тюркской лексикографии, фиксирующими сложные слова в качестве заглавных, являются турецкие словари, см., например, [7] и другие издания, выпущенные Türk Dil Kurumu). Об удачных и неудачных решениях в разработке сложных слов в тюркских словарях писал еще в 1972 году А.А. Юлдашев [8,

с. 170-226], но вопрос включения или не включения сложных слов в качестве заглавных поныне остается открытым, а большая доля словарного состава тюркских языков, являющаяся собой именные и глагольные композиты, остается неучтенной.

В словаре фиксируются все слои лексики с соответствующими пометами каждый, что также является важным в лексикографии.

Таким образом, данный словарь относится к новому типу переводно-толковых словарей нормативно-регистрирующего характера, которые появляются в тюркологии в последнее время [9, 10]. Цель таких словарей – охват всей лексики языка во всем ее разнообразии стилей, территориальных, социальных, временных пластов. Благо, современная тюркская лексикография располагает достаточными материалами для подобной работы.

В процессе работы над словарем мы осуществляли перевод заглавных слов с башкирского на турецкий язык. Наряду с использованием стандартных словарей мы пользовались также более доступными, более удобными онлайн-словарями, коих на просторах Интернета имеется предостаточное количество. К примеру, при запросе в Google “Türkçe-Rusça Sözlük” тут же выдает примерно 469000 ответов, при обратном запросе “Rusça-Türkçe Sözlük” появляется около 470000 ответов. При этом многие из них предлагают переводы не только отдельных слов, но и целых предложений.

Из этого огромного количества лексикографических источников мы, находясь в Республике Башкортостан, в своей практике руководствуемся несколькими словарями, которые мы выделили для себя, и которые, на наш взгляд, наиболее адекватно отвечают не только переводческим, но и учебным, дидактическим целям при усвоении турецкого языка как иностранного.

В первую очередь, безусловно, это словари, составленные специалистами Турецкого лингвистического общества (Türk Dil Kurumu) и представленные на соответствующем сайте www.tdk.org.tr. Сайт предлагает пользователям всевозможные словари, начиная от «Актуального словаря» (Güncel Sözlük) и заканчивая терминологическими и диалектальными. 14 словарей и орфографический справочник всецело способствуют разностороннему использованию и усвоению языка во всем его лексическом богатстве. Об этом можно судить по объему представленных здесь словарей: если «Актуальный словарь» (Güncel Sözlük) включает в себя 121509 слов и является «самым проверенным, самым развитым и самым современным словарем» [11], то «Большой турецкий словарь» (Büyük Türkçe Sözlük) объединяет 616767 слов и выражений [12]. Каждый из них пополняется поныне новыми понятиями и словами. Более того, дефиниции словарей постоянно уточняются, выверяются (см., например, [13]). Помимо этого сервис исключительно информативен в отношении нахождения сведений по антропонимике (Kişi Adları Sözlüğü), специальной лексике (Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü, Ekonometri Terimleri Sözlüğü), ареальной лексике (Türk Lehçeleri Sözlüğü, Türkiye Türkçesi Ağzaları Sözlüğü), предоставляет этимологические сведения (Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü), раскрывает семасиологические явления в структуре лексем (Eş ve Yakın Anımlı Kelimeler Sözlüğü, Zıt Anımlı Kelimeler Sözlüğü), характеризует употребление слов в составе устойчивых выражений (Atasözleri ve Değişimler Sözlüğü) и цитат (Tarama Sözlük), а также содержит словари и пособия прикладного характера: Türk İşaret Dili Sözlüğü, Sesli Türkçe Sözlük и орфографические нормы Yazım Kılavuzu.

Хочется особо выделить размещенную здесь же вкладку «Справочник эквивалентов иностранных слов» (Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu), позволяющую проследить за жизнью слова в турецком языке и этапами языкового строительства в Республике Турция. Достойна восхищения самоотверженная работа группы членов Türk Dil Kurumu по нахождению эквивалентов иноязычным словам на турецком языке: на основе имеющихся

турецких корней создаются новые слова, которые затем чаще всего закрепляются в узусе [14]. К примеру, созданы и активно употребляются в речи слова, относящиеся к компьютерной лексике: *çikti* 'распечатка', *kalembellek* 'флешка'. Это очень хороший пример для языков тюркской языковой семьи, находящихся в иноязычном окружении, например, для башкирских языковедов. Следует признать, что подобная работа на территории бывших автономных тюркоязычных республик СССР очень активно проводилась в 90-е гг. XX века. В частности, в башкирском языке в это время были образованы и закреплены в узусе слова *дарьухана* 'аптека', *бөзрахана* 'парикмахерская', *көйәрмән* 'болеельщик', *йәнһаксы* 'телохранитель', *йәнһурат* 'мультфильм', *кесә телефоны* 'сотовый телефон'. К сожалению, в настоящее время подобная работа несколько утихла.

Таким образом, неопределимыми по достоверности и нормативности для всякого пользователя Интернета при изучении турецкого языка как иностранного являются онлайн-словари, размещенные на сайте Турецкого лингвистического общества. Именно здесь мы находим правильное написание и правильную трактовку тех или иных слов (в отличие от тех словарей, где некачественно сделаны скан-копии печатных вариантов текстов, что зачастую приводит к ошибочному написанию слов).

Все же в процессе использования словарных статей иногда встречаются слова и выражения, переводы которых недоступны на сайте *Türk Dil Kurumu*. В этих случаях мы прибегаем к помощи специальных словарей. К примеру, из специальных терминологических словарей в онлайн-режиме можно опираться на словари *Tip Terimleri Sözlüğü* (словарь медицинских терминов), *Yerel Bitki Adları* (словарь местных названий растений с переводом с латинского) и др.

Кроме того, при переводе с иностранного языка требуется привлечение лингвострановедческого материала. Часто этот материал и его этнолингвистическое значение кроются в диалектных (ареальных) словах и этнографических терминах, толкование которых не всегда удастся найти на официальном сайте *Türk Dil Kurumu*. В этих случаях мы прибегаем к информации, которая содержится на сайтах городов и районов Турции, где в обязательном порядке дается вкладка, содержащая слова и выражения, распространенные именно в данной местности. Все это очень хорошо применимо как в переводческой деятельности, так и при изучении иностранного языка, т.к. помогает обогатить словарный состав не только литературными слов, но и локальными, ареальными вариантами.

В процессе перевода с турецкого языка чаще всего приходится иметь дело с переводными словарями. Поскольку существующие башкирско-турецкие и турецко-башкирские словари ограничены по количеству содержащихся в них слов и словоформ, мы обращаемся к русско-турецким и турецко-русским словарям, недостаток печатной формы которых также восполняют онлайн-словари. На территории России, в частности, на территории Башкортостана, мы в своей работе широко используем словари, которые имеются на сайте *dic.academic.ru*. Здесь выложено несколько русско-турецких и турецко-русских словарей, как то «Русско-турецкий словарь» и «*Türkçe-Rusça Sözlük*». В них можно найти перевод не только слов, но и словосочетаний, что дает ясное представление о словоупотреблении данных слов. Также сервис удобен тем, что если нет русского слова, можно сделать перевод англо-турецкий, немецко-турецкий, французско-турецкий. Вообще, в сервисе заложено приличное количество языков (около 90). Однако приходится констатировать, что тюркских словарей мало: помимо турецкого здесь имеются словари азербайджанский, башкирский, казахский, киргизский, крымскотатарский, татарский, тувинский, узбекский. Для перевода с башкирского размещен «Башкирско-русский словарь», обратный перевод невозможен, как невозможен перевод

башкирско-турецкий и обратно. Но надеемся, что с включением материалов «Академического словаря башкирского языка» в базу данных dic.academic.ru положение изменится, это – лишь дело времени.

Очень удобным, понятным и доступным ресурсом являются продукты компании ABBYY Lingvo, автоматический перевод в которых доведен до очень высокого уровня: перевод слова предоставляется уже при наведении курсора на требуемое слово. В базе данной программы заложено также достаточно большое количество турецких переводных словарей. Программа очень удобна для нахождения как эквивалентов отдельных слов, так и устойчивых выражений, содержащих искомое слово.

Также в своей работе мы опираемся на следующие переводные онлайн-словари. Это, во-первых, «Акустический словарь» (Sesli Sözlük – www.seslisozluk.net). Sesli Sözlük создан таким образом, что делается прямой перевод с английского на турецкий язык. В отдельных случаях делается перевод на остальные языки, как то: турецкий, английский, греческий, немецкий, русский, испанский, французский, итальянский, португальский, датский, польский, арабский. Данный ресурс хорош тем, что здесь возможен быстрый перевод сложных слов, причем значения компонентов и самих лексем даются из Büyük Türkçe Sözlük. С другой стороны, слова озвучены, что также значительно повышает информативность данного ресурса. В последнее время сервис был дополнен картинками: при запросе отдельных понятий также появляются картинки, иллюстрирующие данное понятие.

Мультиязычный словарь Online Talking Dictionary (dictionary.com) осуществляет перевод между следующими языками: английским, французским, немецким, итальянским, русским, китайским, испанским, турецким, фламандским, португальским, корейским, японским, греческим. Объединяет 60 словарей, поиск по которым можно вести, перенаправляя с языка на язык. С другой стороны, ресурс очень удобен тем, что выдает наиболее валентные связи слов, словосочетания. Являясь алфавитным звуковым словарем, содержит индексы слов на различных языках и произношение каждого.

Следующий ресурс – Nedir Ne Demek – NND Sözlük (<http://www.nedimedemek.com>). В поисковике тоже выдается на первых строчках. Также является переводным словарем с английского на турецкий и в обратном направлении. Словарь ценен тем, что здесь в достаточном объеме имеются устаревшие слова, которые не всегда можно найти в обычных литературных одноязычных или переводных словарях.

В своей работе мы также часто опираемся на ресурсы сайта Википедия (Wikipedia Özgür Ansiklopedi). Он тоже достоин восхищения, т.к. любой пользователь может получить энциклопедические знания по тому или иному вопросу, а также найти перевод отдельных слов, особенно технического характера, наглядно представить ту или иную реалию. Следует признать, что турецкий раздел Википедии и Wikisözlük очень активно и оперативно пополняются. При работе над переводами мы также очень часто обращаемся к нему.

В целом, в настоящее время проблем с переводом у переводчиков не должно быть. Конечно, существуют проблемы при переводе автоматическом. Например, переводчик браузера Google не учитывает синтаксических, грамматических особенностей тюркских языков, все это, видимо, в будущем будет усовершенствовано. Считаем, что в дальнейшем использование онлайн-словарей как для перевода, так и используемых в учебных целях только расширится. Ведь общеизвестно, что изучение любого языка начинается с усвоения определенного лексического минимума. Но, даже овладев достаточным количеством слов на иностранном языке, человек, истинно желающий беспрепятственно общаться на чужом языке, не может и не должен останавливаться на достигнутом. Для этого он всегда вынужден прибегать к помощи словарей. Поэтому и в

учебной практике самым доступным и неопенимым другом изучающего иностранный язык является словарь.

Таким образом, в настоящее время онлайнowych толковых, специальных, переводных словарей с турецкой и на турецкий имеется достаточное количество. Они даже в полной мере восполняют недостаток или отсутствие печатных вариантов словарей. Из-за доступности, легкости в применении, полного объема информации они пользуются широким спросом у пользователей в переводческой, учебной деятельности, оказываются незаменимыми и в работе современных лексикографов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Башкорт теленен академик һүзлеге (Академический словарь башкирского языка): в 10 томах / Под ред. Ф.Г.Хисамитдиновой. Т. I: (буква А). – Уфа: Китап, 2011. – 432 с.
- [2] Башкорт теленен академик һүзлеге. Т. II: (буква Б). – Уфа: Китап, 2011. – 586 с.
- [3] Башкорт теленен академик һүзлеге. Т. III: (буквы В-И). – Уфа: Китап, 2012. – 864 с.
- [4] Башкорт теленен академик һүзлеге. Т. IV: (буквы Й-К). – Уфа: Китап, 2012. – 944 с.
- [5] Башкорт теленен академик һүзлеге. Т. V: (буква К). – Уфа: Китап, 2013. – 888 с.
- [6] Башкорт теленен академик һүзлеге. Т. VI: (буквы Л-Ө). – Уфа: Китап, 2014. – 944 с.
- [7] Türkçe sözlük. 10. baskı. – Ankara, 2005. – 2244 s.
- [8] Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416 с.
- [9] Слепцов П. А., Нелунов А. Г., Монастырев В. Д. О новом типе толкового словаря якутского языка // Наука и техника в Якутии. 2011. № 2 (21). – С.10-15.
- [10] Ягафарова Г. Н. О новом типе толковых словарей в тюркской лексикографии // Current issues of the theory and practice of linguistic cross-cultural lexicography: materials of the III international scientific conference on December 5-6, 2014. Prague: Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ». – P. 34-38.
- [11] Güncel Sözlük. Retrieved May 1, 2015, from [электрон ресурс]. http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=247:Guncel-Turkce-Sozluk-Uyarilari&catid=38:kurumsal. (дата обращения: 20.10.2014).
- [12] Büyük Türkçe Sözlük. Retrieved May 1, 2015. http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts [электрон ресурс]. (дата обращения: 20.10.2014).
- [13] Müsait Kelimesinin Anlamı Hakkında Açıklama. Retrieved May 1, 2015. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=561&catid=35&Itemid=1. [электрон ресурс]. (дата обращения: 20.10.2014).
- [14] Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu. Retrieved May 1, 2015. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_karsilik&view=karsilik. [электрон ресурс]. (дата обращения: 20.10.2014).

МРНТИ 16.21.65

А.Үдербаев

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

КӨРНЕКІ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТЕРДЕГІ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада дәйектеме материалдардың қызметі, жалпы сипаты қазақ лексикографиясындағы орны қарастырылады. Мақалада түсіндірме сөздікті құрастыру, толықтыру, редакциялау барысында байқалған тәжірибені ескеріп, иллюстрация беруде бұрын ескерілмей келген тұстарын, кейбір қызықты деректермен назар аудартып, оны жетілдіре түсу көзделген.

Тірек сөздер: дәйексөз, дәйектеме материал, түсіндірме сөздік, тіл, сөйлеу, көрнекі материал, карточка, дәйектемелік корпус.

А.Үдербаев

Старший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДАЧИ ИЛЛУСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. В статье рассматривается деятельность, общий характер цитируемых материалов, их место в казахской лексикографии. В статье предлагается рассмотреть опыт составления, дополнения, редактирования толкового словаря, обратить внимание на некоторые интересные факты, которые ранее не были учтены в подаче иллюстраций и усовершенствовать их.

Ключевые слова: цитата, цитируемый материал, толковый словарь, язык, речь, иллюстративный материал, карточка, цитирующий корпус.

A.Uderbaev

Senior Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE CHARACTERISTIC OF PRESENTATION OF ILLUSTRATIVE MATERIAL IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Annotation. The article considers the importance of illustrative materials in explanatory dictionaries of the Kazakh language. Considering drawbacks in compilation, addition and

edition of the explanatory dictionary and insufficient use of illustrative material, it is proposed to increase and improve the illustration of interpretation of language facts by interesting data from various cultural-historical and newspaper texts.

Keywords: citation, cited material, explanatory dictionary, language, speech, illustrative material, card, quoting corpus.

Сөздіктерде иллюстрациялық материалдардың түсіндірмемен бірге берілуі міндетті болмағанымен, түсіндірме сөздіктердегі олардың орны, атқаратын қызметі маңызды. Сөз бен сөз тіркесінің мағынасын ашуда дефинициясымен қатар, оны толықтырып, сол тілдік бірліктің мазмұнын аша түсетін бірден-бір материал мысал ретінде көркем әдебиеттен, баспасөзден, ғылыми мәтіннен алынған сөйлем болып табылады. Иллюстрациялық материал деп отырғанымыз мағынасы ашылып отырған сөздердің немесе сөз тіркестерінің түсіндірмесінен кейін көркем, ғылыми, публицистикалық, діни әдебиеттерден, т.б. дереккөздерден алынған, сол сөздің қолданылу өрісін көрсететін дәйексөздер (цитаталар).

Дәйексөз – орыс тілінде цитата [лат. *citare* ат қою] мәтіннен сөзбе-сөз алынған үзінді дегенді білдіреді. Сөздіктегі иллюстрациялық материалдарды лексикография маманы, проф. М.Малбақов *дәйектеме материал* (иллюстративный материал, illustrations of usage/ verbal illustration) деп атап, «лексикографиялық тезауруста: негізгі қызметі сөздік тұлғаның мазмұнын ашу болып табылатын сөздік мақаланың ішінде орналасқан дәйексөздерден, айтылым үлгілерінен, фразалардан, сөздік мақаланың жанындағы сызбалардан, суреттерден тұратын көрнекі мысалдар түрінде берілетінін» [1, 69], көптомдық түсіндірме сөздіктегі дәйектеме материалдар құрамында көркем әдебиет үлгілерінен алынған мысалдар мен авторлық қолданыстар болатынын атап көрсетеді.

Дәйектеме материалдар өткен ғасырдағы қазақ лексикографиясында *цитат(а)* – *мысал, мысал – цитат(а)* түрінде қолданылды. Цитат-мысалдар сөздің қолданыстағы мағыналық, стильдік аясын түсіндіру үшін әрі қосымша, әрі көмекші материал болып есептеледі. Сөздікке алуда «оларға төмендегідей талаптар қойылды: а) белгілі бір сөздің (сөз тіркесінің) тілімізде қолданылатындығына нақтылы айғақ және оның сөздікке алынуына орынды (занды) таяныш болу; ә) сөздің (сөз тіркесінің) әртүрлі мағынасын, мағыналық реңкін ашып, оны топтастырып жіктеуге дәлел болу; б) сөздің қолданылу аясын көрсетіп, оған қойылған этимологиялық, стильдік белгілер мен грамматикалық сипаттамаларды дәлелдеу үшін көмекші материал беру; в) сөздікке алынған әрбір мысал-цитаттың мазмұны ұстамды, көлемі ықшамды, бас-аяғы жинақты, ұтымды болу» [2, 43].

Дәйексөздің сөздіктегі қызметін, оны берудегі мақсатты он томдық түсіндірме сөздікке бастан-аяқ қатысқан ғалым Б.Қалиев, сөзге мейлі анықтама берілсін, мейлі оның баламасы немесе аудармасы келтірілсін, тіпті болмаса стильдік белгілер қойылсын – бәрібір сөздіктегі атау сөздер мен мағыналар тілден, көркем әдебиеттерден алынған мысалдармен қамтамасыз етілуге тиісті. Әйтпесе сөздің мағыналары мен мәтіндегі қолданыстары ашылмай қалады. Сондықтан сөздің мағыналары саралағаннан кейін оларға міндетті түрде әдебиеттерден мысалдар беріледі деп түсіндіреді. Ғалымның анықтауынша, «ол мысалдар мынандай қызметтер атқарады: 1) сөздің немесе оның мағынасының тілімізде бар екендігін растайды; 2) Сөз мағынасын дәлелдейді немесе оны айқындай, аша түседі; 3) Сөздің немесе тұрақты сөз тіркесінің тілден (язык) сөйлеуге (речь) ауысқандығын (қолданысқа түскендігін) көрсетеді; 4) Сөз немесе оның мағынасы белгілеп отырған зат, ұғым туралы қосымша хабар береді; 5) Сөйтіп, сөздіктің танымдық қасиетін арттырады. Сондай-ақ, 6) сөздікке алынған мысалдардан сөздікті жасаушылардың идеологиялық,

саяси және тәрбиелік көзқарастан да, білім деңгейлерін де байқау қиын емес; 7) мысалдар арқылы сөздердің қолданылуы мен тіркесе алу қабілеттерін де, тіркесу тәсілдері мен формаларын да, қала берді, сөйлемнің синтаксистік құрылымын да көруге болады [3, 337-338].

Дәйектеме материалдардың қызметі, жалпы сипаты қазақ лексикографиясында қысқаша алғанда осылай қарастырылады. Мақалада түсіндірме сөздікті құрастыру, толықтыру, редакциялау барасында байқаған тәжірибемізбен бөлісіп, біз де иллюстрация беруде бұрын ескерілмей келген тұстарын, кейбір қызықты деректермен назар аудартып, оны жетілдіре түсуді көздедік.

Негізінен иллюстрациялық материалдарды тиісінше пайдалануға бұрынғы шыққан қазақ тілінің екі томдық, кейінгі он томдық түсіндірме сөздіктерінде мән берілгендігі байқалады. Сөздік жасау барысында көптеген әдебиеттерден үзінді-лер, мәтіндер, карточкалар әзірленген. Мәселен, он томдықты айтар болсақ, акад. А.Ысқақовтың сөз соңында «Сөздердің қазақ тілінің бүгінгі қолданысында бар екендігін дәлелдеу үшін 1089 автордың 2597 кітабынан, 180 жеке кітап пен жинақтан, 12 аударма әдебиеттен, 17 оқулықтан, 14 журнал мен 7 газеттен – барлығы 2827 жазба нұсқадан жалпы саны 250 мыңға жуық мысал-үзінділер келтірілген» деп көрсетіледі [4, 500]. Сонымен қатар, бұл материалдар институттың картотекалық базасы негізінде жасалған. Проф. Б.Қалиевтің көрсетуінше, институттың картотекалық қорында 5 000 000 карточка жинақталған екен.

Біз сөз етпекші он бес томдықта да осы материалдар кеңінен пайдаланылып, өзге де көркем, ғылыми әдебиеттерден, баспасөз беттерінен, түрлі сөздік, энциклопедиялардан мысалдар қамтылды. Көрнекі мысалдар алынған негізгі әдебиеттердің тізімі бірінші және он бесінші томның соңында толықтырылып берілді, ендігі бұл дереккөздердің қайсысын қалай пайдаланып, жүйелі түрде жұмыс жүргізілгені туралы нақтылап көрсетсек.

Алдымен осы материалдарды сөздікке пайдалану үшін жиналған карточкалар компьютерге түсіріліп, іштей жүйеленіп, электронды нұсқасы дайындалады. Он бес томдықтың бас редакторы, проф. Н.Уәлидің соңғы томдағы көрсеткен мәліметтері бойынша, «сөзгізбелік бірліктерді саралау, талдау барысында Сөздікте 600 000 мыңға жуық дәйексөзден (цитата) тұратын дәйектемелік корпус жасалды» делінген [5, 821].

Сөздіктегі материалдарды нақтылай түссек, одан да көптеу болатыны белгілі. Оның дәл санын алдағы уақытта компьютерлік бағдарламалар негізінде көрсету мүмкін бола жатар. Сөздік құрастыру жұмысында сол сөздің мәтін ішіндегі қолданысын көрсететін әдебиеттерді таңдап алу, ондағы материалдарды сұрыптап пайдаланудың қысқаша механизмін (сөздікке қамтылған материалдарды жүйелеп, сөз жинаудың) былайша сипаттауға болады. Бұл арқылы мысалдардың көлемінен гөрі сөздіктердегі әдебиеттерді топтай отырып жүйелесек, материалдар жинаудағы мақсат, бағытты көруге болады.

Алдымен он бес томдықта өз кезіндегі саяси себептерге байланысты бұрынғы шыққан он томдыққа қамтылмаған ақын-жазушылардың шығармаларына көңіл бөлу керек болды. Бұл асыл мұрамызды қайта жаңғыртып, көпшілікке таныстыру мақсатында, әрі оларды пайдалану арқылы сөздіктің маңызын арттырудағы аса қажет дүниелер екендігі түсінікті. Осы мақсатта редакция алқасының ұйғаруымен А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ө.Бөкейханов, М.Шоқай, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанов, Қ.Кемелгеров, т.б. Алаш зиялыларының еңбектерінен материал жинастырылды.

Алғашқыда құрастырушы-авторлар әр автор бойынша сөздер, тұрақты тіркестерді жинап бастағанымен, оның көлемі аздық еткендіктен, ақын-жазушылардың кітаптарын жаппай жинастырып, бастан-аяқ сканерлеп, компьютердің көмегімен мысалдардың

электронды нұсқалары әзірленді. А әрпінен Я әрпіне дейінгі сөздер сөйлемімен бірге алынып, тізімі жасалды. Сөздікте авторлардың шығармаларынан мысалдар көп берілу себебі де содан. Бұдан сөздіктің сапасы артпаса кемімейді деп есептелді. Осыған қоса бұрынғы он томдыққа қамтылған қазақ классиктері М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Т.Жароков, Ғ.Мұстафин, Т.Ахтанов, І.Есенберлин, Қ.Аманжолов, Ә.Тәжібаев т.б. ақын-жазушылар мен олардың кейінгі шыққан туындыларынан да көптеген мәтіндер толықтырылды. Әсіресе М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, С.Жиенбаев, С.Мәуленов, Ж.Нәжімеденов, М.Шаханов, Т.Молдағалиев, Ж.Жақыпбаев, К.Салықов т.б. ақын-жазушылардан материалдар көптеп қамтылды.

Сонымен жүйелеп көрсетер болсақ, сөздікке қамтылу тиіс деген тілдік бірліктерді мына тәртіппен көрсетуге болады:

- жалпы он томдыққа енбей қалған сөздер мен сөз тіркестері;
- көне, сирек қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері (архаизм, тарихи сөздер т.б.);
- кенестік идеологияға байланысты енбеген діни лексика, фразеологиялық бірліктер;
- тәуелсіздік жылдарында қолданысқа енген ісқағаздары, дипломатиялық қатынасқа байланысты атаулар, саяси лексика, жаңа сөздер, терминдер;
- кейіннен енген және бұрынырақ қолданыста болған кірме сөздер, сөз тіркестері;
- ғылым салалары, түрлі мамандыққа қатысты терминдер, кәсіби лексика;
- халық тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен жинақталған әлеуеті жоғары қарапайым, жергілікті, сөйлеу тілінің бірліктері;
- кейінгі зерттеулердің нәтижесі ретінде жарық көрген қазақ лексикографиясындағы жаңа еңбектер болып табылатын аймақтық, синонимдер, этнографиялық және т.б. сөздіктердегі, энциклопедиялардағы тілдік бірліктер.

Он бес томдыққа қамтылған лексика-фразеологиялық бірліктерді жіктеп, талдай отырып, көрсетілген тізімді бұдан әрі кеңітіп, толықтыра түсуге болады. Мақалада негізгі деп тапқан топтарды көрсетуге тырыстық. Көрсетілген сөз бен сөз тіркестерін қамту үшін негізгі деген материалдар, дереккөздер белгіленді. Олардың өзін төмендегідей топтап көрсетуге болады.

Жоғарыда тізімде берілген сөздерді, топтап қысқаша айтқанда, мына дереккөздерден алынды деуге болады:

- он томдыққа енбеген немесе туындылары аз қамтылған жырлар, сүлейлерден Омар Шораяқ, Шал ақын, Ғұмар Қараш, Ақмолла Мұхамедиярұлы, Дулат Бабағайұлы, Әсет Найманбайұлы, Ақыт қажы Үлімжіұлы, Кенен Әзірбаев т.б.
- бүгінгі заманның ақын-жазушыларының шығармаларынан;
- ақын-жырлардың шығармаларымен қатар эпостардан, тарихи жырлардан, қазақ әдебиетіндегі көлемді жинақтар (Бес ғасыр жырлайды, Жеті ғасыр жырлайды, Екі мың жылдық дала жыры, Алдаспан, Қара өлең т.б.);
- алғашқы қазақ басылымдары: «Дала уәлаяты газеті» (ДУГ), «Түркістан уәлаяты газеті» (ТУГ), «Қазақ», «Айқап», «Абай»;
- публицистикалық материалдар, газет-журналдар, «Зерде», «Жұлдыз», «Парасат», «Жалын», «Ақиқат» сияқты ғылыми-көпшілік, танымдық журналдар;
- бұрынғы «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» сияқты газеттермен қатар кейінгі «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш», «Айқын», «Түркістан», «Ана тілі», «Дала мен қала», «Президент және халық», «Алаш айнасы» газеттері мен олардың электронды нұсқалары берілген сайттар.
- түрлі энциклопедиялар, ҚСЭ, ҚҰЭ, Шаңырақ, Ислам энциклопедиясы, Түркістан, Батыс Қазақстан энциклопедиясы, Ислам энциклопедиясы, Қазақ тілі энциклопедиясы,

Тіл білімі сөздігі, Қазақ әдебиеті терминдерінің сөздігі, Заң терминдерінің сөздігі, Философиялық сөздік, Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, Синонимдер сөздігі, Орфографиялық сөздік т.б. Бұл дереккөздер сөздікті энциклопедиялық мәліметтермен толықтырды.

- ғылым салалары бойынша жарық көрген әдебиеттер, энциклопедиялар, педагогика, психология, экономика, машинажасау, қаржы, т.б. салалық сөздіктер;

- редактор, арнаулы редакторлар өз ынтасымен бірқатар жазушылардан материалдар жинады.

Сөздікке материалдар жинауды бас редактор қай автордан, қандай әдебиеттерден материалдардың аз-кемдігін өзі қадағалап, жетіспейтін тұстарын көрсетіп, кеңес беріп, кейіннен материал жию ісі жалғасып жатты. Мақала авторының тарапынан да біраз дереккөздерден иллюстрация жиналып, сөздікке енгізілгенін айта кеткіміз келеді.

Мәселен, бір сөздің түсініктемесін беруде сөздің сипатына, болмысына қарай мысалды сұрыптап қолданған дұрыс. Бұл ұстаным сөздікте түбегейлі сақталмаса да, арнаулы редакторлар тарапынан ескеріліп отырды. Он бес томдықтың 1-томындағы сөздіктің құрамы мен құрылысы сөз етілген деген бөлікте жауапты редактор көрнекі мысалдарға тоқталып өтеді. Онда «сөздікте берілген сөз мағыналары мен мағыналық ренктердің барлығына көрнекі мысалдар беріледі. Бұлар сөздің мағынасын түсіндірудің косымша тәсілі болып табылады. Көрнекі материалдар сөздің қай стильде, қандай орында қолданылатынын аңғартып, стильдік белгілерді «растап», «мақұлдап» тұруы тиіс» [6, 17] делінген. Мәселен, *банк, инвестиция, жұптұяқтылар, ваучер, асбұршақ, дуализм*, тағысын тағы терминдік сипаттағы сөздерге кез келген әдебиеттен емес, мысалды мүмкіндігінше ғылым салаларымен байланысты осы сөздер жиі қолданылатын ғылыми, салалық әдебиеттен алуға мән берілді. Мысалы:

БАНКНОТ [ағыл. *bank-note*] зат. қаржы. *Айналымда ақша орнына жүретін пайызсыз банк билеті, қағаз ақша*. Асыл металдарға айырбасталмайтын, қазынашылық әдетте, бюджет тапшылығын жабу үшін шығаратын қазына билеттерінің *банкноттан* өзгешеліктері бар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ГАММА-ТЕРАПИЯ зат. мед. *Гамма сәулесімен емдеу*. Гамма сәулесімен (*гамма-терапиясы*) емдеудің негізгі принципі бірнеше жерде айқыш-ұйқыш сәулелендіру болып келе береді (Р.Сәтбаева, Өнеш пагі).

ДЕПОРТАЦИЯ [лат. *deportatio*] зат. заң. *Кейбір мемлекеттерде авторитарлық саяси режимдер кезінде орын алған заңсыз жерсін аудару шаралары*. Депортация – халықтар жаңа қоныстанған жерлерде қатал тексеруден өтіп тұрады, олар рұқсатсыз ешқайда бара алмайды (ҚҰЭ).

ДУРАЛЮМИН зат. хим. *Дуралюминий* (құрамында 2,2–5,2% мыс, 0,2–2,7% магний негізіндегі қорытпалардың жалпы аты). Дуралюминий Д1, Д16 маркалы түрлері кең тараған (ҚҰЭ).

КИНЕМАТИКА [грек. *kinema* (*kinematos*) қозғалыс] зат. физ. *Дене қозғалысын геометриялық жағынан қарастыратын механиканың бөлімі*. Механиканың денелер қозғалыстарын, олардың пайда болу себептерін қарастырып, зерттейтін бөлімі *кинематика* деп аталады (Физика курсы).

АСБҰРШАҚ зат. өс. <лат. *Pisum*> *Гүлі ірі, бұршақтар тұқымдасына жататын біржылдық немесе көпжылдық өсімдік*. Асбұршақ көкөніс дақыл ретінде 18 ғ-дан кеңінен белгілі (ҚҰЭ).

БАДАН ¹ зат. өс. <лат. *bergenia crassifolia*> *Жапырағы мен тамыры тері өңдеуде қолданылатын көпжылдық шөп тектес өсімдік*. Баданның Қазақстанда екі түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ЖҮПТҮЯҚТЫЛАР зат. зоол. <лат. artiodactyla> *Сүтқоректілер класының бір отряды*. Осы *жұптұяқтыларға* жағатын қой мен ешкіні қазақ халқы ашатұяқтылар деп те атайды (ҚҰЭ).

Сол сияқты тарихи сөз болып табылатын сынды *дуанбек, қонтайшы* т.б. сөздерге тарихи жырлардан, мәтіндерден мысал алынды. Көпшілікке мәлім діни лексикаға жағатын *бесін, дұға, ораза, намаз, бес уақыт намаз*, сияқты сөздерге діни мазмұнды әдебиетпен қатар көркем шығармалар, баспасөз материалдары қамтылса, көпшілік біле бермейтін *мәдбұғат, жаһаннам, газабат, қади, қада* сөздеріне діни әдебиеттерден, діни мазмұнды жырлардан мәтіндер алынды:

ҒАЗАБАТ [ар.] зат. діни. **1. *Ғазуат*** (діни жорық, қасиетті соғыс). Пакистанда Үндістанға қарсы науқанның өршуіне және «Кашмир алқабын азат ету үшін» Үндістанға қарсы *газабат* соғысын ашу керек деген сөздер сөйлеуіне себеп болды (Х.Ақназаров, Ислам.).

ЖАҒАННАМ зат. діни. *Діни мистикалық түсінік бойынша, өлген адамның «жаны ұшып баратын» жеті тамұқтың ең жаманы*. Білалға әмір қылды, жұртты жиды, Мешітке сахабалар жиылды енді. Жаннаты мен *жаһаннамнан* хабар берді, Қуантты дін мұсылман барша ерді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Ал бүгінде кеңінен қолданысқа еніп, белсенді қорға енген жаңа немесе жаңғырған атаулар *егемен, әлеует, хаттама, зейнетақы, шәкіртақы, түбіртек* сияқты сөздерге баспасөз материалдарынан көп дерек алынды. Себебі тілдегі жаңалықты, жанартпаларды бірден тіркеп, қолданысқа енгізетін, оның тілдік айналымға енуіне мүмкіндік жасайтын газет-журнал беті екені түсінікті.

Сөздікте мүмкіндігінше, сол сөздің табиғатын аша түсетін, мысалмен таныса отырып сөздікті тұтынушының қосымша мәлімет алу жағы да ескерілді. Ол үшін белгілі ақын-жазушы, саясаткер, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың ұлт, тіл, мәдениет, тарихқа т.б. байланысты сөздерінен цитаталар алынып, сөздік мақаланы энциклопедиялық бағытта мазмұны жағынан жетілдіре түсу жағы көзделді. Талдау ретінде басқа да лексикалық топтарды қарастыруға болады, алайда дәйексөзді талдауға алынғандарын ғана қарастырдық. Қорытындылай келе, дәйексөз беру де арнайы жүргізілетін жұмыс екендігіне көз жеткіземіз. Бұл шараға алдағы уақытта құрастырылатын сөздікті құрастыру басталған сәтте ғана кіріспей, жоспарлы түрде үздіксіз, жоспарлы түрде жүргізіп отыратын ұзақ мерзімді жұмыс екендігін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы: Арыс, 2004. – 145 б.

[2] Қазақ тілі көптомдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. Алматы, 1976.

[3] Қалиұлы Б. Сөзстан. Алматы, 2009. – 56 б.

[4] Ысқақов А. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі: (Соңғы сөз орнына) // ҚТТС. 10-т. Алматы: Ғылым, 1986. – 77 б.

[5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-т. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 800-806 бб.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-т. Алматы: Арыс, 2006. – 204 б.

МРНТИ 16.21.23

А.А.Хазиева

Аспирант Башкирского государственного педагогического
университета им. М. Акмуллы
Уфа, Россия

ТЕРМИНЫ РОДСТВА ПО СВОЙСТВУ СЛОВАРЯ «ДИВАНУ ЛЮГАТ ИТ-ТЮРК» М.КАШГАРИ В СРАВНЕНИИ С БАШКИРСКИМ ЯЗЫКОМ

Аннотация. Как известно, башкирский народ имеет очень сложную систему родства, которая сложилась ещё в древности. Из терминов родства в башкирском языке можно выделить две большие группы: 1) родственников по крови; 2) род- ственников, с которыми нет кровной связи. К первой группе относятся дальние и близкие родственники со сторо- ны матери и отца. Ко второй же, все остальные, являющиеся родственниками лишь по свойству, то есть к ним относятся родные мужа и жены. К довольно широкому спектру терминов родства литературного язы- ка добавляются и разнообразные диалектные названия. Эту довольно сложную систему родства в своё время подробно изучил Н.В. Бикбулатов.

Термины родства относятся к той лексико-семантической группе слов, которая в боль- шинстве своём является общей для многих современных тюркских языков. Это можно увидеть и на примере терминов некровного родства. Данные лексемы сохранились в тюркских языках, при этом расширили семантику.

Ключевые слова: башкирский народ, термины родства, термины некровного родства, термины кровного родства, древняя лексическая единица, фонетические изменения, миасский говор, мензелинский говор башкирского языка.

А.А.Хазиева

М. Ақмулла ағындағы Башқұрт мемлекеттік
педагогикалық университетінің аспиранты
Уфа, Ресей

М.КАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛУҒАТ ИТ-ТҮРІК» СӨЗДІГІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫ БАШҚҰРТ ТІЛІМЕН САЛЫСТЫРУ

Аннотация. Өздеріңіз білетіндей, башқұрт халқы ежелгі уақытта қалыптасқан өте күрделі туыстық жүйеге ие. Башқұрт тіліндегі туыстық терминдерден екі үлкен топты ажыратуға болады: 1) Қан бойынша туыстар; 2) қан байланысы жоқ туыстар. Бірінші топқа анасы мен әкесінің алыс және жақын туыстары кіреді. Екінші жағынан, барлық қалған, тек туыстары, яғни күйеуі мен әйелі туыстары. Әдеби тілдің туыстық терминдерінің кең спектріне әртүрлі диалект атаулары қосылады. Бұл өте күрделі туыстық жүйені бір кездері Н.В. Бикбулатов егжей-тегжейлі зерттеген.

Туыстық терминдер көптеген қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика-семантикалық сөздер тобына жатады. Мұны туыстық емес терминдер мысалынан көруге болады. Бұл таңбалауыштар түркі тілдерінде сақталып, семантиканы кеңейтті. Туыстық терминдер көптеген қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика-семантикалық сөздер тобына жатады.

Тірек сөздер: Башқұрт халқы, туыстық атаулар, қандас емес туыстық атаулар, ескі лексикалық бірлік, фонетикалық өзгерістер, башқұрт тілінің мензелиндік, миас және айстық говорлар.

A.A.Khazieva

Post-graduate student of M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University
Ufa, Russia

TERMS OF RELATIONSHIP ON THE BASIS OF THE DICTIONARY “DIVANU LUGAT IT-TURK” BY M. KASHGARI IN COMPARISON WITH THE BASHKIR LANGUAGE

Annotation. The Bashkir people have a very complex system of kinship developed in ancient times. From the terms of kinship in the Bashkir language, two large groups can be distinguished: 1) blood relatives; 2) relatives with whom there is no blood connection. The first group includes distant and close relatives on the mother's and father's side. The second category includes all the others who are related only by property, that is, they include the relatives of the husband and wife. To a fairly wide range of terms of kinship of literary language, various dialect names are also added. This rather complex system of kinship was studied in detail by N. V. Bikbulatov.

Kinship terms refer to the lexical and semantic group of words that is mostly common to many modern Turkic languages. This can also be seen in terms of non-blood kinship. These lexemes have been preserved in the Turkic languages, while expanding the semantics.

Keywords: Bashkir people, terms of relationship, terms of non-blood relationship, terms of blood relationship, ancient lexical unit, phonetic changes, miass dialect, menzelinsk dialect of the Bashkir language.

Башкирский народ имеет очень сложную систему родства, которая сложилась ещё в древности. Можно выделить две большие группы: родственников по крови и родственников, с которыми нет кровной связи. К первой группе относятся дальние и близкие родственники со стороны матери и отца. Ко второй же, все остальные, являющиеся родственниками лишь по свойству, то есть к ним относятся родные мужа и жены. К довольно широкому спектру терминов родства литературного языка, добавляются и разнообразные диалектные названия. Эту довольно сложную систему родства в своё время подробно изучил Н.В. Бикбулатов.

В словаре Махмуда Кашгари «Дивану люгат ит-турк» зафиксировано довольно много терминов родства. В данной работе рассматриваются термины некровного родства, то есть родства по свойству.

ögey ~ үгәй `неродной`

Данная лексическая лексика образована от древнетюркского **ök** мать, к которому прибавляется аффикс –ey, которое имеет значение `без родной матери`.

В словаре М.Кашгари зафиксированы словосложения ögey ata ~ үгәй атай `неродной отец`, ögey ogul ~ үгәй ул `неродной сын`, ögey kız ~ үгәй кыз `неродная дочь` с применением рассматриваемого слова. В современном башкирском языке слово үгәй имеет значение «неродной». Наблюдается явление адъективации, то есть произошёл переход существительного в прилагательное. Значение древнетюркского слова в современном языке переосмыслено. В современном башкирском также имеются словосочетания үгәй әсәй, үгәй атай, үгәй ул, үгәй кыз, и т.д. Үгәй входит в состав фитонима үгәй инә үләне.

В демском, караидельском и мензелинском говорах мать-и-мачеху называют үгәй инә яфрағы, эту же траву в айском называют үгәй кәтәй үләне. В говорах башкирского языка бытуют слова үгәйләмәү `не брезговать` (*сакмарский говор*), үгәйсетеү (*демский говор*) «`обижать, относиться как к чужому`. не считать своим родственником», үгәйһез. `безобидный` (*ик-сакмарский говор*).

Не секрет, что отношения между неродным родителями и детьми всегда были неоднозначными. Чаще мачеха и отчим считались олицетворением зла и несправедливости к неродным детям. Также к падчерицам и пасынкам неродные мамы и папы относились как к лишнему рту, их считали помехой в семье, их часто обижали и обделяли, старались от них быстрее избавиться. В связи с этим в народе появились множество пословиц и поговорок, отражающих отношения между неродными друг другу людей, например, *үгәй инә – һарымһак* `в лесу медведь, в дому мачеха`; *үгәй бала үткәсел* `неродной ребенок бывает обидчивым`; *үгәй инә илгәзәк – үлпә ятһаң, һыу һалмас* `мачеха и стакан воды не подает`; *әсәйең үгәй булһа, үз атайың да ят булһа* `при мачехе и родной отец чужой` и другие.

В современном литературном татарском языке древнее слово сохранилось в форме **үги** и употребляется в значениях: 1) неродной, сводный, чужой; 2) перен. чужой, чуждый. Носители татарского языка Кигинского, Салаватского, Бураевского, Дюртюлинского, Балтачевского и некоторых других районов используют древнетюркское **ögey** в форме **үгәй**, которое более близко к нему. Татары говорят *үгәйнең утен сым та авызына сөрт* `нет хуже неродного`. Есть фразеологический оборот *үги итү* (*үгисе-тергә*) `обижать, относиться как к чужому`.

В современном азербайджанском языке имеется слово **ögey** и употребляется в значениях: 1) неродной; 2) сводный; 3) перен. холодный.

В литературном турецком языке древнее слово сохранилось в форме **üvey** и имеет значений `неродной`. Есть пословицы и поговорки *üveye etme özünde bulursun, geline etme kazında bulursun* `падчерицу обидишь – тебя обидят, невестку обидишь – дочь твою обидят`; *üvey öz olmaz, kemha bez olmaz* `чужой не станет своим, как камка не станет бязью`.

В настоящее время древняя лексическая единица с некоторыми фонетическими изменениями сохранилась в других тюркских языках: турк. *üvey*, гаг. *yüve* *üve*, хак. *öy*, алт. *öy*, кирг. *ögöy*, узб. *oqey*, каз. *ögey*, ног. *ögey*, ккалп. *ögey*. Данное слово образовано от слова *ök* мать и первоначально обозначало `без матери`, а затем стало использоваться и в отношении других участников родственных отношений. **kelin** ~ **килен** `сноха`

Это слово входит в состав словосочетаний, употребляемых в различных говорах башкирского языка. В восточном диалекте сватать невесту – *килен йәрәшеү*. Представители кызылского говора монеты, преподнесенные невестой называют *килен булгәге*, а приданое невесты *килен малы*. Носители ик-сакмарского говора приданое невесты называют *килен туны*. В литературном башкирском языке данная лексическая единица имеет только одно значение `сноха; невестка`. Древнее слово сохранилось без изменения семантики.

Слово **килен** часто употребляется в различных устойчивых выражениях: *килен күрһәтеү*, *килен сәйе эсереү* `знакомство родственников мужа с невестой`; *килен һөйөү* `одаривание невесты родственниками мужа`. Также много пословиц и поговорок, в составе которых имеется данное слово: *килбәтле кыз килен булгас беленер* `красна девица не в хороводе, а в огороде`; *килен алама, кәйнә насар* `невестка плоха, свекровь злодейка`; *килен сактың рәхәте – кыз сактың миһнәте* `что для незамужней ад, то для замужней – рай`; *байзың килене булгансы, ярлы кызы бул* `лучше быть дочерью бедняка, чем невесткой богача` и другие.

В литературном татарском языке слово **килен** употребляется в значениях: 1) сноха, невестка; 2) разг. молодуха, молодая женщина. Есть производные от данной формы слова

типа *килендәш* `жена брата по отношению к жене другого брата` и *килен-киртә* `снохи; молодухи`. У преставителей уральско-тагарского говора есть слово *килен-жәрәмәт* уничижительное выражение о снохе. В старину бытовало выражение *килен кеше – кәм кеше, алабайга тиң кеше* `сноха в семье – битая полоса`. Есть пословица *улым, сиңә әйтәм, килен, син тыңла* `сыну говорю, а ты, невестка, слушай`.

В литературном азербайджанском языке древнетюркская форма сохранилась в виде **gəlin** и имеет значения: 1) невеста; 2) молодая (молодая женщина, недавно вставившая в брак); невестка (женщина по отношению к родным ее мужа); 4) сноха (для отца мужа, свекру); 5) кукла (игрушка). Данное слово встречается во многих фразеологических оборотах *gəlin getmək* `выйти замуж`; *gəlin otağı* `комната невесты и жениха`; *gəlin kimi geyindirmək* `наряжать как куклу`.

Данное древнетюркское слово также сохранилось и в современном турецком языке форме *gəlin* употребляется в значениях: 1) невеста, новобрачная; 2) невестка, сноха. Эту лексическую единицу можно встретить в некоторых фразеологических оборотах *gəlin etmek* `выходить замуж`; *gəlin alıcı* `человек, посылаемый женихом за невестой`, также в разговорном языке называют полисмена; *gəlin gibi sallana sallana yürümek* `ходить медленно и плавно`; *gəlin kuşağı* `радуга` (диалектное слово), а также в пословицах и поговорках *gəlin odası ziyənetli olur* `комната невесты всегда нарядна`; *Bulgurluğa gəlinmi gidecek* ирон. `что она так хлопочет, замуж собирается что ли?`

Современное гагаузское и туркменское *gəlin*, узбекское *gəlin kəlin kən*, хакасское *kilin*, чувашское *kin*, якутское *kin:t/kiyit*, тувинское *kelin/kerin/kenni*, алтайское *keldi*, гагаузское *gəlini* обозначают `невеста, новобрачная, невестка`, также употребляется в значениях `младшая женщина в семье, жена младшего брата, молодуха, молодая` и других. *Kəlin* образовалась от тюркской основы *kel-* `приходить`¹.

baldız ~ балдыз младшая сестра жены

У представителей миасского и айского говоров башкирского языка **балдыз** – это шурин (младший брат жены). В миасском и сальюгутском говорах есть древнее слово сохранилось в форме *балдус*, северо-западном диалекте и средне-уральском говоре – *балдыз*, в караидельском говоре – *балтыз*, *балтыз*. Эти словоформы также употребляются в значении шурина. Носители демского и миасского говоров слово **балдыз** употребляют в значении свояченица (младшая сестра мужа). Также в этом значении используют и представители северо-западного диалекта, мензелинского и среднеуральского говоров (слово сохранено в форме *балдыз*), а караидельском и среднем говорах *балтыз* и *балтыз* – свояченица. Не во всех диалектах и говорах древнетюркское слово употребляется в древнем значении.

Не часто, но все же данное можно встретить в составе некоторых башкирских поговорок и пословиц, например, *ағас баишы – казык, балдыз алыу – язык* `жениться на свояченице грех`; *ай байыһа - йондоз бар, катын үлһә – балдыз бар* `зайдет луна – есть звезды, умрет жена – есть свояченица`; *балдызы сибәр кеше катынына үлем теләй* `мужчина, у которого красивая свояченица, желает смерти своей жене` и других.

В литературном башкирском языке **балдыз** `младшая свояченица`.

В литературном тагарском языке древнетюркское слово сохранилось в значении `сваяченица (младшая)`. В курганском говоре татарского языка словом **балдыз** называют младшую сестру мужа, в мензелинском и уральскотатарском – младшая сестра или младший брат жены. Говорят *балдыз балдан татлы* `балдыз слаще меда`.

В литературном азербайджанском языке древнее слово также сохранилось, **baldız** – это: 1) сестра мужа, золовка; 2) сестра жены, свояченица.

В современном турецком литературном языке **baldız** `сваяченица`.

В современном турецком языке **balduz** `свояченица`.

Чагатайское слово **balduz**, гагаузское **baldiska**, туркменское **ba:ldiz**, узбекское **ba`ldiz**, якутское **baliz** в современных языках употребляются в разных значениях, в том числе и древнем `младшая сестра жены`. Также на сегодняшний день слово **balduz** у разных тюркских народов употребляется в значениях, как `золовка, младшая родственница жены`, кроме этого используется и для обозначения мужчин: `шурин, зять`.

siñil ~ һеңле младшая сестра мужа

В караидельском говоре башкирского языка есть слово **сенлекәш** (ласковое от **сенел**), оно обозначает `младшая сестра`. В башкирском литературном языке **һеңле**: 1) младшая сестра; сестренка; 2) һеңлем сестренка, сестричка (ласковое обращение к девушке, молодой женщине). Также есть и ласковая форма данной лексической единицы **һеңлекәш**.

Изредка данная лексема встречается в поговорах, например, *ағаһын күрөп эне үсәр, апаһын күрөп һеңле үсәр* `старшие братья и сестры в семье – пример для младших`.

В азербайджанском литературном языке древняя форма **siñil** не сохранилась.

А в татарском языке, наоборот, данное слово сохранилось в форме **сеңел** и имеет значение `младшая сестра`. Имеются производные слова **сеңлем**, **сеңелкәй** `сестричка, сестрица`.

В башкирском и татарском языках данная лексическая единица расширило семантику, если в древнетюркском языке им называли только младшую сестру мужа, то в современных языках – это слово широкого употребления в значении `младшая сестра`.

В азербайджанском и турецком языках эта форма не сохранилась, в современных литературных языках в значении младшая сестра употребляется слово **bacı**.

Данная древняя лексема сохранилась не во всех языках, а только в некоторых, например, в узбекском в форме **siñil**, каракалпакском и казахском - **siñli**, киргизском - **siñdi**. Если на языке Диване это слово обозначало младшая сестра мужа, то в современных тюркских языках оно употребляется и в значении `младшая сестра женщины`, и `других младших родственниц и мужчин, и женщин: племянница, младшие дочери любых родственников`.

Термины родства относятся к той лексико-семантической группе слов, которая в большинстве своём является общей для многих современных тюркских языков. Это можно увидеть и на примере терминов некровного родства. Данные лексемы сохранились в тюркских языках, при этом расширили семантику.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Азербайджанско-русский словарь. В 4 томах. Баку, 2006. Т. I. 896 с. Т. II. 848 с. Т. III. 840 с. Т. IV. – 984 с.
- [2] Башкирско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1996. – 884 с.
- [3] Башкирско-русский словарь поговорок и пословиц. – Уфа: Китап, 1994. – 168 с.
- [4] Башкорт теленең диалекттары һүзлеге. – Өфө: Китап, 2002. – С. 432.
- [5] Бикбулатов Н. В. Башкирская система родства. – М., 1981. – С. 124.
- [6] Кашгари М. Дивану лугат ит-тюрк (перевод с турецкого языка). Т. I-III. Анкара, 1992. – С. 132.
- [7] Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк Т. I. – М., 2010. – 461 с.
- [8] Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – М., 1961. – С. 96
- [9] Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1997. – 800 с.
- [10] Турецко-русский словарь. – М.: Русский язык, 1977. – 966 с.
- [11] Ураксин З.Г. Башкорт теленең фразеологик һүзлеге. – Өфө: Китап, 2006. – С. 344.
- [12] Әхтәмов М.Х. Башкорт халык мәкалдәре һәм әйтемдәре һүзлеге. – Өфө: Китап, 2008. – С. 776.

Р.Шойбеков

ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің антропология және этнология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы
Алматы қаласы, Қазақстан

СЫПЫРА АТАУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада тілдік және этнографиялық деректер сыпыра деп аталған заттың жайса – төсеніш, бүктесе – ыдыс қызметін атқарған қарапайым бұйымнан дас-тарқан тәрізді қасиетті үй мүлкіне айналғанын, соған орай қазақ және басқа да түркі халықтарында көптеген этномәдени нышанды фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болғаны қарастырылады.

Тірек сөздер: этнолингвистика, тілдік семантика, мәдени семантика, контоминация, фразеологизм, аймақтық лексика, дәстүрлі үй бұйымдары.

Р.Шойбеков

Доктор филологических наук, профессор, главный сотрудник центра Антропологии и Этнологии Центрального государственного музея РК
Алматы, Казахстан

НАЗВАНИЕ «СЫПЫРА» И ЕГО КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВАЯ СЕМАНТИКА

Аннотация. В статье рассматриваются языковые и этнографические данные о том, что предмет, названный «сыпырой», стал священным домашним имуществом, служившим и подстилкой, и посудой, что послужило основой для формирования у казахских и других тюркских народов многих этнокультурных символических фразеологизмов.

Ключевые слова: этнолингвистика, языковая семантика, культурная семантика, контаминация, фразеологизм, региональная лексика, традиционная домашняя утварь.

R.Shoibekov

Doctor of Philological Sciences, professor, chief research worker of the Center of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of RK
Almaty, Kazakhstan

THE NAME “SYPYRA” AND ITS LINGUISTIC AND CULTURAL SEMANTICS

Annotation. In the Kazakh traditional mode of life, hides of livestock and various species of animals were used as the main source of raw materials. Their role as a raw material does not lose its relevance to the present day. Products made from the processed raw material are widely used in everyday life of Kazakhs, such as clothing, utensils, housing, harness and household items, etc. They testify to the high level of processing of raw hides.

In the article, the ethno-linguistic analysis of one of the ancient household articles “syпыra” is

given. “Sypyra” is translated from the Kazakh language as a tablecloth for rolling out dough; it is usually made of raw sheep or goat hide.

Keywords: ethnoлингuistics, language semantics, cultural semantics, contamination, phraseological unit, regional lexis, traditional house utensils.

Кіріспе. Байырғы қазақ тұрмысында тері өңдеп, одан күнделікті тіршілікте көшіп-қонуға ыңғайлы етіп жасалған *бұлқынишақ* (жылқының сан терісі мен тілерсек терісінен жасалған, сусын сақтауға, тасымалдауға ыңғайлы ыдыс түрі), *көнек* (өңделген терінің *көн* деп аталатын түрінен мал саууға арнап жасалған ыдыс; *көн* – малдың немесе аңның кептірілген және шала өңделген (иленбеген) терісі), *мес* (бітеу сойылған мал терісінен (негізінде ешкі терісінен) сусын тасымалдауға және сақтауға арнап жасалған ыдыс), *торсық* (қымыз, шұбат, айран, шалап тәрізді сүт өнімдерін құйып алып жүруге арналған шағын тері ыдыс), *саба* (мал сүтін өңдеуге және тасымалдауға, яғни бие сүтінен қымыз ашытуға, сиыр сүтінен іркіт пісіп, одан май алуға қолданылатын көлемді ыдыс), *долық* (бітеу іреп сойылған мал терісінен жасалған ғұрыптық ыдыс; мал терісін қарны мен сирағынан бір жақ қырынан тілмей, сойып жасаған бітеу ыдыс – долықты молшылықтың нышаны деп «үйге кірген ырыздықты бітеп, төкпей, шашпай ұстап тұрадъ» деп санап, тұз, астық тәрізді ас-азықтарды ырымдап салып қойған), *қауға* (құдықтан су тарту үшін түйенің мойын терісі (мойнақ) мен жылқы, сиырдың тұтас терілерінен жасалған ыдыс) тәрізді үлкенді-кішілі жұмсақ ыдыстар мен *бөстек* (төсеп отыруға арнап теріден жасалған бұйым; оны иленген мал, аң терісінен жасайды; көбінесе үстіне көрпеше салынып, қарттар отыратын жерге төселеді), *тулақ* (ең қарапайым өңдеуден өткізілген, бүлінген, сапасы төмен, іске жарамай қалған мал терісінен жасалған төсеніш; оны көбінесе жүн сабағанда, кейде жүк және тағы да басқа заттардың астына салуға қолданған), *жайма*, *дастарқан* (жерге жайылатын немесе жозы (аласа үстел) бетіне төселетін, теріден және маталардан тігілген шаршы пішінді, үстіне ас қоятын бұйым) және т.б. төсеніштер жасалған.

Көшпелі тұрмысқа ыңғайлап жасалған бұйымдардың көптеген түрлерінің қолданыстан шығып қалуына байланысты бүгінде олардың атаулары да ұмыт бола бастады. Бұл тәрізді үй мүлкі атауларының қатарына бүгінде ауылдық жердегі тұрғындар арасында болмаса, қалың көпшілік жадында мағынасы көмескіленіп, бірте-бірте тілдік қолданыстан шығып бара жатқан этномәдени нышаны бар *сыпыра* сөзін жатқызуға болады.

Сыпыра және оған қатысты атаулардың, фразеологизмдердің тілдік және мәдени семантикасы. *Сыпыра* – ұн елегенде, қамыр жайғанда астына салатын тері жайма, жарғақ тері (Kazak adebi tilinin... 13-том, 2010. 533), төсеніш. Сыпыраны көбінесе иленген қой-ешкінің тұтас терісінен жасайды. Ол үшін, мәлімет берушілердің айтуынша, сойылған малдың терісін алдымен жүнін ішіне қаратып орап, жылы жерге қояды. Бір-екі күн тұрған соң терінің жүні жидіп түседі. Оны *жидіту* дейді. Жидіген тері *тықыр тері* деп аталады. Тықыр тері кепкен соң ішкі жағына айран немесе айранның сарысуына қарабидайдың ұнын қосып дайындаған иді жағып, орайды. Бір-екі тәулікте теріге и сіңіп, дегдіп кебе бастайды. Шелін алып, тазартылған теріні қолмен уқалап, созғылап жұмсарттады. Иін қандырып, әбден уқаланған тері жұмсақ болуымен бірге ақ түсті болып шығады. Осындай теріні кейде матамен тыстап та сыпыра ретінде қолданған. Бүктенгенде беттесетін сыртының жоғарғы тұсынан іліп қоюға арнап бау тігілген.

Кейбір көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, сыпыра жасалатын терінің жүнін жидітпей тұрып, оның ішкі бетіне айран жағып, бірқалыпты жылылықта ұстап иді сіңдіреді, дегдітеді, шелін алып тастайды. Содан кейін ірі, қарапкен тұзбен тұздайды. Терінің бетін ақ матадай болғанша тазалап, қолмен уқалап жұмсарттады. Жұмсартқан терінің айна-ла шеті мен пұшпақтарын түзулеп кесіп, төртбұрыш пішінге келтіреді. Терінің жүнін қырқып яки қырып тастайды да, шетін айналдыра қалындау матамен жиектеп тігеді (окантовка).

Алайда теріні дөңгелендіре қырқып шеңбер пішінде жасаған сыпыралар ел ішінде сирек те болса кездесіп қалады. Кейінгі уақыттарда тері сыпыраның орнына клеенкадан немесе матадан бірнеше қабаттап қолдан тігілген, кенеп және т.б. қалың матадан тысталған сыпыралар қолданылатын болды. Қазір тері сыпыралар ел ішінде сирек кездеседі.

Диалектолог-зерттеуші Т.Айдаров жергілікті тіл ерекшеліктерінің материалдары негізінде сыпыра туралы «ұн елеп, қамыр жаятын дастарқан, – деп түсіндіріп, – бұл әуелде үлкен семіз қойдың терісінен жұмсақ етіп иленіп дайындалған. Арық қой терісі жарамайды. Бүктеп жинағанда сынып, қиылып кетуі мүмкін. Осыған байланысты үлкен құлақты адамды *сыпыра құлақ* деп те атайды. Сондай-ақ, қойдың мандай алды үлкен, семізін *қойдың сыпырасы* дейді», – деп жазады. Оған дәйек ретінде жазушы О.Малқаровтың шығармасынан: «Барған жерімізде қойдың сыпырасын сойып тастады» тәрізді мысал келтіреді (Айдаров Т. 1975. 93).

Белгілі диалектолог-ғалымның пікірі көңіл аударарлық. Алайда, сыпыра тек семіз қойдың терісінен ғана емес, қоныр аңның (атап айтқанда, еліктің), жалпы сойылған немесе әлдеқалай пышаққа ілінген бұзау-торпақ, тана, сиырдың терісінен де жасалған. Сиыр түлігінің жүні тықыр болғандықтан, оның терісінің жүнін жидітіп немесе қырып алып тастау қажет болмаған. Қысқасы, өзі қолдан өсірген малының өнімдерін әрбір қазақ шаруасы ысырап етпеуге тырысқан. Ол туралы этномәдени ақпараттар сиырға байланысты қалыптасқан *Сыпыр алғыр! Сыпыра алғыр! Сыпыра болғыр!* тәрізді қарғыс сөздерде сақталған. Қарғыс сөз құрамындағы *сыпыр* – топалаң, қарасан ауруларының эвфемистік атауы. Бұлар «топалаңға ұшырап жайрап қалғыр», «қырылып қалғыр», «пышаққа ілінгір», «терің сыпырылып сыпыра болсын» тәрізді зілсіз қарғыс мағынасын білдіреді. Алайда тілдегі мағына элементтері кірігуінің құбылысына (контоминация) байланысты жоғарыдағы кейбір мағыналар бүгінде көмескіленіп қалып қойған да, екінші мағынамен тұтасып кеткен тәрізді. Бұндай құбылысты түйе малына байланысты қалыптасқан *Ақшелек келгір! Ақшелегің шағылғыр!* тәрізді қарғыстар мен *ақшелегі түскендей ақтарылды* («түгін аяған жоқ» деген мағынада) деген фразеологизмдерден (Kenesbaev I. 1977. 27), *ақшелектің майына шақыру* (түйенің тоқпан жілігінен мол түсетін майлы, кәделі асқа шақыру) салтынан да (Kazaktin... 1- tom, 2011. 137) байқауға болады. *Ақшелек* – аймақтық, кәсіби лексикада 1) түйе ауруы, қарабез; 2) түйенің тоқпан жілігі (Kazak tilinin aimaktik... 2005. 45).

Ерте заманнан бері дәнді дақылдардан жарма, ұн тарту үшін теріден жасалған сыпыраны қолдирменнің астына салып төсеніш ретінде пайдаланған. Қолдирменнің астына төсеуден басқа уақытта ұн елеуге, қамыр илеуге, нан жаюға қолданған.

Сыпыра. Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі. (Кунсткамера) қорынан (11-1434-18)

Сыпыра. ҚР МОН материалдары бойынша суретті салған Б.Досымов

Сыпыра. Шеңбер пішінді сыпыра. Үшкілдеп кескен төрт бөлік теріден құрастырып тігілген. Диаметрі – 90 см. Ұн елейтін, нан жаятын оң беті. ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің фотолабораториясынан.

Нан жабу, бауырсақ пісіру немесе асылып жатқан еттің жаймананын дайындау үшін алдымен ұнды елегенде астына сыпыра салады. Еленген ұнды бөлек алып, одан қамыр илеп, бірнеше зуала (*зуала* – тандырға жабатын немесе қазанға, табаға пісіретін яки асылып жатқан етке салатын нанды жаю үшін бір бөлек иленген қамыр; қамырдың бір жаюға арналған жұдырықтай бөлігі) дайындағаннан кейін сыпыраның үстіне нантақтайды қойып, оқтаумен ыспалап, әрбір зуаланы бөлек-бөлек жайып шығады.

Нан жайып болған соң оқтау-тақтайды жинап алып, сыпыраның ішіне иленген қамырдан үзіп алған бір собалақ қамыртұрышты салып қояды. *Қамыртұрыш* – келесі жолы тек қамыр ашытуға пайдаланатын ашытқы. Қамыртұрышты сыпырада сақтау арқылы әр жолы қамыр илегенде ашытқы іздей бермейді, дайын ашытқыны қолданады. Сыпыра ішіне сақтап қоятын, тек нан ашытуға қолданатын ашытқы оңтүстік өңірде *қамбая*, *қамыртұрыш* деп аталса, Орал аймағында *қамырбас*, Қызылорда аймағында *нантұрыш*, Қарақалпақстан қазақтары тілінде *қамыртырыш* деп айтылады (Kazak тілінің аймақтік... 2005, 381). Нан жайылып, ішіне аздап ұн мен қамыртұрыш қалдырылған соң, сыпыраны алдымен ішкі жағын беттестіре екі бүктеп, одан кейін екі жағының шет-шетін бір-біріне жеткізе қайырып, алғаш беттестірген бөлігін ортасына қарай жиыра бүктеп, жоғарыға (мәселен, кебезенің үстіне) орналастырады немесе биіктеу жерге іліп қояды.

Халық тәжірибесі бойынша, сыпырада сақталған осындай ашытқыны пайдаланып жабылған нан тез көгеріп кетпейді екен. Байырғы тұрмыста айран ашытатын *ұйытқы*, қымыз ашытатын *қор* (*қораба*) тәрізді ашытқылардан басқа сыпыраға сақтап қоятын ашытқының басқа түрлері де болған. Көне түркі тілінде бидайдан боза жасауға арналған ашытқы *ұғұт* деп аталған. Бұл – қазіргі қазақ тілінің нормасы бойынша *ұйт* деген сөз. М.Қашқаридың түсіндіруі бойынша: «Бұл ашытқы бірнеше ішімдіктерден құралады да, олар арпа ұнымен араластырылып, қамыр жасалады. Бұл қамырдан кесіп, көмелеш істеп, кептіріледі. Одан кейін бидай мен арпаны қайнатады; одан жаңағы қуырылған көмелештен бір дәні әбден жаншылып, қайнатылған бидайға тегіс себіледі. Содан кейін бұл бидайды таза бір нәрсеге орап, үш күнге дейін дымқылдап қояды. Үш күн өткеннен кейін әбден дымқылданып қызып жетілу үшін күбіге салып он күн сақтайды. Ашып жетілгенде үстіне су құяды. Сүзіп алғаннан соң осы сұйықтық «бидай шарабы» болады» (Kashkari M. 1-tom, 1997. 79).

Сыпырада ашытқы ғана емес, аймақтық лексикада нан жайғанда тақтайға, нанға себілетін, қамыр астына салатын *ұлпа*, *ұрпақ*, *ұрпақтық*, *қарықтық*, *ұн* деп аталатын майда, ұлпа ұн түрлері, аз көлемдегі талқан, сонымен бірге кейде тандырға жабатын нанның бетіне өрнек түсіретін *тікеш*, *шеккіш* тәрізді кішігірім ас жабдықтары да сақталған. Байырғы ырым бойынша сыпыраның ішін бос қоймаған. Сыпырада азғантай болса да ұн қалдырған. Өйткені ұн тоқшылықты білдіреді. Осыған байланысты Қарақалпақстандағы қазақтар арасында көңілі өсіп мастанған әйелдерге қарата айтылатын *Сыпыраңда ұның қалмасын* тәрізді қарғыс, *сыпырасында бір қысым ұны жоқ* («үйінде бір тістем наны жоқ» деген мағынада) тәрізді фразеологизм сақталған. Мәлімет берушілердің айтуынша, адам түсінде ішінде ұны қалмаған сыпыраны көрсе, оны көп ұзамай дәм-тұзы таусылып, өмірден озады екен деп жорыған.

Қазіргі бірсыпыра еңбектерде *сытыра* қамыр илейтін, нан жаятын, диірмен астына салатын дастарқан, жайма деп түсіндіріледі. Ол негізсіз емес. Өйткені олардың әрқайсысы ас әзірлеуде жайып төсеуге қолданылады. Алайда бұлардың өзіндік айырмашылықтары да жоқ емес. Мәселен, қазіргі әдеби тілімізде *дастарқан* – жерге жайылатын немесе үстел бетіне төселегін теріден, шығ, жібек, бөз тәрізді маталардан тігілген шаршы пішінді ас жабдығы. Осы мағынасында кейбір аймақта оны *асжаулық*, *асорамал* деп те атайды. Сонымен бірге дәстүрлі ортада *дастарқан* – ас-тағамға және оған қатысты этикеттік нормаларды білдіретін әрі ғұрыптық мәні бар, ауқымы кең ұғым. Бұл ұғым асты даярлаудан бастап *дастарқан жасю* немесе *дастарқан жасау* (қонақ шақыру үрдісі), *дастарқан басы* (қонақтар мен үй иелерінің дастарқан басында орналасуының қалыптасқан реті, әңгіме-дүкен құру және т.б.) деп аталатын технологиялық жағынан да, ғұрыптық тұрғыдан да өте күрделі үрдістер мен *бата жасау*, *асату*, *сыбаға ұсыну* тәрізді көптеген дәстүрлі этикеттік нормалар мен этикеттік ұстанымдарды қамтиды (Kazaktin... 1-tom, 2011. 608-610).

Дастарқан атауы тілімізге араб тілінен енген. Көне түркі тілінде дастарқан *тіргі*, *тергі* деп аталған. Осыған байланысты М.Қашқари: «Тергі – дастарқан. Мақалда былай дейді. «Тілін тергігә тергір – Тілімен дастарқанға жетер, яғни тілі майда, тілі тәтті адам дастарқанға жетер. Бұл мақал «Кісінің өнері өзінің тілінен белгілі болады» деген мағынада айтылады», – дейді (Kashkari M. 1-tom, 1997. 488) «Көне түркі сөздігінде» *тергі* – ас ішетін стол (Drevneturkskii... 1969. 554).

Көне заманда теріден жасалған дастарқанның бір ғана кісіге арналған түрлері болған. Оны *тамғалық* деп атаған. «Тамғалық әсілі таңбалы, таңбаланған деген сөз. Әдетте, патшалар өзіне арналған дастарқан мен сусын, шарап құятын шағын көзені басқа біреулер пайдаланбауы үшін таңба салып қояды. Себебі оларда әрқашан бір кісілік шарап пен тамақ болады. Бертін келе кішкентай көзелер мен дастарқан *тамғалық* деп аталып кеткен. Бұл патшадан басқа кісі бұл тағамдарды жемеулері үшін таңба басуға даярланған дастарқан деген ұғымды білдіреді» (Kashkari M. Tubi bir ..., 1993. 33).

Ас-тағамға арналған «төсеніш» мағынасында *жайма* атауы да қолданылады. Халық тілінің аймақтық нұсқаларында *жайма* «үйге төсейтін төсеніш», «төсекше; қонаққа арналған төсеніш», «дастарқан» мағыналарында жұмсалады. Жергілікті тұрғындар тілінде «дастарқан» ұғымымен байланысты қалыптасқан *жайманың жаны тағам зой* тәрізді фразеологизм сақталған. Алайда қазіргі әдеби тілде *жайма* тек асқа арналған төсеніш, дастарқан «ас қойылатын арнайы төсеніш пен оның үстіндегі ас-тағам» деген ұғымдарды, ал *сытыра* «қамыр илегенде, нан жайғанда астына салатын төсеніш» деген мағынада қолданылады. *Сытыра* сөзі Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарының кей жерлерінде ауыспалы мағынасында «малмүлік» деген ұғымда жұмсалады (Aidarov T. 1975: 93).

Сытыра атауы о баста түркі тілдеріне араб тілінен енген. Қазіргі түркі тілдерінде, мәселен, түрік тілінде *софра* – тамақтанатын стол, дастарқан (Kemal Demiray. 1993. 84), түркімен тілінде *супра* – қамыр жайғанда астына төсейтін тоқыма немесе мага (Turkmen... 1962. 866), өзбек тілінде *супра* 1) дастарқан; 2) ұн елеп, қамыр жайғанда қолданатын төсеніш (Aidarov T. 1975: 93), қырғыз тілінде *сутура* – нан илегенде, қамыр жайғанда астына төсейтін өңделген қой, ешкі терісі (Judahin K.K. 1965. 664).

Қорытынды. Жинақтай айтқанда, сыпыра қазақтың бұрынғы күнделікті тұрмысында диірмен тартқанда, ұн елеп, нан жайғанда және ашытқы, нан шекігіш тәрізді заттарды пайдалану барысында тазалық сақтау қызметін атқарған. Осыған орай үй мүлкінің (домашняя утварь) ішінде алатын орны да ерекше болған. Әртүрлі жағдайға байланысты сойылған мал терісін пайдалану мен оны дайындау әдістері үйшілік кәсіпшілігінде үнемшілдік принципі бойынша қалдықсыз технологиямен жұмыс істегенін көрсетеді. *Сытыра* деп аталатын үй мүлкі ас-тағаммен байланысты болғандықтан халық түсінігінде

дастарқан тәрізді береке, молшылық әкелетін, отбасының ынтымақ-бірлігін сақтайтын қасиетті бұйым деп саналады. Күнделікті тұрмыста бұндай ұғым-түсініктер этикалық ұстанымға айналады. Сондықтан оны кез келген жерге қоя салмай, белгілі бір жерге іледі немесе жоғарыға қояды. Сыпыраның үстіне отыру, үстінен аттау, тіпті қалай болса солай теріс бүктеу жаман ырымға жатады. Осымен байланысты этикеттік норманы білдіретін *Сыпыраны аттама! Сыпыраны теріс бүктеме!* тәрізді тыйым сөздер сақталған. Сыпыра молшылықтың, байлықтың белгі-нышаны болғандықтан, «мол дәулетке ие болып отыр» деген ауыспалы мағынада *сыпыраның ішінде отыр*, «майқанынан жарылайын деп тұрған ен үлкен, маңдайалды қой» ұғымында *қойдың сыпырасы* немесе *қойдың сыпырасы екен*, «қалқиған үлкен құлақ» ұғымында *құлағы сыпырадай* тәрізді бағалауыштық мәндегі фразеологизмдер, *сыпыра болғыр!* («сойылғыр», «сойылып, терің сыпыра болсын» деген мағынада) сияқты қарғыс мәнді сөздер қалыптасқан. Бұндай бейнелі сөз оралымдарын басқа түркі халықтары тілінен де кездестіруге болады. Мәселен, қырғыз тілінде *қудайдың сұтурасы* деген сөз тіркесі «жер», «оты-шөбі мол жер» деген мағынада қолданылады. Ал өзбек тілінде *Хар супранинг нони бор* (әр сыпыраның наны бөлек; әр сыпыраның өзіне лайық наны болады) тәрізді мақал, *номи (еки оти) улуг, супраси қуруқ* (істеген ісі өзінің атына, атақ-абыройына, жасына сәйкес келмейтін адам туралы айтылады), *супра қоқти* (үлкен тойдан кейін көршілерін, жақын адамдарын шақырып қонақ қылып «шүкіршілік шайын» беру) тәрізді паремиологизмдер мен фразеологизмдер ұшырасады (Uzbek tilining..., 1981: 85). Жоғарыдағы тілдік және этнографиялық деректер *сыпыра* деп аталған заттың жайса – төсеніш, бүктесе – ыдыс қызметін атқарған қарапайым бұйымнан дастарқан тәрізді қасиетті үй мүлкіне айналғанын, соған орай қазақ және басқа да түркі халықтарында көптеген этномәдени нышанды фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болғанын аңғартады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. Алматы: Мектеп, 1975. 184 б.
- [2] Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 б.
- [3] Kemal Demiryay. Temel turkce sozluk. 4-baski. Istanbul, 1993. 1133b. Кемал Демирай. Үлкен түрікше сөздік. 4-басылым. Стамбул, 1993. 1133 б.
- [4] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 712 б.
- [5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 13-т. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. 756 б.
- [6] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-т. Алматы: DPS, 2011. 736 б.
- [7] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. 824 б.
- [8] Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-түрк). Тәржімалағандар: Қ.Бекетаев, Ә.Ибагатов. Алматы: Ана тілі, 1993. 192 б.
- [9] Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. 1-т. Алматы: Хант, 1997. 591 б.
- [10] Түркмен дилинин сөзлүги. Ашгабат: Түркменистан ССР Ылымлар академиясының нешрияты, 1962. 866 б.
- [11] Узбек тилининг изохлаи луғати. Икки томли. Т. II. З.М. Маъруфов тахрири остида. М.: Русский язык, 1981. 715 б.
- [12] Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1965. -973 б.

А.Б.Шормақова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. Алматы қаласы, Қазақстан

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРДІҢ ТАРИХЫ ЖӨНІНДЕ

Аннотация. Мақала қазақ тіл білімінде тыныс белгілерінің дамуы мен қалыптасу тарихына арналған. Осы мақала авторының пікірінше, қазақ тіліндегі пунктуация және терминологиялық лексиканы қалыптастыру мәселелері жөніндегі ережелер анықтама-сының негізін қалаушы А.Байтұрсынов болып табылады.

Жалпы және қазақ тіл білімінде тыныс белгілері мәселелері бойынша зерттеулер мақалада үш сала бойынша қарастырылады: 1) тыныс белгілерінің проблемаларына арналған мақалалар; 2) мектеп оқулықтары; 3) арнайы монографиялар және зерттеулер.

Тірек сөздер: тыныс белгі, жазу тілі, жазу мәдениеті, нүкте, үтір, нүктелі үтір, сұрау белгісі, леп белгісі, тырнақша, қос нүкте, көп нүкте, сызықша.

А.Б.Шормақова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, младший научный сотрудник отдела грамматики. Алматы, Казахстан

ОБ ИСТОРИИ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ

Аннотация. Статья посвящена истории развития и формирования знаков препинания в казахском языкознании. Основателем определения правил по вопросам пунктуации в казахском языке и формирования терминологической лексики, по мнению автора данной статьи, является А. Байтұрсынұлы.

Исследования по вопросам пунктуации в общем и казахском языкознании в статье рассматриваются по трем отраслям: 1) статьи, посвященные проблемам знаков препинания; 2) школьные учебники; 3) специальные монографии и исследования.

Ключевые слова: знаки препинания, язык письма, культура письма, точка, запятая, точка с запятой, вопросительный знак, восклицательный знак, кавычки, двоеточие, многоточие, тире.

A.B.Shormakova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Junior Researcher, Department of Grammar. Almaty, Kazakhstan

ABOUT THE HISTORY OF FORMATION OF PUNCTUATION MARKS

Annotation. The article is devoted to the history of the development and formation of punctuation marks in Kazakh Linguistics. In the opinion of the author of this article, the founder of definition of rules of punctuation in the Kazakh language and formation of terminological lexics was A. Baitursynuly.

Researches on punctuation problems in general and Kazakh Linguistics in the article are considered in three directions: 1) articles devoted to problems of punctuation marks;

2) school textbooks; 3) special monographs and researches.

Keywords: punctuation mark, language of writing, culture of writing, point, comma, semicolon, question mark, exclamation mark, inverted comma, colon, dots, dash.

Жаңа заман, бүгінгі уақыт тынысы тіл білімінде сөз етерлік, әлі де кең тоқталуды, зерделі зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелерге бет бұрғызды. Тілдік факторлардың сан түрлі ғылыми зерттеулерге негіз болуы қалыптасқан заңдылық болғандықтан, әлі де сүбелі зерттеуді қажет ететін салалардың бірі – қазақ тіл біліміндегі тыныс белгілер жүйесі десек артық айтқандық болмас.

Тыныс белгілер (лат. Punctus-«нүкте») – жазу тілінің, жазу мәдениетінің, әсіресе баспа ісінің дамуымен тікелей байланысты. Баспа ісінің өркендеп, кең таралуы, оқушы қауымның көбеюі жазу мәдениетінің көтерілуін, жазудың жалпыға бірдей ортақ заңдарға, ережелерге негізделіп, бір жүйеге келуін талап етеді. Жазылған пікірді оқуға оңай, түсінуге жеңіл болуы үшін, түрлі ықшамды ұсақ бөлшектерге бөлу, әр бөлшектің бір-бірімен мағыналық қатынастарын көрсету қажеттігі туады. Сол қажеттіліктен келіп, тыныс белгілері пайда болған.

Жазба тілде зор мағына беретін тыныс белгілерінің қазіргі жазуымызға сіңісіп кеткені соншалық, тіпті олар алғашқы әліпбилермен бірге пайда болғандай көрінеді. Ең алғашқы тыныс белгілері б.з.д. V пайдаланылған деген деректер кездеседі. Мысалы, философ Платон өзінің еңбектерінің соңын қазіргі қос нүктемен сәйкес келетін белгімен аяқтап отырған. Ал ең алғашқы параграф (§) белгісін б.з.д. IV ғасырда Византияның грамматигі және лексикографы Аристофан қолданған. Ол параграфты көлемді мәтіндегі мағыналық ауысу кезінде пайдаланған. Үш нүкте жүйесін де алғаш рет Аристофан қолданады. Үш нүктенің астыңғысы – комма – ең қысқа бөліктен кейін қойылған; жоғарғы нүкте – периодос – үлкен мәтінді кішкене бөліктерге бөлетін нүкте; ал ортаңғы нүкте – колос – үлкен көлемдегі мәтінді екіге бөліп көрсететін белгі болған [1]. Кейінгі зерттеуші ғалымдардың көпшілігі Аристофанды басқа да көптеген тыныс белгілерін қалыптастырушысы ретінде таниды. Десе де бұл белгілердің көпшілігі кеңінен тарала алмаған және бүгінге дейін жеткізілмеген. Олардың қолданылуында да белгілі бір жүйе болмаған.

Ең алғаш рет тыныс белгілерін ғылыми айналымға түсіру мәселесін көтерген ағылшын ғалымы Алкуин (734-804). Ол Аристофан ұсынған белгілерді біршама ықшамдай отырып, өзі де бірнеше тыныс белгілерін ұсынады. Алкуин ең алғаш рет нүкте (.), нүктелі үтір (;), қос нүкте (:) секілді белгілерді ұсынады. Бірақ ол ұсынған белгілер сол күйінде ғылыми айналымға түспей қалады. XV ғасырда тыныс белгілерінің синтаксис жүйесіндегі маңызын ескере отырып, алғаш рет «Ағылшын грамматикасы» еңбегінде арнайы сөз еткен ғалым ағылшын драматургы Бен Джонсон болған [1]. Осылайша XVII ғасырда қазіргі қолданылып жүрген ортақ белгілердің көпшілігі ғылыми айналымға еніп үлгереді. Шекспирдің (1623) алғашқы еңбектерінде нүкте, үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі секілді белгілердің барлығы дерлік қолданылады [1]. Осылайша Еуропа ғылымында тыныс белгілердің қалыптасып дамуы ұзақ та қызықты жолдан өткен.

Орыс тіл білімінде тыныс белгілері мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген ғалым М.Грек (XVI ғ.). Ғалым өз еңбегінде нүкте, нүктелі үтір, үтір туралы айта келіп, «Нүкте аяқталған ойға қойылады, ал үтір айтушының тыныстап алуы үшін қолданылады» – деп көрсете келіп, «нүктелі үтір сұрақты білдіруі керек» [2] – деген пікір айтады. Одан кейін ғалымның бұл ойларын Л.Зизания, И.И.Срезневский секілді ғалымдар жалғастырып, дамытады. Ал М.Смотрицкий тыныс белгілердің он түрін көрсетеді. М.Смотрицкийдің

ұсынған тыныс белгілерінде бірқатар шикіліктер болғанымен, орыс тіл білімінде ұзақ уақыт бойы пайдаланылғанын байқауға болады.

Түркі әлеміндегі тыныс белгілерінің тарихына шолу жасасақ, алғашқы тыныс белгілер сонау Орхон-Енисей жазуларында көрініс береді. Ескерткіштің кейбір жерлерінде қос нүкте, ромбик тәрізді белгілер қолданылған. Ол туралы профессор С.Е.Малов өз жазбаларында «Түркілердің Енисей жазуында қос нүкте – нүкте және тыныс белгісі есебінде жұмсалған» [3] – деп көрсетеді.

Араб әрпімен жазылып сақталған ертеректегі қисса-дастандарда өлең жолдары арасына әртүрлі белгілер қойылған. Бұл жағдайлар тыныс белгілерінің бастапқы қызметі сөйлеуді тек әртүрлі мәнді бөлшектерге бөлу ғана болғандығын, бөлуші белгілердің тұртұрпақ жағынан бүгінгі белгілерден өзгеше болғандығын байқатады. Қазіргі біз қолданып жүрген тыныс белгілердің бірнешесі академик В.В.Радловтың 1870 жылы шыққан «Образцы народной литературы тюркских наречий» деген еңбегінде, одан сәл кейінірек П.М.Мелиоранский мен В.Катаринскийдің қазақ тілі грамматикаларында кездеседі.

XIX ғасырда және XX ғасырдың басында түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде баспадан шыққан кітаптарда тыныс белгілері дұрыс, жүйелі түрде қолданылмаса да, таңбалардың элементі мен оларды пайдаланудың алғашқы тәжірибесі көріне бастаған.

«Қазақ жазбаларының орфографиясы мен жазба мәдениеті туралы әлеуметтік үн XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың алғашқы 10-15 жылы барысында ашығырақ шықты, мақалалар жарияланды, қазіргі тыныс белгілерінің түр-тұрпаты мен орындары көрсетілді» (ДУГ, 1986, №31).

Қазақ тілінде шыққан алғашқы баспасөзіміздің бірі «Дала уалаяты газетінің» (1888-1902) тұңғыш шыға бастаған жылдарындағы нөмірлерінде де тыныс белгілерінің ешқайсысы қойылмайды. Кейде ұзақ күрделі ой немесе бір күрделі пікір біткенін білдіру үшін екінші ой жаңа жолдан басталып жазылды. Бірақ ол абзацтар сөйлемдерді бір-бірінен ажыратуға себін аз тигізді. Тыныс белгілері қолданылмағандықтан, бас әріп болмағандықтан, кейбір жазылған жолдарды ұғу, түсіну өте қиындық келтірді.

Кейін «Дала уалаяты газеті» өзі танытып түсіндірген тыныс белгілерін пайдаланды. Бірақ не газет редакциясы, не жеке авторлар бұл тыныс белгілерінің қазақша толық (түгел) атауларын бере алмады. Тыныс белгілері дегенді тыныстар деп атады және тыныс белгілерін қою емес, тыныстарды жүргізу деді [4].

Нүкте – тыныс, үтір – жарты тыныс, нүктелі үтір – тыныстың төрт бөлгенінің бірі, сұрау белгісі – сұралған жауаптың аяғына қойылатын белгі, леп белгісі – ашуланып не қорқытып, яки таңданып айтқан сөздің аяғына қойылады деп, сонымен қатар тырнақша, қос нүкте, көп нүкте, сызықшалардың тек түсіндірмелі атаулары көрсетілген (ДУГ, 1898, №42). **Тыныс белгілерінің осы күнгі терминдерін алғаш ұсынған А.Байтұрсынұлов болатын [4].**

Қазақ зиялыларының бірқатары орыс әліпбиіне қарсылық танытып, орыс емлесі мен әліппесін өзгерту керек деген мәселені көтереді. Сонымен қатар орыс тілінен аударылған мәтіндердегі өзгеріссіз көшіп жатқан тыныс белгілеріне де наразылық танытады. Бұл мәселені көтергендер «өзгерісшілер» атанады. Бұл туралы Тельжан Шонанов өзінің «Орыс емлесі мен әліппесін өзгерту мәселесі» атты мақаласында: «Өзгерісшілер төрт нәрсені талап етіп отыр: 1) Орыстың осы күнгі емлесін оңайлатуды, 2) тыныс белгілерін оңайлатуды, 3) бас әріпті құртуды, 4) лагын әліппесін алуды, бірақ біреу ол өзгерісті тілесе, біреулер бұл өзгерісті тілейді» [5]. Тельжан Шонанов көрсетілген мәселелерге жеке-жеке тоқталып пікір білдіре отырып, тыныс белгілер мәселесіне былайша ой айтады: «Орыс тілінде тыныс белгілер көп болатын. Оның өзін қайта таратып қоюына 70-80 ережесі ғана болатын. Орыстың жоғарғы дәрежелі мектепті бітіріп шыққан адамдарының өзі қай

жерде қандай тыныс белгісін қоюды білмей алжасатын. Орысша оқыған қазақтар да сол орыс тыныс белгілерінің ережелерін қазақ жазуының арасына араластырып шатасатын. Иінді жерінде жеңілдік келтірсе де, бірақ орыс жазуындағы қара құрық тыныс белгісі жазу ортасындағы қаптаған тікен сияқты аяқ бастырмайды. Осы күні сол жауыз қалың тыныс белгілеріне қарсы наразылық күшейтіп, соңғы кезде сөз көтерілді. Орыста тыныс белгілері де сиреп, оңайланар деп ойлаймыз. Тыныс белгілерінің жобасын жасауға білім басқармасы айрықша тағы бір кәмәсіе құрған» [5]. Сол кездегі материалдарда бұл комиссияның құрамында Пешковский, Барқын есімді азаматтардың болғаны айтылады.

«Қазақ тілі пунктуациясы жүйелі, ғылыми негізде Ұлы Қазан социалистік революциясынан кейін ғана орыс тілі пунктуациясы үлгісін басшылыққа ала отырып, қалыптаса бастады» деген пікірлер де кездеседі. Қазақ тіл білімінде тыныс белгілерінің қалыптасып, жүйелі дамуына орыс тіл білімінің ықпалы болмай қойған жоқ.

Содан кейін пунктуация мәселесі баспасөзде дүркін-дүркін көтеріліп, жазуда тыныс белгілерін дұрыс қоя білудің маңызы, тыныс белгілер ережелері, оларды пайдалану мәселесі жиі айтыла бастады. Бұл пікірлердің барлығы қазақ тілі пунктуациясына баса назар аударылып, оны жазудың көмекші құралы ретінде тануға түрткі болғаны сөзсіз.

Қазақ тіл біліміндегі пунктуация мәселесінің зерттелуін осылайша саралай келіп, тыныс белгілеріне қатысты жазылған еңбектерді үш салаға бөліп қарастыруға болады: тыныс белгілері туралы жазылған жекелеген мақалалар, тыныс белгілерінің мектеп оқушыларына арналып жазылған оқулықтарда баяндалуы, тыныс белгілеріне арналған жеке кітапшалар.

XX ғасыр басындағы зиялыларымыз тыныс белгілеріне тұтас мақалалар арнамағанымен, жүйелі еңбектер жазылмағанымен, сол кезде төл тіл білімімізде тыныс белгілерінің терминдік атаулары қалыптасып, ережелері анықталды деп толықтай айта аламыз. Қазақ тіл білімінің көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы бұл салада да зор еңбек сіңіріп, терминдік атауларды өте дәл тауып, нақты қалыптастырып берді.

Бұл салаға қатысты зерттеулер осымен толастап қалған жоқ, кейінгі жылдарда да өз жалғасын тауып, дами берді. Тыныс белгілеріне арнап жазылған мақалалар: Ш.Сарыбаев «Тыныс белгілері жайынан», С.Жиенбаев «Тыныс белгілері», Х.Басымов «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік», М.Балақаев «Сауатты жазудың негізгі шарты – тыныс белгілерін дұрыс пайдалану» т.б.

Тыныс белгілерінің зерттелу тарихын сөз еткенде, тағы бір көңіл бөлетін нәрсе – осы тақырыпқа арналып жазылған төмендегі жеке кітапшалар: С.Жиенбаевтың «Сөйлемнің тыныс белгілері», А.Бісқақов пен Ә.Хасеновтың «Тыныс белгілері», Р.Сыздықова мен Қ.Неталиеваның «Тыныс белгілері ережелері», Ф.Мұсабекованың «Жай сөйлемнің пунктуациясының негіздері», Ф.Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» т.б.

Жазу жүйесінде тыныс белгілерінің беретін мағынасы аса зор. Ол туралы М.Н.Петерсон: «Один знак может иметь несколько употреблений и, наоборот, одно и то же явление может обозначаться различными знаками» – деп, өте дұрыс айтқан. Тыныс белгілерін дұрыс қолдану үшін, мүмкіндігі болғанша, олардың әрқайсысының қызметін даралап, оларға берілетін ережелерді бірыңғайластыру керек. Пунктуацияны дұрыс қоя білудің бір критерийі – интонация болып табылады. Мұнсыз ешбір мағына айқындығы болмайды. Пунктуация жазу тіліміздің құралы болса, интонация – ауызекі тіліміздің құралы. Бұл екеуі бір-бірімен байланысты. Тыныс белгілері дұрыс қойылған сөйлемді оқу да, ұғыну да жеңіл.

Сөйтіп, қазіргі қазақ тілі тыныс белгілерінің зерттелу тарихына көз жібергенде, олардың осы уақытқа дейін зерттеліп келгенін және әлі де зерттей түсуді қажет ететінін

байқауға болады. Өйткені пунктуацияның теория және практикалық мәселелерін ғылыми тұрғыдан шешу аса зор еңбекті қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Фоли Джон. Энциклопедия знаков и символов: научно-популярное издание / Джон Фоли. М.: Вече. Аст, 1997. С.71-80.

[2] Гаевская Т.И. Вопросы русской пунктуации в трудах грамматистов XVI- XVIII веков: Пособие для студентов / Т.И.Гаевская. Пермь, 1973. С.8.

[3] Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. 1951. С. 42.

[4] Сыздықова Р. «Байтұрсынұлы жазуы» және емле ережелерінің тарихы [Текст] // Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл. 2009. № 2-3. 3-7 бб.

[5] Шонанов Т. Орыс емлесі мен әліпшесін өзгерту мәселесі. XX ғ.б. қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Қазығұрт, 2013. – 93 б.

МРНТИ 16.21.51

М.Б.Примбетова

Қазақ гуманитарлық заң университетінің доценті
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАРНАМАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Аннотация. Мақалада жарнаманың танымдық бөлігі, сондай-ақ оның мемлекеттік тіл мен кеңсе жұмысын дамытудағы рөлі қарастырылады. Жарнама жылдан жылға қарқын алып, маркетингтің танымал түріне айналатыны белгілі. Сонымен қатар, оқырманға әдебиеттің ажырамас бөлігі ретінде жарнамамен танысуға мүмкіндік беріледі.

Тәуелсіздік жылдарындағы жарнама өз шекарасын кенейте отырып, әр ел экономикасының, жеке әрбір бизнес пен кәсіпкерлік ісінің маңызды бөлігіне айналды. Атап айтқанда, ол дайын өнімдер мен өнімдерді жылжытуда танымал болды. Жарнамалық тілдің ерекшеліктері – белгілі бір мәселелерді шешуде немесе алға жылжытуда әдеби сөздерді қолдану.

Жарнама әдеби тілдің бір бөлігі ретінде қоғамға үлкен психологиялық әсер мен әсер етеді. Заманауи коммуникативтіліктің арқасында технологиялар, жарнама тек маркетингтің ғана емес, сонымен бірге әр адамның күнделікті өмірінің бөлігі болды.

Тірек сөздер: жарнама мәтіндері тілі, жарияланым, тілді дамыту, қолданылу аясы, сұраныс, жар салу, тұтынушының қабылдауы, жарнаманың заңдық күші, плакат, афиша, ауызша жарнама, баспалық жарнама.

М.Б.Примбетова

Доцент Казахского гуманитарно-правового университета
Алматы, Казахстан

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ РЕКЛАМЫ И ЕЁ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается познавательная часть рекламы, а также ее роль в развитии государственного языка и делопроизводства. Известно, что реклама из года в год набирает обороты и становится популярным видом маркетинга. Кроме того, читателю предоставляется возможность ознакомиться с рекламой как неотъемлемой частью литературы.

Реклама в годы независимости, расширяя свои границы, стала важной частью экономики страны, отдельно каждого бизнеса и предпринимательского дела. В особенности, она стала популярной в деле продвижения готовых продуктов и изделий. Особенность рекламного языка состоит в использовании литературных слов в решении или продвижении конкретных задач.

Реклама как часть литературного языка имеет большое психологическое воздействие и влияние на общество. Благодаря современным коммуникативным технологиям, реклама стала частью не только маркетинга, но и повседневной жизни каждого человека.

Ключевые слова: язык рекламных текстов, публикация, развитие языка, сфера упот-

ребления // применения, спрос, объявление, понимание носителя языка, юридическая сила рекламы, плакат, афиша, устная реклама, издательская реклама.

M.B.Primbetova

Associate Professor of the Kazakh Humanitarian Law University
Almaty, Kazakhstan

THE INFORMATIVE ESSENCE OF ADVERTISING AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE

Annotation. The article considers the cognitive part of advertising, as well as its role in the development of the State language and record-keeping. It is known that advertising from year to year is gaining momentum and becoming a popular type of marketing. In addition, a reader is given an opportunity to get to know advertising as an integral part of literature.

Expanding its borders in the years of independence, advertising has become an important part of the economy of each country, business and entrepreneurship. In particular, it has become popular for the promotion of ready-made products and goods. The peculiarity of advertising language is the use of literary words in solution and promotion of concrete tasks.

Advertising as part of the standard language has great psychological impact and influence on the society. Owing to modern communication technologies, advertising has become a part of not only marketing but the daily life of each person.

Keywords: language of advertising texts, publication, development of language, sphere of use// application, demand, announcement, understanding of a native speaker, validity of advertising, placard, poster, oral poster, publishing poster.

Қандай да бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналылығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кеңдігімен, орамдыдауғымдылығымен өлшенеді. Осы орайда мемлекеттік тілді дамыту мен қолданылу аясының бір саласы болып табылатын жарнаманың мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі жоғары екені анық. Жарнама – бүгінгі таңда қарқын алған жарияланымдардың бір түрі. Оның өзіндік тарихы және тілі мен стилі бар. Жарнаманы өмірдің аса маңызды саласы деу де дұрыс пікір. Сонымен қатар ол өмір саласының барлығына қатысты.

Жарнама – тарихи құбылыс. Жарнама – тауарларға сұранымды қалыптастырып және арттырып, оны ұлғайту мақсатында олардың қасиеттері мен көрсетілетін қызметтері туралы ақпаратты тиімді бағытта тарату.

Жарнама туралы ілгері заманда-ақ белгілі болды. Саудаға қатысты жарнама «*жар салу*» мағынасында қолданылып, көпшіліктің көңілін өзіне аудару мақсатында жұмсалған. Алайда тәуелсіздік алған жылдардан бері қарай ел экономикасының ілгерілеуінің барысымен қарқын алған жаңаша сипаттағы іс-әрекеттердің бірі деп білеміз. Жарнаманың маңызын іс жүргізумен тікелей байланыстыра қарау орынды.

Іс жүргізу – қоғамда ақпараттық сипаттағы тілдік құбылыс. Іс жүргізу – тілдің қоғамдағы алуан салалы қызметінен туындаған әлеуметтік, лингвистикалық және тарихи категория. Жарнама мен іс жүргізу – тығыз байланысты. Жоғарыда айтқандай, іс жүргізудің көрнекі сипаттағы маңызы жоғары, ал жарнама бүгінгі таңда барша дамуды көздеген бағыттарға ортақ.

Алайда жарнаманы тек табыс көзінің құралы ретінде қолдану ғана емес, тілді дамытудың бір саласы деп қараған дұрыс. Жарнаманың сан алуан нұсқалары күн сайын дамып, жиі қолданысқа ие болып келеді.

Жарнама ісі егемендік, тәуелсіздік жағдайында біздің елімізде қауырт даму үстінде жүргізіліп жатқан кәсіпкерлік қызметте де, бизнестің көздеген мақсатты бағытында да жоғары рөл атқаруда. Әсіресе, өнеркәсіп өнімдері сауданың жаңа әдістерін жарнамалау мәселесіне қатысты қолданысқа мықтап енді.

Бүгінгі таңдағы жарнама бірнеше тілде жарық көруде және оның мақсаты халықтың назарын аудару. Яғни жарнаманың адам психикасына әсер ететін тұстарының бар екенін жоққа шығармаймыз. Осыған орай көңіл бөлінетін тұсы – жарнама мәтіндері тілінің көркемдік әсерін мейлінше жақсарту.

Жарнама тілінің басты ерекшелігі – әдеби тілді ерекше жағдайлардағы нақты мәселелерді шешу құралы ретінде қолдану. Атап айтар болсақ, жарнама мәтнінде аз сөз қолдану арқылы көп мағына беру. Тұтынушы не көрермен аз қолданылған сөзден көп мәлімет алуы тиіс. Сөз арқылы жеткізілетін ой мен мазмұн арасында тығыз байланыстылық болуы тиіс.

Сондай-ақ баспасөз жарнама жариялауға тиімді құрал болып табылады. Әсіресе қазақ газеттеріндегі жарнама тілінің ерекшеліктері жаңа сипатқа ие болуда. Ұлттық баспасөз бетіндегі жарнамалар мемлекеттік тілді дамытуда қарқын алып келеді.

Жарнама жасау орталықтарында тәуелсіздік жағдайында біздің елімізде айтарлықтай екпін алуда. Әсіресе өнеркәсіп өнімдері, сауданың жаңа әдістерін жарнамалау мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Мемлекеттік тілде берілген жарнама көзге оттай басылып, бірден назар аударады.

Жарнаманың заңдық күші Қазақстан заңында анық көрсетілген. Мәселен, Қазақстан Республикасының Үкіметі қаулы етеді: «Жарнама туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің қарауына енгізіліп, заңдық күшіне енгені белгілі. Анығы, мемлекеттік тілдің қызмет аясын кеңейту өзекті мәселе ретінде күн тәртібінен түспейтін мәселе болуы тиіс. Жалпы жарнама жұмысын жоғары дәрежеге жеткізудің негізгі бір шарты – жарнама мәтіндері тілінің көркемдік әсерін мейлінше жақсарту. Бұл іс жарнама ұйымдастыру мәселесін дұрыс жолға қоюмен қатар жүруі тиіс.

Нарық экономикасы жарнаманың жаңа түрлерінің дамуы нәтижесінде жарнаманың жаңа түрлері мен формалары пайда болуда. Қазақ тілінің жарнама саласында жұмсалуды қазір мемлекет тарапынан ресми қолдау табады.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болғалы қоғамдық қызметтерге араласып, ресми стилінің аясы кеңейіп, көркейе түсуде. Сондықтан ана тіліміздің жаңарып, қолдану аясы кеңейе бастаған бұл кезеңде ісқағаздарын ана тілімізде сауатты тілде толтырып, қазақ халқының тарихи дәстүрінен төл туындысын өрбітіп, дамыту бүгінгі өркениетті қазақ елі азаматтарының басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Құжаттар – дәлелдеудің тәсілі. Жеке тұлғадан бастап заңды тұлғаны растау, ресімдеу, заңдастыру мәселелері және қандай да бір құбылысты анықтау тек құжаттар арқылы сенім арттырады. Адамның әлеуметтік белсенділігінің бір түрі және ол адамның алуан түрлі қызметімен тікелей байланысты болғандықтан оның зерттелуі де маңызды.

Жарнама – әдеби тілдің бір бөлшегі. Сондықтан жарнама тілінің мемлекеттік тілді дамытудағы атқаратын қызметі мен рөлі, психологиялық аспектісі жоғары деп білеміз.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 14 тамызындағы №769 қаулысына сәйкес жоғары және арнайы оқу орындарының бағдарламалары негізінде сан алуан ісқағаздарының қатарында жарнама мемлекеттік тілдің дамуы мен қолданылу аясында өзіндік ерекшелігімен сипат алады.

Қорыта келе айтарымыз, қоғамның, мемлекеттің дамуымен байланысты, сол мемлекет тілінің байлығы, мәдениеті артып, қолданылу аясы да кеңейе түседі. Мемлекет тілі –

көркем әдебиеттің, ғылымның, ісқағаздардың, өнер-білімнің, баспасөздің тілі. Ал жарнама да осы тұста белсенді рөл атқаратынын білеміз. Жарнама тарихи танымы мол бәсекеге қабілетті құбылыс болып табылады.

Жарнама – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама. Ол белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеуде де рөл атқарады. Жарнама көпшілік ақпарат құралдары: теледидар, радио, газет, интернет, плакаттар, т.б. арқылы жүзеге асырылатын коммуникацияның ақылы түрі болып табылады. Кез келген жарнама хабарламалық, сондай-ақ назар аудартушылық сипатымен ерекшеленді. Жарнаманың түрлері көп: сату орнындағы жарнама – жақсы пікір қалыптастыру мақсатындағы жарнама, хабарламалық жарнама, сауда және көлік жүйесіндегі жарнама, көше жарнамасы болып табылатын плакат, афиша, ауызша жарнама, баспалық жарнама т.б. жарнаманың қарапайым түрлері б.з.б. пайда болды.

Ежелгі Грекия мен Римде жарнама хабарландыруларын ағаш тақтайларға жазып, халық көп жиналатын алаңдарда айғайлап жар салатын болған. Баспаға басылған жарнамалар Англия мен Францияда XVII ғасырда пайда болды. Жарнама қазақ халқына да ежелден белгілі.

Жарнаманың ауызша үлгілері фольклорлық әдебиетте «жарлық шашу», «жар салу» ұғымдарымен берілген. Жарнама үлгілері тіпті «Қобыланды батыр», «Мұңлық-Зарлық» және «Оғызнама» жырларында да кездеседі.

IX ғасырдың аяғында «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттерінде саяси-экономикалық мәселелерге байланысты, оқу-ағарту, әдебиет және өнер-білім бойынша жарнамалар көрініс тапқан. Өткен XX ғасырда жарнаманың мақсаты мен мазмұны кеңейіп, икемділігі артты, жарнама тілінің ішкі құрылымы сараланды. Нарықтық экономиканың қанат жаюына орай Қазақстанда жарнамалық қызмет түрлері сан алуан салада түрліше болып дамуда. Жарнама стратегиясымен айналысатын жарнама компаниялары пайда болды. Жарнаманың бір түрі – афиша, ол хабарландыру, іліп қою дегенді білдіреді. Қоғамдық орындарда жарнама үлкен орын атқарады. Театр афишалары сахна қойылымдары және басқа да көңіл көтеретін шаралар туралы хабарландырулар, жарнамалар да заманауи құралдардың бірі болып табылады. Афишалар театрдың алдына, көшелерге, алаңдарға және басқа да көпшілік жүретін орындарға, қоғамдық көлік ішінде де ілінеді.

Жарнама тарихы да қазіргі таңда оны қолданушылар үшін танымдық құрал екені анық. Жарнама күнделікті өміріміздің құрамдас бөлігіне, өзіндік заңдылықтары бар қоғамдық құбылысқа айналды. Тұтынушы мен өндіруші арасындағы маңызды дәнекер буын бола отырып, жарнама экономиканың дамуын ынталандыратын, өндірістік үдерістер мен өнім сапасын жетілдіретін маңызды тұтқа ретінде көрінуде. Жарнама сауданы «жүргізетін» тетік қана емес, сондай-ақ тұтыну мәдениетін жаңа биіктерге көтеретін «өркениет үдеткіші» де болып отыр. Өркениетті тіршіліктің негізін құрайтын құралдардың біріне айналған жарнама төңірегінде зерттеушілер мен практик мамандар тарапынан түрлі пікірталастардың туындағанына көп болды. Зерттеушілердің көбі оны ғылымның арнайы бір саласына жатқызса, практиктер басқару, кәсіпкерлік пен іскерлік өрісінен іздегісі келеді, ал жарнамалық хабарландырулар әзірлеуге қатысы бар мамандар шығармашылық үдерістің өзіндік бір түрі деп санайды. Осы пікірлердің қай-қайсысының да шындыққа қатысы бар болғандықтан келесі тарауларда оларға арнайы тоқталып өтпекпіз. Жарнама нышандары адамзаттың өзін-өзі танып, саналы тіршілікке көшкен уақытында пайда болды деуге негіз бар. Адамдардың алғашқы томаға-тұйық қауымдастықтарында өмірге келген жарнама дами келе мәдени факторға айналып, тіл, діл, дін, әдет-ғұрып сияқты өзге де объективті алғышарттармен бірге адамзат дамуының өркениеттік ұғымтүсінігін қалыптастырды.

Ал ақпарат алмасу тұрғысынан алғанда өркениет дегеніміз – ең биік деңгейдегі мәдени қауымдастықтың, байланыстың, яғни коммуникацияның жоғары даму сатысы.

Жарнама – коммуникация құралы, мәдени және өркениеттік тегіктер – техника мен технология арқылы ол қоғамдық байланыстардың дамуына өз әсерін тигізеді. Әлбетте, адамзат қоғамының алғаш қадам басқан шағында толыққанды жарнама әлі өмірге келмеген-ді, тек жарнама нышандары ғана бой көрсете бастаған. Жарнама нышандарын алғашқы қауымға қауіп-қатер төнгенде дабыл атқарымын орындаған, бір тайпаның адамын келесі тайпаның өкілінен ажырата білген әлеуметтік ақпарат ретінде қарастыруға болады. Тайпа мүшесінің сақал-шашын жіберуінен, киім киісінен, денесінің түрлі бөліктеріне таңба салуынан осындай ақпарат көзге анық көрінегін. Бұл кезеңде жарнама нышандарының экономикалық сипатынан әлеуметтік бағыты басым болды, яғни осы арқылы билік тұтқасын ұстаған өкілетті тұлғалар, ауқатты топтар қарапайым халықтан ерекшелене алды. Сөйтіп, қоғам дамуының бастапқы сатыларындағы бұл нышандар жарнаманың пайда болуына жол ашқан әлеуметтік және мәдени тірліктің таптық және мүліктік жіктелу сипаты бар элементтері болатын. Жарнаманың даму үдерісін шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады: Б.д.д. III мыңжылдықта б.д. V мыңжылдық – жарнаманың ілкі тарихы (ежелгі дәуір, антикалық кезең және антикадан кейінгі кезең); VI-VII (орта) ғасырлар (феодализм дәуірі, өнеркәсіпті цехтық тәсілмен ұйымдастырудың қалыптасуы); XVI-XVII ғасырлар – Ренессанс және ағарту дәуірінің жарнамасы; XIX ғ.-XX ғ. басы – индустриалық өндірістің және капиталистік экономиканың даму кезеңі.

Қазіргі заманғы жарнама әуелі протожарнама түрінде пайда болды. Протожарнама бұқаралық ақпарат құралдары мен бұқаралық коммуникация жүйесі қалыптасқан қазіргі жарнама пайда болар алдындағы ақпараттық-жарнамалық қызметті білдіретін тарихи-мәдени құбылыс саналады. Ежелгі протожарнаманың пайда болуы біздің дәуірімізге дейінгі 3 мыңжылдықпен таңбаланады.

Осындай тарихи танымы мол ақпарат болып табылатын жарнаманың бүгінгі күні де рөлінің зор, қызметінің ерекше екендігін байқауға болады. Ең бастысы, мемлекеттік тілдің дамуына қосатын әсерлі ықпалы жарнаманың қажеттілігін арттырады.

Тәуелсіз Қазақстанда отандық ғылымның бір саласы ретінде жарнаманың танымдық сипаты және оны ғылыми тұрғыда да қарастырылуда. Бұл жарнаманың қазіргі замандағы құндылығы мен қажеттілігін арттыра түсері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Дүйсебаева М. Машинкамен жазу және ісқағаздарын жүргізу. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 152 б.

[2] Қазақстан Республикасының Жарнама туралы Заңы, 2003. – 167 б.

[3] Қазақстан Республикасының барлық ұйымдық-құқықтық нысандағы бірлестіктерінде (кәсіпорындарында), мекемелерінде және ұйымдарында құжаттау мен құжаттамаларды басқарудың негізгі ережелері. Архив басқармасы. Алматы, 1992. 42 б.

[4] Примбетова М. Ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізу. Астана, 2007. – 89 б.

[5] Іс жүргізу. Ақпараттық-әдістемелік басылым. 2013. №1-2 (12). – 15 б.

МРНТИ 16.21.31

Б.С.Жонкешов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ ЛАТЫН ӘЛІПБИІН ТАЛДАУ

(халықаралық терминдерді таңбалау материалдары негізінде)

Аннотация. Бұл мақалада 1965-1983 жылдар аралығында Қытай қазақтары қолданған латын қарпіне негізделген жазу түріне ғылыми талдау жасалынады. Талдау материалдары ретінде шеттен енген терминдер мен қала, ел, жер атаулары алынды. Ондағы мақсат – тілге енген шет тілі сөздерін таңбалау тәжірибесін анық- тау еді.

Зерттеу барысында шеттен енген сөздерді дұрыс таңбалау үшін қазақ тіліне жат біршама фонемалар алынған; халықаралық терминдерді түпнұсқалық түрінде таңбалауға тырысқан және т.б. сынды кемшіліктермен қатар, шет сөздерді жазуда дауыссыздарды қатар таңбаламауға әрекет жасалғандығы сынды жетістіктері де анықталды. Сонымен бірге шеттен енген сөздерді таңбалау барысында қазақ тілі- нін өзге тілдерден ерекшелігі, үндестік заңының бұзылғандығы да байқалады.

Мақала авторы ұсыныс түрінде «әліпбиімізді латын қарпіне жобалағанда, сонымен бірге орфографиялық ережелерді дайындағанда қазақ тілін бұрынғы заңдылығына сай етіп қайта жаңғыртуымызды басты мақсат ретінде қарастыруымыз қажет» деген қорытынды шығарады.

Тірек сөздер: Қытай қазақтары, латын жазуы, әріп, фонема, халықаралық терминдер, үндестік заңы.

Б.С.Жонкешов

Ведущий научный сотрудник отдела терминологии
Института языкознания им. А. Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА, УПОТРЕБЛЯВШЕГОСЯ КАЗАХАМИ КИТАЯ

(на основе написания интернациональных терминов)

Аннотация. В данной статье приводится научный анализ письменности, основанной на латинских буквах, которыми в период 1965-1983 гг. пользовались китайские казахи. В качестве материалов анализа были взяты иностранные термины, а также наименования городов, стран и местностей. Цель – определить практику написания иностранных слов, вошедших в язык.

В ходе исследования, для правильного написания иностранных терминов и других иностранных слов с удвоенными согласными были использованы несколько фонем, несвойственных казахскому языку. Вместе с тем, в ходе написания иностранных слов, наблюдаются нарушения закона сингармонизма, отличающего казахский язык от других языков.

Автор статьи в виде предложения пришел к следующему заключению: «При переходе алфавита на латинские буквы, а также при подготовке орфографических правил, необходимо рассмотреть, в первую очередь, вопрос восстановления казахского языка в соответствии с прежней закономерностью.

Ключевые слова: казахи Китая, латинское письмо, буква, фонема, международные термины, закон сингармонизма.

B.S.Zhonkeshov

Leading Researcher, Department of Terminology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE ANALYSIS OF THE LATIN ALPHABET WHICH WAS USED BY THE KAZAKHS IN CHINA (ON THE BASIS OF WRITING OF INTERNATIONAL TERMS)

Annotation. This article deals with the scientific analysis of writing based on the Latin alphabet that was used by the Kazakhs in China in the period of 1965-1983. Foreign terms, names of cities, countries and places were used as materials of the analysis. The purpose is to define the practice of spelling of foreign words which came into the language.

During the study several phonemes that are extrinsic to the Kazakh language were used to write international terms and other foreign words with double consonants. However the irregularities in the law of synharmonism peculiar to the Kazakh language have been revealed in writing foreign words.

The author of the article has made the following conclusion: “During the transition to the Latin alphabet and elaboration of spelling rules, first of all, it is necessary to consider the issue of the Kazakh language recovery in accordance with the former regulation.”

Keywords: Kazakhs in China, Latin script, letter, phoneme, international terms, law of synharmonism.

Қытай қазақтары жазу тарихында 20 жылдай уақыт латын әліпбиін қолданғаны белгілі. Қ.Ғабитханұлының келтірген деректеріне сүйенсек, «1955-1956 жылдары аз санды ұлттар тіл-жазуын біртұтас қайта тексеру кезінде «араб жазуы негізінде жасалған қазақ әліпбиі қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін дұрыс бейнелеп бере алмайды» деген қорытынды жасалып, оны славян немесе латын жазуына көшіру туралы қаулы шығарылды. Нәтижесінде 1959 жылы қытай тілінің дыбыстық жазу жобасы (*pin yin*) негізінде қазақтың латын әліпбиі жасалды. Қытайдағы қазақтар «**жаңа жазу**» деп атаған бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1965 жылы Орталық үкіметінің бұйрығымен ресми түрде жарияланды» [1, 111 б.], 1965-1983 жылдар аралығында латын қарпіне негізделген жазу түрін пайдаланған екен. Ондағы қолданған әліпби төмендегідей сипатта:

1 кесте. Қытай қазақтары қолданған латын қарпіне негізделген әліпбиі

№	Қытай қазақтарының латын әліпбиі	Қазақстандағы кирил әліпбиі	№	Қытай қазақтарының латын әліпбиі	Қазақстандағы кирил әліпбиі
1	A a	А а	18	R r	Р р
2	B b	Б б	19	S s	С с
3	C c	Ц ц	20	T t	Т т

4	D d	Д д	21	U u	Ү ү
5	E e	Ы ы	22	V v	В в
6	F f	Ф ф	23	W w	У у
7	G g	Г г	24	X x	Ш ш
8	H h	Х х	25	Y y	Й й
9	I i	І і	26	Z z	З з
10	J j	Ж ж	27	Ç ç	Ғ ғ
11	K k	К к	28	Ĥ ĥ	Һ һ
12	L l	Л л	29	Қ қ	Қ қ
13	M m	М м	30	Ə ə	Ә ә
14	N n	Н н	31	Ө ө	Ө ө
15	O o	О о	32	Ü ü	Ү ү
16	P p	П п	33	Ê ê	Е е
17	Q q	Ч ч		NG ng	Ң ң

Кестеден байқап отырғандарыңыздай әліпби 33 әріптен тұрады. Қазақ әріптерін беруде (шартты түрде, негізінен, **ц, ф, х, в** секілді өзге елдің фонемалары да енгізілген) латын әріптерінің 26-сын да пайдаланып, оларға қосымша Ç ç, ĥ-ñ, қ-қ, ə-ə, ө-ө, ü-ү, ê-е әріптерін енгізген. «Ң» дыбысын қосар әріппен берген. Бұлардан өзге қытай тілін таңбалау үшін *zh, sh, ch* сияқты 3 қосар дыбысты да әліпби құрамына кіргізген. Орыс сөздері арқылы біздің әліпбиімізге енгізілген **И, Ё, Ш, Э, Ю, Я, Ъ, Ь** таңбалары әліпбиде кездеспейді. Қытай немесе өзге жат жұрттардың сөздерін дұрыс таңбалау үшін **ц, ф, х, в** таңбалары әдейі енгізілгендігін аңғаруға болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір дәйекті келтіреміз: «Жанадан жасалған латын әліпбиінде қазақ тілінің 9 дауысты дыбысы, 24 дауыссыз дыбысы бар делінді. Бұдан басқа қытай тіліндегі атауларды дұрыс транскрипциялап жазу үшін *zh, sh, ch* сияқты 3 қосар дыбысты да әліпби құрамына кіргізді. Латын әліпбиіндегі 26 әріп өз реті бойынша енді де, қазақ тілінің ерекшелігіне тән *e (ы), ng (ң), ç, ə, ө, ê (е)* сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді (2-кесте)» [1, 111 б.]. Қ.Ғабитханұлы көрсеткен бұл жердегі қазақ тілінің ерекшелігіне тән деп көрсеткен **ы, е** фонемалары өзге тілдерде де кездеседі, тіпті латын әліпбиінің өзінде де бар. Сол себепті бұл екі фонеманы қазақ тілінің ерекшелігіне тән деп көрсету жаңсақ пікір деп ойлаймыз.

Қытай қазақтары пайдаланған латын қарпіне негізделген әліпбиде мынадай ерекшелік бар:

Әліпбиде дыбыстарды ажырату үшін «'» дәйекшесін қолданады. Бұл дәйекше қатар тұрған екі таңбаны оқу барысында шатастырып алмау үшін пайдаланылған. Сөз ішінде *zh* түрінде жазылса, *дж* деп оқылады, егер, *z'h* түрінде қолданылса, *zx* деп дыбысталады. Сөз ішіндегі қатар қолданылған *sh, ch, ng* таңбаларының да оқылуы дәл солай, «'» дәйекшесінсіз жазылса, *чи, ч, ң* болып оқылады, ал дәйекшемен жазылса, *сх, цх, нг* түрінде дыбысталады. Мысалы: *IS'HEMA* – *ісхема*, *KON'GO* – *конго*, *PIS'HOLOG* – *психолог*, *PIS'HOLOGIA* – *психология*, *SIN'GAPOR* – *сингапор*, *VEN'GRIA* – *венгрия* және т.б. дәйекшемен оқылу тәртібі болса, *CANMOWZHANG* – *қанмоуджаң*, *GUANGZHOU* – *гүанңжоу*, *GUYZHOU* – *гүйджоу*, *MANZHURIYA* – *манңжүрия*, *CHANGSHA* – *чаңша*, *FUJIAWSHOW* – *фүжі-аушиоу*, *TAISHAN* – *тайшиан*, *CHANGJINANG* – *чаңжинанг*, *CHAWXIAN* – *чаушиан*, *CHENGDU* – *чыңдү*, *CANG* – *Цаң*, *CANMOWZHANG* – *қанмоуджаң*, *CHANGJINANG* – *чаңжинанг*, *CHANGSHA* – *чаңшиа*, *CHENGDU* – *чыңдү*, *FUKANG* – *фүқаң*, *GANGQIN* – *гаңқин*, *GANGYAW* – *гаңйау*, *GAWLIANG* – *гәулианг*, *GONG* – *гоң*, *GUANGDON* – *гүанңдон*, *GUANGXI* – *гүанңши*, *GUANGZHOU* – *гүанңжоу*, *GUOMINDANG* – *гүоминданг*, *JONG'ARI* – *жонңария*, *KUNMING* – *күнмін*, *MONG'UL* – *моңғұл*, *MONG'ULIA* – *моңғүлия*, *MONGGULKURE* – *моңғұлқұры*, *ONGTUSTIK AFRIKA* – *Оңтүстік африка*, *QINGHAY* – *чинхай*, *XIHJIANG* – *шиңжаң* және т.б. дәйекшесіз оқылу тәртібі. Байқауымызша, бізде де *ж, ш, ң* дыбыстарын жазуда ортақ көзқарас болмай келеді. Шындығында да, аталмыш

әріптерді жазуда Қытай қазақтары пайдаланған дәйекшені енгізуге болады деп ойлаймыз. Әрине бұл біздің ұсынысымыз, жеке көзқарасымыз.

Мақаламызда латын қарпі негізінде жасалған әліпбиді кеңірек сөз етуіміздің себебі, шеттен енген терминдерді таңбалауда әліпбиге қанша әріптің алынуымен тығыз байланысты. Егер мүмкіндігінше шет дыбыстарды әліпбиімізге алған болсақ, тіліміз шеттен енген терминдердің, сөздердің, мейлінше, сол күйінде енгізілуіне жол беріледі. Ол дегеніміз тіліміздің табиғаты бұзылып, шұбарлануына, Қ.Кемеңгерұлынша айтқанда «қотырлануына» мүмкіндік беріледі деген сөз. Қытай қазақтарының тәжірибесін талдау кезінде төмендегідей олқылықтарға жол берілгендігін байқаймыз:

Біріншіден, қытай тілін (кейбір қазақ тілі арқылы енген орыс стандартына салынған халықаралық терминдерді) дұрыс таңбалау үшін әліпбиден «ц», «в», «ф» дыбысына орын берілген. Мысалы: CAIPAN – *цаипан*, CANG – *Цан*, CANMOWBU – *цанмоубу*, CANMOWZHANG – *цанмоуджаң*, CANZAN – *цанзан*, CHANGJINANG – *цаңжінанң*, CHANGSHA – *цаңчша*, CHAWXIAN – *цаушиан*, CHENGDU – *чыңдү*, KALCI – *Калци*, AVSTRALIA – *австралия*, AVSTRIA – *австрия*, GVATÉMALA – *гватемала*, GVIANA – *гвиана*, GVÉNÉIA – *гвенея*, GVÉNÉIA-BISSAW – *Гвенея-биссау*, LIVAN – *ливан*, NÉRVI – *нерви*, PARAGVAI – *парагвай*, QĚHOSLAVAKIA – *чехославакия*, SOTSIYAL-XOVINIZIM – *Социалистивинизим*, SOVĚT – *совет*, SUBIĚKTIVIZIM – *субъективизим*, VARIANT – *вариант*, VITAMIN – *витамин*, VIĚTNAM – *вьетнам*, VOKZAL – *вокзал*, VOLT – *вольт*, VORONKA – *воронка*, VĚN'GRĪA – *венгрия*, VĚNĚSUĚLA – *венесуэла*, VASKITBOL – *вакситбол*, XVĚTSARIA – *иветсария*, XVĚTSIA – *иветсия*, YANĚVAR – *янанывар*, YUGOSLAVIA – *йугославия*, ĚKSKAVATOR – *екскаватор*, ĚKVATOR – *екватор*, ĚVROPA – *европа*, ĚVREĚY – *еврей*, ASFALT – *Асфальт*, BAROGRAF – *Барограф*, FAKT – *Факт*, GERAFА – *Графа*, JEYRAF – *жыйраф*, KARTOGRAFIA – *Картография*, LIFT – *Лифт*, MANIFĚST – *Манифест*, OFISĚR – *Офисер*, PALĚOGERAF – *Палеогыраф*, SARAFAN – *Сарафан*, TĚLĚFON – *телефон*, WOLFRAM – *Вольфрам* және т.б. Қалай дегенмен де «в», «ф» фонемалары тілімізге ажырамастай болып енгізілді. Кейбір сөздерді таңбалауда «в» әрпін қоспай жаза алмаймыз. Ал «ц» таңбасына жаңа әліпбиден орын беру артық деп шамалаймыз. Әліпби құрастырушылар бұл дыбыстың қажеттілігін *цех* сөзін таңбалауда өте қажет екендігін алға тартады. Егер «ц» ны «s» арқылы берсек, ағалмыш сөз (*sex*) шетелдіктерге күлкіге айналады деп көрсетеді. Шет тілдер сөздігіне сүйенсек, бұл сөз неміс тілінде *Zeche* [2, 798] деп таңбаланады екен. Оны орыстар *цех* деп өз тілдеріне бейімдеп алған. «ц» әріпі дәл осы сөзді таңбалау үшін қажет болса, бұл сөзге қазақ тілінен балама іздеу керек, бір сөз үшін қазақ тіліне жат, бөтен фонема енгізуді артық деп ойлаймыз. Баламасы табылмаған жағдайда, жалпы шеттен сөз қабылдауда, ешқандай делдал тілсіз түбірді тікелей түпнұсқалық тілден өз тілімізге бейімдеуіміз қажет. Өзге дамыған тілдер де солай етеді.

Сонымен бірге жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, бұл жерде және де төменде жинаған материалдарымыздың негізінде Қытайдағы қандастарымыз, негізінен, шет сөздерін жазуда түпнұсқалық таңбалауды сақтағандығы. Осымен байланысты Қытай қазақтары пайдаланған латын қарпіне негізделген әліпбиде екінші кемшін тұстарды көрсетуге болады.

Екіншіден, шетел сөздерін жазуда түпнұсқалық таңбалануды ескерген. Мысалы: AFRĪKA – *африка*, AKADĚMIK – *академик*, AKTIP – *актин*, ALBANIA – *албания*, ALJIRIA – *алжирия*, ALPENIS – *альпнис*, ALUMIN – *алүмін*, AMĚRIKA – *америка*, ANALIZ – *анализ*, AN'GLĪA – *англия*, AREPMĚTIKA – *арыпметика*, ARGĚNTINA – *аргентина*, ARHIP – *архин*, ASPIRANT – *аспирант*, ASPIRIN – *аспирин*, ATLANTIK – *атлантик*, AVSTRALIA – *австралия*, AZIA – *азия*, BAZIS – *базис*, DISSĚRTATSIA – *диссертация*, DOGMATIZIM – *догматизим*, FAMILIYA – *фамилия*, FAXIST – *фашист*, FIGURA – *фигура*, FILIM – *фильм*, FILOSOPIYA

– *фiлософия*, *FIZIK*– *фiзiк*, *FORMALIZIM* – *формалiзiм*, *FOTOHIMIYA* – *фотохiмiя*, *FEODALIZIM*– *феодалiзiм*, *GARNIZON* – *гарнизон*, *GERAMMATIKA* – *грамматика*, *GERANIT* – *гранит*, *GIDROLOGIYA* – *гiдрологiя*, *GIMIN* – *гимн*, *GIMNASTIKA* – *гимнастика*, *GIPIS*– *гипс*, *GITAR*– *гитар*, *INFĖKTSIYA*– *инфектсiя*, *INSTITUT*– *институт*, *INTONATSIYA*– *интонатсiя*, *INTĖRNATSIYONAL*– *интернатсiонал*, *KAPITAL*– *капитал*, *KARABIN* – *карабин*, *KILO* – *кило*, *KILOWAT* – *киловат*, *LIFT* – *лифт*, *LIRIKA* – *лирика*, *MARKSIZIM* – *марксiзiм*, *MATEMATIKA* – *математика*, *OFISĖR*– *офисер*, *OLIMPIADA* – *олимпиада*, *PIRINSIP* – *принцип*, *QĖMPION* – *чемпион*, *RADIO* – *радио*, *RĖSPUBLIKA* – *республiка*, *SINTAKSIS*– *синтаксис*, *STILISTIKA*– *стилистика*, *SUFIZIM*– *суфизм*, *ТАКТИКА* – *Тактика*, *TIATIR*– *миамир*, *VASKITBOL*– *вакситбол*, *ĖPIZOT*– *эпизот* және т.б. Бұл жерде әңгіме «і» таңбасына қатысты ғана болып отыр. Мысалы, *AFRIKA* сөзі түпнұсқалық тілде *Africa* (латын), *AKTIP* (лат. *aktivus*), *ALPENIS* (фр. *alpiniste*), *ALUMIN* (нем. *aluminium*), *AMĖRIKA* (ағылш. *Amerika*), *ANALIZ* (нем. *analysis*), *AREPMĖTIKA* (нем. *Arithmetik*), *ARHIP* (нем. *Archiv*), *BAZIS* (нем. *Basis*), *FILIM* (ағылш. *film*), *GARNIZON* (нем. *Garnison*), *GRANIT* (фр. *granit*), *INSTITUT* (фр. *institut*), *KAPITAL* (нем. *Kapital*), *ТАКТИКА* (грек. *taktika*) және т.б. деп жазылады. Шет тілі сөздерін жазуда осы «і» таңбасын «іу» (бізше – **ий**) деп жазбай, түпнұсқалық түрде жазу қатаң сақталған. Дегенмен де шет тілі сөздеріндегі «і» таңбасы «и» деп оқылады деген арнайы ереже болды ма, жоқ, сол күйінде оқыды ма, өкінішке қарай, қолымызда осымен байланысты ешқандай дерек болмай тұр. Егер арнайы ереже болмаса, қазақ тілінің үндестік заңы бұзылғандығы анық. Өткен ғасырдың бас жағында жат сөздерді (қазіргі тілде халықаралық терминдерді) алу барысында осы үндестік заңына қатты көңіл бөлу қажеттігіне мән берілген: «Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: Қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек, сөз ішіндегі дыбыстарының бәрін де бірынғай жіңішкертіп, я бәрін де жуандағып алу керек» [3, 18 б.]. Егер «і» әрпін шет тілі сөздерін таңбалауда түпнұсқалық түбірін сақтап жазып, оқуда «и» түрінде оқысақ немесе «і» таңбасына қатысты түбірдегі дауыстыларды жіңішкертіп оқысақ (*әмрікә* (америка), *әктін* (актив), *бәсіс* (базис), *інститут* (институт), *кәпитал* (капитал) және т.б.) А.Байтұрсынұлы айтқан қазақ тілінің төл ерекшелігінен ауытқыған болар едік. А.Байтұрсынұлы «қазақ тілінің ерекшелігі өзге тілдегідей ит деп жазып, шошқа деп оқылмайды, қалай жазылса солай оқылады» деп көрсеткен еді. 19 ғасырдың басында тіліміз әлі шұбарланбай, таза қалпында болғандығын, осымен байланысты сол кездегі тіл жанашырлары, ұлт зиялылары тіліміздегі үндестік заңының қатаң сақталуына қатты мән беру қажеттілігін назарға алсақ, бізге де лағын қарпі негізінде шет тілі сөздерін таңбалауда осы жағына мейілінше көңіл бөлу қажет деген ойдамыз. Өткен ғасырымыздың басында шеттен енген сөздерді таңбалауда мынадай да қағида болған: «Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, – оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек. Өйткені жат сөздердің асыл түрін бұзбай алсақ: Ондай сөзге қазақтың тілі келмейтүн болады; Жана қазақ тілінің заңына келмеген сөзді, оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңіседе алмайды, – бір түрлі ерсі сөз болып қалады. Жат сөз қазақ тіліне сіңісіп түбкілікті қазақ сөзі болып шығу үшін, – мағынасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек. Бұл шартқа келмеген сөз қазақ сөзі болып қана қалады. Олай болып кетсе кітеб тілі ел тілінен басқаланып шығады, – кітебтің елге пайдасы болмайды. Жана: Тілдің заңына келмейтүн жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, – тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады» [3,17 б.]. Осы қағидаға сүйене отырып, жоғарыда келтірілген қисындарды Қытай қазақтарының шет сөздерді таңбалаудағы кемшін тұстары деп айта аламыз. Ал қолдағы материалдарды талдау барысында, қандастарымыздың шет сөздерді таңбалау үшін ұстанған ұтымды тұсы деп, шет сөздерді жазуда дауыссыздарды қатар таңбаламауға тырысқандығын айтар едік.

Мысалы: *ABESTERAKTSIYA* (Абстаркция), *FOTOMĚTIR* (Фотометр), *GERAM* (Грамм), *GERANAT* (Гранат) *ESTANSIYA* (станса), *EKKALA* (иқала), *EKKAP* (иқаф), *EXTAT* (Штат), *GĖOGERAF* (Географ), *HELOROFIL* (Хлорофил), *ISPIRIT* (Спирт), *KELAS* (Класс), *KILAPAN* (Клапан), *KILINIKA* (Клиника), *KILETKA* (Клетка) және т.б.

Өткен ғасырдың басында Мамайұлы мен Қабылұлының авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің жаңа емлесі» атты мақаласында «11. Қазақ тілінде (түрік тілдерінің бәрінде де) бір сөздің басында екі дауыссыз дыбыс қатар жалғана алмайды. Бірақ екі буын аралығында (арқа) немесе үнді мен қатаң (серг) болып құрылған буында екі дауыссыз дыбыс қатар келе береді; мысал: тақта, жент, бұлт, жұрт, сына, тарақ, ырым» [4, 127 б.] – деп көрсетілген. Яғни сол уақытта қазақ тілінде сөз арасында кейбір сөздер болмаса, дауыссыз дыбыстар қатар қолданылмағандығы анық. Дегенмен де, бірнеше тілдік немесе тілден тыс факторларға байланысты қазақ тілінің орфографиялық ережелері кейінгі уақыттарда өзгерген. Оған дәлел ретінде Р.Сыздықтың мына бір дәйектерін келтіреміз: «Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген және көбінесе термин болып келетін сөздердің басым көпшілігі орыс орфографиясы бойынша жазылады: *алюминий, антоним, аудитория, бухгалтер, повесть, гарнизон, гастроль, генерал, геофизика, коммутатор, конгресс, контейнер, плацдарм, плацкарт, термометр, террор, фракция, фрегат, хром, хронограф, цемент, цифр* т.т.» [5, 29 б.]. Ал орыс тілінің орфографиясында сөз ішінде дауыссыздардың қатар орын алуына жол берілетіндігі анық.

Қорыта келгенде, біз әліпбиімізді латын қарпіне жобалағанда, сонымен бірге орфографиялық ережелерді дайындағанда қазақ тілін бұрынғы заңдылығына сай етіп қайта жаңғыртуымызды басты мақсат ретінде қарастыруымыз қажет деген ойдамыз. Ол әрине өз алдына жеке бір үлкен мәселе. Біз бұл жерде ұсыныс айтумен ғана шектеліп отырмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ғабитханұлы Қ. Қазақ тілінің Қытайдағы зерттелуі // Терминологиялық хабаршы. 2002 ж. № 3. 110-118 бб.
- [2] Крысин Л.П. Иллюстративный толковый словарь иностранных слов. М.: Эксмо, 2008. 864 с.
- [3] Омарұлы Е. Қазақша пән сөздер (Елдестің баяндамасы) // Терминология мәселелері. 1-кітап. Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. 15-20 бб.
- [4] Қазақ тілінің жаңа емлесі // Терминология мәселелері. 1-кітап. Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. 124-137 бб.
- [5] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000. 532 б.

Б.Сағындықұлы

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, филология ғылымдарының докторы,
профессор
Павлодар қаласы, Қазақстан

СИНТАКСИСТІК КҮРДЕЛЕНУДІҢ ШЕҢБЕРІ

Аннотация. Мақалада синтаксистік күрделену сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы анықталатыны сөз болады. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңеюіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (бұл жерде тек фразеологиялық тұтастық ретінде келген бірліктерді ғана емес, С.Исаев тұжырымдауындағы атаулық тіркес ретіндегі син- таксистік бірлікті де айтып отырмыз) қатысы бар екенін сипаттадық.

Мақала синтаксиске, оның ішінде жай сөйлемнің күрделенуіндегі ерекшелікке арналған. Автор бұрыннан танылған күрделі бірліктердің қатарын оқшау сөз түрлерімен көрінуін нақтылайды. Әсіресе, одағай мен қарапта сөздердің сөйлемді күрделендірудегі қызметі алғаш рет ғылыми тұжырымға тартылады. Тұжырым осы уақытқа дейін айтылған ғылыми пікірлерді жинақтау мен қорытындылаудан тұрады.

Тірек сөздер: күрделі құрылым, жай сөйлем, сөйлем құрылымы, синтаксистік күрделену, мүшелі сөйлем, сөз тіркесі, сөйлем мүшесі, түйдекті және тұрақты тіркес, салаласқан тіркес, сөйлемнің күрделенуі.

Б.Сағындықұлы

Павлодарский государственный педагогический институт,
доктор филологических наук, профессор
Павлодар, Казахстан

РАМКИ СИНТАКСИЧЕСКОГО УСЛОЖНЕНИЯ

Аннотация. В статье речь идет о том, что синтаксическое усложнение определяется не однородными членами предложения, а односоставными предложениями.

Статья посвящена синтаксису, в том числе усложнению простого предложения. Автор уточняет, что ряд уже признанных сложных единиц выражен обособленными видами слов. Впервые освещается функция междометий и обращений в усложнении предложения. Заключение состоит в суммировании и обобщении существующих научных мнений.

Ключевые слова: сложная структура, простое предложение, структура предложения, синтаксическое усложнение, однородные члены предложения, словосочетание, фразеологические сращения, фразеологическая целостность, сочинительные сочетания, усложнение предложения.

B.Sagyndykuly

Pavlodar State Pedagogical Institute, Doctor of Philology, Professor

SCOPE OF SYNTACTIC COMPLICATION

Annotation. The article deals with the fact that the syntactic complication is determined not by homogeneous members of the sentence, but by single-component sentences.

The article is devoted to syntax, including the complication of a simple sentence. The author clarifies that a number of already recognized complex units are expressed by separate types of words. For the first time, the function of interjections and appeals in the complication of a sentence is highlighted. The conclusion consists in summing up and summarizing the existing scientific opinions.

Keywords: complex structure, simple sentence, sentence structure, syntactic complication, homogeneous members of the sentence, phrase combination, phraseological integrity, compositional combinations, sentence complication.

Күрделі құрылымдар мәселесі бүгін ғана қозғалып жүрген жоқ. Осыдан қырық жыл уақыт бұрын арнайы еңбек те жарық көрді. Ғалым Қ.Есенов жай сөйлем аясын күрделендіретін бірліктерді барынша ғылыми арнаға тартты, әрі дер кезінде ғылыми айналымға енгізе алды [1]. Тіпті, берісі түркі тіл білімі, арысы әлемдік тіл білімі Қ.Есенов қозғаған қағидаларға кейінірек келді [2]. Осыдан да біз өз тарапымыздан болған ғылыми мақалаларымызда Қ.Есеновтің алғашқы пікір туғызушы, әрі дұрыс пікір орнықтырушы ретінде танытып отырдық. Солай бола тұра, ғылымның бір орында тұрақтап қалмай, дамып отыратыны бар. Осы жағынан келгенде, сөйлем құрылымын кеңейтуде көптеген ғылыми топшылаулармен танылған бірліктердің атқаратын қызметі әр алуан екендігін байқаймыз. Сөйлем құрылымын кеңейтеді деген бірліктің мұндай дәрежеге жетпей қалатынын да мойындағанымыз жөн.

Көрсетілген мақаламызда синтаксистік күрделенудің сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы болатынын анықтадық [3]. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңейтуіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (бұл жерде тек фразеологиялық тұтастық ретінде келген бірліктерді ғана емес, С.Исаев тұжырымдауындағы атаулық тіркес ретіндегі синтаксистік бірлікті де айтып отырмыз) қатысы бар екенін сипаттадық. Енді осы аталған бірліктердің сөйлем құрамын кеңейтетіні, яғни сөйлемнің күрделенген түріне әкелетіні қайсы деген сұрақ мазалады. Ең алдымен, салаласқан тіркестер сөз тіркесінің материалы да, сөйлем мүшесінің материалы болып сөйлемнің бірыңғай мүшелері танылатыны анықталды. Бұл екеуінің синонимдес екендігі сөзсіз, бірақ әр мәндегі бірліктердің өзіндік мағынасы болатынын да ұмытпадық. Себебі «синонимдер белгілі бір ұғымды білдіргенімен, олардың арасындағы мағына жағынан толық сәйкестік, тепе-теңдік қасиет болмайды» [4, 109]. Дәл осы тұжырымды синтаксистік бірліктерді ажырату жолы ретінде пайдалану іске асты. Демек, салаласқан тіркестерді қабылдау сөз тіркесі құрамына ыңғайлы да, сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлем мүшесі құрамында жұмсалтуға жарамды.

Ойымызды тұжырымдасақ, салаласқан тіркестер / немесе сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен тұрақты тіркес түрлері (фразеологиялық және атаулық) сөйлемнің күрделену жолын таныта алмайды. Ғалым Қ.Есенов және біздің түсіндіруімізде баяндауыш мүшелі сөйлем мүшесінің бірыңғайлануының мәні басқа. Ол сөйлемнің күрделенуіне әкеледі [3]. Дәл осындай қызметті түйдекті тіркестің бір түрі айғақтай алады. Әдетте, түйдекті тіркестер дегеніміз – толық мағыналы сөз бен көмекші мағыналы сөздердің байланысынан туған нәтиже. Мұның өзінің бірнеше жасалу жолы бар. Соның ішінде **е, ет, де** көмекші етістігімен келетін құрылым аса жауапкершілікпен қарауды қалайды. Ең алдымен, бұл көмекшілер тіркескен сөздер (мейлі етістік, мейлі басқа сөз табы) түйдекті тіркесті құрайды және солайымен келіп синтаксистік тұлға ретінде жұмсалады. Яғни, сөз тіркесінің жеке сынары немесе белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып, олардың күрделенуіне алып келеді. Екінші бір қыры, мұндай тіркестер немесе сөйлем мүшесі сөйлемнің күрделенуіне жол ашады. Оның өзіндік себебі бар.

Бәрімізге мәлім, сөйлем күрделенуінің бір жолы – қабыспалы оралым. Ал қабыспалы оралымның тілдегі көрінісі – үйірлі мүшелі құрылым. «Әдеби тілімізде қабыспалы

оралымды жасауға көбінесе есімше тұлғалы сөздер қатынасып отырса, сонымен қатар осындай функцияға есім сөздер де ие бола алады. Мұндай сөздер оралымды жинақтап, өздерін меңгере жұмсалған белгілі бір мүшеге қапсарласа айтылады. Меңгеруші сөз әр тұлғада келе береді, соған лайық ол сөйлемнің әртүрлі мүшесінің де қызметін атқарады» [1, 99]. Ғалым аталған оралымның қандай сөз таптарынан жасалатынын хабардар етіп, сөйлем мүшелік қызметін анық көрсеткен. Бізді ойландырғаны басқа жағы: біріншіден, түйдекті тіркестің қай түрі болмасын өзі материал болған синтаксистік тұлғаның (сөз тіркесі немесе сөйлем мүшесі) құрамын кеңейтеді. Осыған орай олар күрделі сөз тіркесі, күрделі сөйлем мүшесі немесе үйірлі сөйлем мүшесі болып анықталады. «Үйірлі мүше мен күрделі мүшені бір деп қарау қате, – дейді С.Аманжолов, – Біздің тілде бұл екеуі де бар. Үйірлі мүше – сөздердің ерікті тізбегі. Олар өз ішінде мағыналық та, грамматикалық та жікке бөлінеді, яғни сөйлемнің мүшесіне бөлінеді. Ал күрделі мүше дегеніміз бірінен-бірі бөлінбейтін, бөлінсе сөздің, сөйлемнің мағынасы бұзылағын сөздер тізбегі. Бұларды өзара мүшеге бөлуге де болмайды» [5, 160]. Әрі үйірлі сөйлем мүшесі, екінші жағынан, жоғарыда айтқан қабыспалы оралымның бірліктері болып саналады. Екіншіден, осы қабыспалы оралым бірліктері жай сөйлемнің күрделенген түрінің нақты белгісі ретінде жұмсалады. Сонда, ұғымы жағынан жақын бір ғана синтаксистік бірлік *түйдекті тіркес* деген атаумен сөзтұлға синтаксисінің құрамында, демек, сөз тіркесінің материалы; *үйірлі мүше* деген атаумен сөйлем мүшесі құрамында, демек, сөйлем мүшесінің бірлігі; *қабыспалы оралым* деген атаумен сөйлем құрылымында, демек, сөйлемнің күрделенуін тиянақтау жолында жұмсалады.

Сөйлем күрделенуін сөз еткен соң, оның қандай жолдармен берілетіні де айқындалғанын айта кеткеніміз орынды. Жай сөлемнің күрделенуін барынша негіздеген Қ.Есенов бұл қатарға *айқындауыштық қосалқы сөйлемдер* мен *синтаксистік оралымдар* түрін тартады. Айқындауыштық қосалқы сөйлемдер қатарын онашаланған, қыстырма, қыстырынды және бірыңғай мүшелі сөйлемдер толықтырады да, синтаксистік оралымдар қатарында жанаспалы және қабыспалы оралымдар тұрады. Сөйлемнің осы бір тұрғысынан келгенде, ғалымның еңбегі – классикалық еңбек екені ақиқат. Бірақ ғалым, не сыры бар екен, оқшау құрылым түрлерінің барлығын, оның ішінде одағай сөз бен қарапта сөздерді, мысал-дерекке тартпайды. Бұл мұндай тілдік бірліктердің тіл білімінде әлі де болса танылмады дегенге әкелмейді. Әйтпегенде А.Байтұрсынұлы одағай сөздерді морфология шеңберінен шығармағанымен, сөйлем жүйесінде бұратана сөздердің қатарына қарапта сөздерді тірек еткен [6, 286]. Сондай-ақ, Қ.Жұбанов аталған бірліктерді жеке жіктемейді. Себебі «одағайлардың бәріне негіз болған нәрсе – қарапта сөз» деп таниды. Ал одағай сөздерге қатысты ойларынан қажетті ғылыми тұжырым таратуға болады: «Шаруашылық одағайлары сөз емес. Сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда біржақты сөйлеу бар да, екіжақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар – өндірістік сөздер» [7, 529].

Ғалым еңбегін ақтара отырып, қазіргі танымдағы шақыру одағайларының түп-тамырына, шығу тарихына көз жеткіземіз. Әрбір шақыру бірлігі «құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы» болып шығады [6, 527]. Көңіл-күй одағайларының шығу төркінінде де сөйлемге тән белгі бар. Ол – адамның болар іс-әрекетіне әсері, не қуантады, ренжітеді, өкіндіреді т.т.б. Демек, одағай сөздер араласқан сөйлемдер құрамы жағынан күрделенген. Себебі одағай сөздердің мағынасында көңіл-күйді, сезімді білдіру мақсаты бар. Тіпті, бұйрықты сөйлемге тән белгілердің көбі (тілек-өтініш, бұйыру, қорқыту т.б.) кездеседі.

Жалпы, қарапта, қыстырма және одағай сөздерді синтаксистік қалыпқа түсіріп, *сөйлемдегі оқшау сөздер* деген атпен жинақтаған М.Балақаев болды. Мәселен, ғалым: «Қарапта

сөз диалогта, шешендік сөзде, үндеуде, поэзияда және түрлі хаттар мен ісқағаздарында қолданылады, – деп олардың жұмсалыуындағы ерекшеліктерді төмендегіше сипаттайды: – Айтылған ойдың кімге арналғанын, кісінің оған назар аударуымен қатар, олар сөйлеушінің көңіл-күйін, модалдылықты, кісінің сезімін білдіреді» [8, 162]. Бұл белгілер де сөйлемге қатысты шарттарда қылаң береді. Яғни, қаратпа сөздерді де сөйлемнің күрделенуіне жол ашады деп түсінгеніміз абзал.

Әрине, Р.Сыздық көрсеткеніндей, «Оқшау сөз» деген термин шартты, өйткені сөйлем мүшелерінен оқшау тұратын элементтер жалғыз дара сөздер ғана емес, сөз тіркестері де, сөйлемдер де болып келеді» [9, 102]. Ғалым Қ.Есенов еңбегінде берілген оқшау құрылымдардың түрлері тек сөздік тұлғасында ғана емес, сөз тіркесі мен сөйлемдік құрылымда да болатыны нақты мысалдармен бекітілген. Ал одағай сөздерді тыңғылықты таратқан Қ.Жұбанов олардың жеке сөзбен берілсе де, сөйлемдік түсінікте жұмсалатынына аса мән берген. Қаратпа бірліктің де құрылымы жағынан жайылмаланып кетуі сирек. Сондықтан да «Біреуге арналып айтылған сөйлемде оның кімге арналып айтылғанын білдіретін сөз не сөз тіркесі болуы мүмкін» [8, 162] және «Қаратпа бір сөз болып та (жалаң), бірнеше сөз болып та (жайылма) келеді» [9, 110] деген ереже-анықтама орныққан.

Қорыта келгенде, Қ.Есеновтің орасан еңбегі негізінде, кейінірек біздің тарапымыздан болған мақалалық зерттеулерде синтаксистік күрделенудің шеңбері анықталғандай болды. Ең алдымен, сөз тіркесінің құрамын күрделендіретін бірліктер ретінде салаласқан тіркестер, түйдекті тіркестер, тұрақты тіркестер және түйіспелі тіркестер (бұл бірліктің әлі де болса ғылыми әлеуеті қалыптасқан жоқ) танылды [2]. Екіншіден, бұлардың барлығы да сөйлем мүшесін жайылмаландырады. Тек бір-екеуінің (салаласқан және түйдекті тіркестің бір жолының) басқаша атаумен, дәлірек айтқанда, сөйлемнің бірыңғай мүшесі және үйірлі мүше болып орналасатыны дәйектелді [3]. Үшіншіден, сөйлемнің күрделенуін танытатын айқындауыштық қосалқы сөйлемдер мен синтаксистік оралымдар негізделді. Тек алғашқы күрделенудің қағарын одағай және қаратпа сөздердің құрылымы толықтырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Алматы: Ғылым, 1974. 197 бет.
- [2] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі синтаксисіндегі күрделілік мәселесі // Ғылыми журнал: ПМУ Хабаршысы. Филологиялық серия. № 1, 2013. 163-170 бб.
- [3] Сағындықұлы Б. Синтаксистегі күрделілік: бірыңғайлануға түсінік // Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. № 4. 2013. 170-175-бб.
- [4] Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Санат, 1997. 256 б.
- [5] Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы: Санат, 1994. 320 б.
- [7] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. 448 б.
- [8] Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. Алматы: Абзал-Ай, 2013. 640 бет.
- [9] Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961. 290 б.
- [10] Қазақ тілінің грамматикасы. 2-т. Алматы: Ғылым, 1967. 235 б.

А.Тұрсынақын

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ,
жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кафедрасының магистранты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ІЛЕСПЕ АУДАРМА ЖАСАУДА КҮРДЕЛІ СӨЙЛЕМДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНЕ АУДАРМА СТРАТЕГИЯЛАРЫН ІКЕМДІ ҚОЛДАНУ

Аннотация. Мақалада ілеспе аударма амал-тәсілдерінің ішіндегі ақпаратты сығымдау, болжау әдісі және күрделі сөйлемді кіші бөліктерге бөлу секілді стратегиялық әдістерді икемді әрі тура қолдана білу, нақтырақ айтқанда, қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма жасау барысында кездесетін құрылымы және мағынасы жағынан күрделі сөз тіркестері мен сөйлемдерге осы әдістерді икемді қолдана білудің маңыздылығы сөз болып, қолданудың ерекшеліктеріне талдау жасалады. Сонымен бірге қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма жасауда қолданылған технологияларға нақты мысалдар мен оларға қатысты сараптамалық түсініктеме жасалады. Ілеспе аудармада аударма қызметкерлері бірнеше аударма стратегияларын бір уақытта қолдана алады, сол арқылы аударылған мәтіннің үйлесімді болуын қамтамасыз ете алады. Қытай тілі мен қазақ тілінің ішінара грамматикалық ерекшеліктері мен ұқсас еместері де мақала мазмұнында қамтылған. Бұл да ілеспе аударма стратегияларының дұрыс қолданысы мен аударма сапасын жоғарылатуға әсер етеді.

Қытай тілі мен қазақ тілі синтаксистік құрылымы және лексикалық өлшемдері жағынан айқын ұқсас емес болғандықтан, аудармашы ілеспе аударма жасау барысында үнемі сөйлем құрылымдарын қайта реттеу, әуелгі мәтіндегі формадан ауыстыру, басты мағынадан ауытқымау секілді көптеген жұмыстар атқарады.

Тірек сөздер: ілеспе аударма, аударма стратегиясы, ақпаратты сығымдау, болжау, сөйлемді бөлу, оңайластыру, грамматикалық құрылымы, күрделі сөз тіркестері, күрделі сөйлем, лексикалық сығымдау, уақыт тапшылығы, артық ақпарат, сөйлеу қарқынды, танымдық іс-әрекет, қыстырма сөздер, түпнұсқа мәтін, аударма мәтіні.

А.Тұрсынақын

КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
магистрант послевузовского образования
Алматы, Казахстан

ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ПРИ СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ И СЛОВСОЧЕТАНИЙ С КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА КАЗАХСКИЙ

Аннотация. В данной статье описываются методы синхронного перевода и приемы компрессии, прогнозирования, а также способы членения сложных предложений на более мелкие части. Речь также пойдет об умении использовать все эти приемы и стратегические подходы при синхронном переводе с китайского на казахский язык,

учитывая особенности этих двух языков. В статье приводятся конкретные примеры, использованные в синхронном переводе для данной пары языков, и дается их некоторый анализ. Допускается также одновременное использование нескольких переводческих стратегий. В статье также освещены некоторые грамматические особенности и несходства китайского и казахского языков. Это значительно влияет на правильное применение переводческих стратегий и повышение качества перевода.

В связи с тем, что китайский и казахский языки явно не похожи по синтаксической структуре и лексическим параметрам, переводчик при синхронном переводе постоянно выполняет множество работ, таких как дерегулирование конструкций предложений, смена форм в оригинальном тексте, отступление от основного значения.

Ключевые слова: синхронный перевод, стратегии перевода, речевая компрессия, прогнозирование, деление предложений, упрощение, грамматическая структура, сложные фразы, сложные предложения, лексическая компрессия, недостаток времени, избыточная информация, скорость речи, познавательная активность, вводные слова, оригинал текста, текст перевода.

A. Tursynakyn

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
postgraduate master's student
Almaty, Kazakhstan

EFFECTIVE APPLICATION OF THE INTERPRETATION STRATEGY AT SIMULTANEOUS INTERPRETATION OF COMPLEX SENTENCES AND PHRASES FROM CHINESE INTO KAZAKH

Annotation. This article is aimed to consider the problem of applying some of the most important methods and strategies of simultaneous interpretation, such as speech compression, forecasting, simplification. The article expounds in detail the problem of significance and necessity of applying speech compression in the process of simultaneous interpretation from the Chinese language into the Kazakh language while interpreting structural complex sentences or phrases. The article presents concrete examples of the used speech compression in the course of simultaneous interpretation with some analysis. During the interpretation an interpreter can use many of the translation strategies at the same time. The article also discusses some grammar peculiarities and differences between the Chinese and Kazakh languages. All of these approaches could help an interpreter to improve the quality of translation.

Keywords: simultaneous interpretation, translation strategies, speech compression, forecasting, punctuation, simplification, lexical compression, lack of time, grammatical structure, complex sentences, complex phrases, redundant information, repeated words, cognitive behavior, speech rate, parentheses, original text, translation text.

Кез келген аудармашыны тәжірибесі мол, амал-тәсілдерге қанық, екі тілді жоғары деңгейде меңгерген дей тұрсақ та, ілеспе аударма жұмысы әр аудармашы үшін қиындығы жоғары сынақ болып есептелінеді. Ілеспе аудармадағы синхрондылық дегеніміз аудармашы сөйлеушінің сөзі тоқталмаған жағдайда, бір уақыт ішінде сөйлеушіні тыңдап қана қоймастан онымен ілесе отырып айтылып жатқан мазмұнды екінші бір тілге аудару дегенді меңзейді. Сол себепті кез келген ілеспе аудармашы әрқашан қарқынды әрі қиын жұмыс күйінде болады. Ілеспе аудармада автоматтандырылмаған танымдылық іс-әрекеті

болғандықтан, аудармашы көптеген өңдеу қабілетін қолдана білуі қажет, ал тыңдау, есте сақтау, өндіру және үйлестіру және т.б. ұқсамаған танымдылық іс-әрекеттердің өзара әрекеттесуі аудармашының өңдеу қабілетін үнемі толықтырып отырғанымен, кей кездері шамадан тыс салмақ әкеледі, міне, бұл жағдай ілеспе аударманың нақ майданындағы қиындықтар мен мәселелерге алып келеді. Төменде біз тілралық ұқсамастықтар, аударма кезіндегі нақты практика және аудармаға дейінгі дайындықтар арқылы ілеспе аударма барысында туындауы мүмкін маңызды мәселелерді байқап көріп, сонымен қатар нысаналы түрде тиімді стратегиялар ұсынылады.

Қытай тілі мен қазақ тілі синтаксистік құрылымы және лексикалық өлшемдері жағынан айқын ұқсамастықтары болғандықтан, аудармашы ілеспе аударма жасау барысында үнемі сөйлем құрылымдарын қайта реттеу, әуелгі мәтіндегі формадан ауыстыру, басты мағанадан ауытқымау секілді көптеген жұмыстар атқарады. Аталған жұмыстар ілеспе аударма жасауда қолданылатын амал-тәсілдер болып саналады, олар негізінен төмендегі бірнеше түрден тұрады: сөйлемді кесу немесе бірнеше бөлшекке бөлу, алдын ала болжау, сөздерді қосу немесе алып тастау және өзгерту шеберлігі, т.б. Жалпылық тұрғыдан қарағанда жоғарыдағы амалдардың барлығы реакциялық стратегиялар болып есептелінеді, бұл стратегиялар аудармашының аударма кезінде әуелгі мәтінге ең лайықты өңдеу енгізу арқылы, өз ойын анық жеткізуге қолайлық жарата отырып, тыңдаушыларға толыққанды түсінікті болуға көмектеседі. Ілеспе аудармадағы стратегияларды қолданудың кілті – оларды кешенді әрі икемді түрде пайдалану, тек бір түрлі амал-тәсілге иек сүйеп қалудан сақтану керек, себебі тіл үнемі икемділікті қажет етеді, онда бір-екі ережемен ғана барлық ойды толығымен жеткізу мүмкін емес.

Жалпы алғанда, біз барлық аударма амалдарын және стратегияларын жан-жақты әрі икемді пайдалана білуіміз қажет. Төмендегі жағдайларды қарастырайық: 1) Ұзақ сөйлемдерді бір жайлы ету: бұл жағдайда сөйлемді кесу және кіші бөліктерге бөлу амалдары қолданылады, яғни бұл ағылшын тіліндегі Salami Technique стратегиясы, күрделіні оңайлату. Егер ұзын сөйлемдерді дұрыс бір жайлы етпестен әуелгі сөйлем құрылымын екінші тілге тікелей өзгерте салса, аудармашының түсінуіне ғана қиындық тудырып қоймастан, тыңдаушылар үшін де толық түсіну қиынға соғады. Күрделі әрі ұзын сөйлемдерді бөлшектеген соң, оған “өңдегіш” қосамыз, сонда ғана толыққанды ойдың үзілмелі болуының немесе өзара қиыспаушылығының алдын аламыз. Функционалды және жалғау сөздерді дұрыс қолдана білу, сөйлемге көркем рен беріп қана қоймай, әуелгі түпнұсқасын да сақтап қалады.

Сөз тәртібінің айырмашылықтары: аударма жасауда ілесуді тым тығыз жасамау қажет, әйтпегенде аударған мәтін толыққанды мағыналық топтар емес, керісінше тек сөздер болып қалады. Лайықты уақыт күту қажет, яғни сөйлеуші сөйлемнің бір бөлімін айтып болуын күтіп, содан кейін аударманы бастау қажет. Немесе алдымен күрделі сөйлемді бөліктерге бөлу амалын қолдана отырып, сосын қалған ақпаратты лайықты түрде қосса болады.

Сөйлем немесе етістік түрінің өзгерісі: қытай тілінде көбінде сөйлемнің өзгелік етіс құрылымы кездеседі, сол арқылы “белгілі бір адамның белгілі бір істі ісегенін” айқындап отырады. Ал қазақ тілінде керісінше, ырықсыз етіс құрылым көп кезігеді, “белгілі бір іс бір адамның бойынан орын алғанын” мензейді. Ілеспе аударма барысында аудармашы егер екі тілдегі басты қағидаларды және ұқсас еместерді қарастырмаса, мағына жағынан тым үлкен айырмашылық болмауы мүмкін, дегенмен, екінші тілдегі тілдік ұстанымдар мен ережелерге қайшылық туындайды да, тіпті кері мағына немесе түсінік беріп қалуы да әбден мүмкін. Мысалы, қытай тілінде “белгілі бір іс бір адамның бойынан орын алғанын” мағыналы сөйлемдер көбінде қайғылы істің бір адамның басына туындағанын мең-

зейді, сол себепті етістің түрін өзгерту қажет. Бұл әдісте қағаз бетіне қарап аударма жасау практикасы арқылы шеберлікті арттыруға болады.

Мысалдар: 1.

只要世界人民在心灵中坚定了和平理念、扬起了和平风帆，就能形成防止和反对战争的强大力量。人们希望通过文明交流、平等教育、普及科学，消除隔阂、偏见、仇视，播撒和平理念的种子。这就是教科文组织成立的初衷。

Тек дүниежүзіндегі халықтар жүрегінде бейбітшіліктің сенімі нық орныққанда, бейбітшіліктің желкені биікке самғағанда ғана, соғыстың алдын алатын және оған қарсы тұратын теңдессіз күш қалыптасады. Адамдар мәдени өзара алмасулар, тең дәрежедегі білім беру, ғылымды дәріптеу, тосқауылдарды, теріс түсініктерді және өшпенділікті жою арқылы бейбітшілік тұжырымдамасының дәндерін себуге үміттенеді. Міне, бұл ЮНЕСКО-ның құрылуындағы басты ниет.

Талдау 1: бұл сөйлемнен қытай тілінің сөйлем құрылымында етістік алдымен, толықтауыш соңынан келетінін байқаймыз, кей кездері күрделі толықтауыш кеедеседі, сол себепті де аудармада сөйлеушінің сөзін шамалы күтуді талап етеді және бұл арада бірнеше тұрақты тіркестер бар, “播撒种子” бұл жағдайда болжау әдісін қолдану қажет.

我访问过世界上许多地方，最喜欢做的一件事情就是了解五大洲的不同文明，了解这些文明与其他文明的不同之处、独到之处，了解在这些文明中生活的人们世界观、人生观、价值观。

Мен дүниежүзіндегі көптеген жерлерде іссапарда болдым, ең жақсы көретін ісім – бес үлкен құрлықтың ұқсамайтын мәдениеттерін түсініп білу, бір өркениеттің басқаларымен ұқсамайтын және бірегейлігін түсіну, бұл өркениет ішінде өмір сүріп жатқан адамдардың дүниетанымын, өмірлік ұстанымдарын және құндылықтарын түсініп білу.

Талдау 2: көріп тұрғанымыздай, бұл сөйлемде қайталама сөздер көп кездеседі, өркениет немесе *мәдениет* және *түсіну* сөзі, сол себепті аударма барысында қайталанған сөздерді мағынасына қарай жеке-жеке сөйлемнің аяғында (*了解 түсіну*) және басында (*文明 өркениет*) ғана қолдану тиіс. Бұдан сырт *之处* сөзінің қайталануына да *不同, 独到之处* етіп сығымдау әдісін қолдануға болады. Бұдан сырт **五大洲的不同文明** *бес үлкен құрлықтың ұқсамайтын өркениеттері* тіркесін әлемнің түрлі мәдениеті деп қысқартып аударған жөн.

3.

我们应该推动不同文明相互尊重、和谐共处，让文明交流互鉴成为增进各国人民友谊的桥梁、推动人类社会进步的动力、维护世界和平的纽带。我们应该从不同文明中寻求智慧、汲取营养，为人们提供精神支撑和心灵慰藉，携手解决人类共同面临的各种挑战。

Біз түрлі өркениеттің өзара сыйласымды болып, гармонияда бірге өмір сүруін алға ілгерілетуіміз қажет, мәдениетаралық алмасу мен бір-бірінен тәжірибе алуды дүниежүзі әр ел халқының достығын күшейтетін көпірге, адамзат қоғамының дамуын алға тартатын қозғаушы күшке және дүниежүзілік бейбітшілікті қорғайтын белбеуге айналдыруымыз қажет. Біз ұқсамаған өркениеттерден парасаттылықты іздеп, одан қорек алуымыз қажет, сол арқылы адамдарға рухани қолдау көрсетіп, жүректеріне жайлылық сыйлап, адамзат ортақ тап болып отырған түрлі қиындықтар мен сынақтарды жұмыла отырып бірге шешуіміз қажет.

Талдау 3: жоғарыдағы сөйлемде *相互尊重、和谐共* және *精神支撑, 心灵慰藉*, тіркестері қайталама мағына береді, сол себепті аударма кезінде жалпы мағынасына әсер

етпейтіндіктен, тек бір тіркесті ғана аударсақ жеткілікті.

携手解决人类共同面临的各种挑战 *адамзатқа ортақ қиындықтарды біріге шешу*, деп оңайлатып ақпаратты сығымдау әдісін қолдануға болады.

Қорыта келе, ілеспе аударма барысында кездесетін күрделі және ұзақ сөйлемдерді аударғанда, уақыт үлгерімімен қоса тура әрі нақты етіп жеткізу үшін аудармашы ең алдымен қытай тілі мен қазақ тіліндегі грамматикалық өзгерістерді қарастыра отырып, ілеспе аудармадағы амал-тәсілдердің лайықтысын икемді түрде тандап қолдана білуі қажет. Күрделіні оңайлату, ұзақ сөйлемдерді бірнеше бөлікке бөліп аудару, етіс түрлерін алмастыру, ішінара сөздердің орын тәртібін ауыстыру, болжау әдісін қолдану және басты мағынаға әсер етпейтін сөз немесе сөйлем мүшелерін қалдырып кету секілді амалдар арқылы ілеспе аудармада қарқынды әрі нәтижелі жұмыс көрсетуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. М., 1979. С. 97-98.
- [2] Аударматану – ғылыми-практикалық көмекші құрал. Алматы, 2008. 70-81 бб.
- [3] Гурин И.В. Проблема речевой компрессии в синхронном переводе, подходы и методы исследования. М., 2008. – 78 с.
- [4] Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. М., 1960. 44-с.
- [5] 政治演讲中口译的省略现象探究, 韩笑 · 黑龙江大学 · 2013 年
- [6] 论压缩策略在汉英同传中的应用效果,
- [7] 杨倩 《海南广播电视大学学报》2014 年第 03 期
- [8] 英语同声传译教程, 高等教育出版社; 第 1 版 (2008 年 9 月 1 日)
- [9] 试论同声传译中的省略 · 《长沙师范专科学校学报》 · 2009 年 06
- [10] 习近平在联合国教科文组织总部的演讲全文 · 2014 年 3 月 27 号 · 巴

МРНТИ 16.21.23

Н.М.Рсалиева

Сүлейман Демирел университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ
ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЕРЕЖЕСІ
(жоба)**

Аннотация. Бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына қосылмақ ниеті бар, лагын қарпіне көшуге дайындығын қамдап жатқан Қазақ мемлекетінің де Абылай хандай тарихи тұлғалары мен Абайдай ғұламалары есімдерінің ағылшын тілінде (өзге де шетел тілдерінде) бірізді жазылып қалыптануы (кодификациялануы) тиіс. Бұл онимдердің берілу жолын жүйелі ретке түсіретін транслитерациялау ережесін қабылдап, тиісті заңмен бекіту арқылы іске асады.

Тірек сөздер: транскрипция, транслитерация, экзоним, графема, монограф, диграф (диграмма), триграф (триграмма), тетраграф, полиграф (полиграмма), полифония, орфограмма, аллографа (аллограмма), аллофон, диакритикалық үстемелер, дислексия.

Н.М.Рсалиева

Доцент Университета Сулеймана Демиреля,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

**ПРАВИЛА ТРАНСЛИТЕРАЦИИ КАЗАХСКИХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ
НАЗВАНИЙ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
(проект)**

Аннотация. Казахстан, который намерен войти в число 30-ти конкурентоспособных стран, готовится к переходу на латиницу, также должен иметь последовательную систему написания (кодификации) имен таких исторических личностей, как Абылай хан и Абай на английском языке (иных иностранных языках). Это достигается путем принятия и утверждения соответствующим законом правил транслитерации, которые упорядочивают путь передачи онимов.

Ключевые слова: транскрипция, транслитерация, экзоним, графема, монограф, диграф (диграмма), триграф (триграмма), тетраграф, полиграф (полиграмма), полифония, орфограмма, аллограф (аллограмма), аллофон, диакритические знаки, дислексия.

N.M.Rsalieva

Associate Professor of Suleiman Demirel University,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

**SCIENTIFIC-THEORETICAL BASES FOR TRANSLITERATING
KAZAKH ONOMASTIC NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE**

Annotation. At the present stage of development of sovereign Kazakhstan when the country has intentions to join the top 30 countries of the world, to move into Latin script, the problem of working out scientifically proved general rules of transliteration of Kazakh onomastic names in the English Language is sharply raised. It is time to standardize graphical forms of onomastic names by accepted rules and to ban misspelled or disorderly spelled Kazakh names in any foreign languages.

Keywords: transcription, transliteration, exonym, grapheme, monograph, digraph, trigram, polygraph, polyphony, allograph, allophone, diacritics, dyslexia.

Бұл зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау болғандықтан, алдымен, мынадай екі мәселенің басын ашып алуымыз керек. Латын қарпіне көшу мәселесі мен қазақ есімдерін (яғни сөздерін) ағылшын мәтнінде графикалаудың арақатынасы қандай? Бұл осы тұста туындайтын заңды сұрақ. Жауапты бұл шаралардың алға қойған міндетінен іздеуіміз керек. Латын қарпіне көшудің міндеті – қазақ тілінің табиғи болмыс-бітімін сол қалпында сақтай отырып, қазақ фонемаларын таңбалайтын латын қаріптерін бекіту. Бұл үдеріс барысында үстеме (диакритикалық) белгілер мольнан қолданылуы мүмкін. Ал біздің жұмысымыздың алға қойып отырған қазақ есімдерін ағылшын тілінде графикалауды біріздендіру мақсаты – ағылшын тілінің жазу жүйесін, яғни орфографиялық принципі мен емлесін негізге ала отырып, қазақ тілінің фонемалар жүйесінде тіркелген бірліктерге сай келеді деп табылған графемаларды бекіту. Бұл практикалық транскрипцияға өте жақын, бірақ мұның транслитерация болып аталуының себебі, мұнда кейбір ағылшын орфографиясының аясынан шыққан бірлі-екілі шартты графемаларға, дәлірек айтсақ, әріптікестерге жол беріледі. Мүмкіндіктің сарқа пайдаланылғанына қарамастан, транслитерацияда қазақ тілінің түркі тілдеріне ортақ әрі ең басты «қасиеті» – сингармонизмді сақтау мүмкін болмайды. Ал латын қарпіне көшкенде үндестік заңының «жеті нотасы» түгел сақталуға тиіс. Латын қарпінде жазу өз алдына үлкен мәселе, ал біз басты мақсатымызға көшсек...

1997 ж. қабылданған «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 19-бабында: «*Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация ережелеріне сәйкес берілуге тиіс*» делінген. Заңда көрсетілген баптың орындалуы қазақшадан орысшаға транскрипциялау барысында ғана іске аса бастады да, басқа шетел тілдерінде қазақ атауларын транслитерациялаудың осы уақытқа дейін қабылданған ережесі болмағандықтан, басшылыққа алынатын «құжат» болмай, оның келеңсіз салдары қазақ ұлтының шетел тілдеріндегі жазба жұмыстарында өз залалын келтіріп келеді. Бұл жөнінде ғылыми жинақтарда, ағымдағы баспасөз беттерінде бірнеше рет мәселе көтеріп, оның тығырықтан шығу жолдарын қарастырдық.

Қазіргі ғаламдық тенденцияға сәйкес, қандай тілде болмасын экзонимдер беруші тілдегі түпнұсқасына мейлінше жақын айтылымы қамтамасыз етілген формада жазылуға тиіс.

Бұл мәселеге орай БҰҰ құжаттарында: «*The best method to achieve international standardization is through strong programs of national standardization*», яғни «**халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады**» делінеді [1].

Цезарь, Эрмитаж, Шекспир сөздерінің *Caesar, the Hermitage, Shakespeare* дегеннен басқа жазылуы жоқ. Демек, ағылшын тілінде біркелкі дұрыс жазылуы үшін есімнің ағылшын сөзі болуы міндетті емес, жаңадан қосылып жатқан онимдерді есепке алмағанда жалқы есім атаулының әлемдік деңгейде тұрақтанып болғаны әлдеқашан. Қазақ халқының да *Абылай хандай* тарихи тұлғалары мен *Абайдай* ғұламаларының есімдері ағылшын тілінде (өзге де шетел тілдерінде) бірізді жазылып қалыптасуы тиіс.

Экзонимдерді (тілде қолданылатын өзге тілдердің атауларын) жазудың жалпы ұстанымын А.А. Реформатский «Орфография собственных имен» атты мақаласында «Надо сохранить своеобразие чужого языка и норму родного» дейтін Гердердің сөзімен келтіреді. Ғалымның (А.А. Реформатскийдің) осы мақаласында айтқан «өзге атаулар өз лексиканың ортасында қанша дегенмен «варваризмдер» болғандықтан, олардың өзгелік жазылуы да сақтала берсін, сол себепті де *Тводл* демей, *Тводделл* (Twaddell), *Новый Сад* демей, *Нови-Сад* деп жазамыз» [2] деген пікірімен келісуге болады, тек ондай «варваризмдердің» графикасы тіл өкіліне тым қиындық тудырмағаны ақылға сыйымды болған болар еді. Қолданыстағы тілдің орфографиялық нормаларынан өзге тілдің атауларының жазылуы аз-кем шығып кететініне көнуге тура келеді. Бұл тұрғыдан қазақ тіліндегі *дж* диграфының қолданылып жүргенін айтып кетуге болады, қазақ тілінің орфографиялық нормаларына мүлдем жат екендігіне қарамастан *Джорж Буш*, *Майкл Джексон* деп жазып жүрміз. Бұл туралы академик Ә. Қайдар: «*дж* графемасын әліпбиге енгізу керек» деген пікірін айтады [3]. Сол сияқты қазақ және орыс онимдерін жазғанда спирант /ж/ фонемасын таңбалауға ағылшын тілінде де жасанды *zh* диграммасының қолданылып жүргенін айтуға болады. Десек те, мұндай тұжырымдарды жасаудың қандай да бір негізі бар ма? Бұл тәрізді әрдайым бірауыздан мақұлдана бермейтін тоқтамдарға қандай негіздерге арқа сүйеп келеміз? Жұмысымыздың барысында осындай сұрақтар төңірегінде ізденіс жасалады.

Ғаламтор желісінде 1971 ж.-дан 1995 ж.-ға дейінгі BGN, PCGN, ISO 9, т.б. стандарттау ұйымдарының «Kazakh Transliteration» латын қарпімен берілген транслитерациялау кестесі бар [4; 5, 199 б.]. Бірақ мұны практикалық қолданысқа икемсіз, ағылшын мәтінінде тек қиғаш қаріппен және «Transliteration Notes» арқылы беруге болатын диакритикалық үстемелер жиынтығы деуге болады. Сондықтан да болар, біздің ағылшын тілі өкілдерімен жүргізген аудиторлық тәжірибеміз барысында репортерларымыздың бірі Charles Weller «Notes/Ескертпелер» бағанасында: «*Транслитерациялау барысында қалай болғанда да ағылшын тілді оқырманға атауларды мейлінше дұрыс дыбыстауына көмек болатын жолды қарастырдым, сондықтан транслитерациялаудың стандартты жүйесіне көп жүзінген жоқпын (I normally transliterate according to whatever I feel help the English reader best pronounce the term. Therefore, I do not follow a standardized system for transliteration too closely)*» дейді.

Бұл аудиторлық тәжірибеміздің жүргізілу барысы жөнінде қысқаша мәлімет бере кетелік. «Қазақ ономастикасының кей атаулары» деген апнен Қазақстанда уақытша қызметте, оқуда жүрген ағылшын және америкалық тіл өкілдерімен тәжірибе жүргізу мақсатында антропоним, топоним, этнонимдерден құралған 70 атау негізінен ағылшын графикасында қиындық тудыратын, екіұдай жәйттерге шешім табу мақсатында іріктелген. Онимдерден алдын ала 42 әріп тізімі ұсынылады. 1) «*How would you spell?*» («Қалай жазар едіңіз?») моделі бойынша қазақ тілінен хабары бар, хабары жоқ бірнеше америкалық және (British Council-дан) британдық тіл өкілдері ұсынылған тізім бойынша, алдымен, «*When hearing*» (естігенде), одан соң «*When seeing*» (көргенде), одан соң «*When hearing and seeing*» (естіп, көргенде) осы сөздерді «Ағылшынша қалай жазған болар едіңіз?» деген бағаналарды толтырады; 2) бірінші саты нәтижесін тексеру үшін «*How would you read?*» («Қалай оқыр едіңіз?») деген кері әдіс қолданылады. Тәжірибеге қатысушы репортерлар «*How would you spell?*» («Қалай жазар едіңіз?») моделі бойынша жазылған есімдерді дауыстап оқиды, нәтижесі қазақ жазуымен транскрипцияланып, атауларды жазғанда қазақ дыбыстарын жеткізудің ең ұтымды нұсқалары іріктеледі. Оларға онимдерді жазу барысында пайда болған ой-пікірлерін түсіріп отыру үшін «Notes» («Ескертпелер») бағанасы ұсынылады.

Үдеріске қатысушылар: **Guy Chapman** (27 жаста, британдық, филолог, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс, *British Council*-да жұмыс істейді), **John Waite** (39 жаста, британдық, филолог, қазақ тілінен азғана хабары бар, КБТУ-да жұмыс істейді), **Sarah**

Dobsevag (32 жаста, америкалық, филолог, орыс тілін біледі, қазақша білмейді), **Brent M. Davis** (50 жаста, америкалық, қазақ, орыс, неміс тілдерін біледі, қытай тілінен хабары бар, «Сенім» көмек көрсету ұйымында істейді), **Charles Weller** (44 жаста, америкалық, тарихшы, теолог, қазақ тілін жақсы біледі), **Ymiko Weller** (40 жаста, жапон текті америкалық, журналист, жапон, қазақ тілдерін жақсы біледі, орыс тілінен хабары бар), **Erik Aasland** (42 жаста, америкалық, социолог, қазақ тілін біледі), **Laura Aasland** (14 жаста, америкалық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс), **Nate Aasland** (10 жаста, америкалық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс).

«*When hearing*» негізінен транскрипция тәсілімен жүзеге асса, «*When seeing*» барысында транслитерация белгілері орын алады, сондай-ақ транслитерация белгілері «*When hearing and seeing*» барысында да байқалуы мүмкін деп күткен болатынбыз, нәтиже солай болды (толығырақ мәлімет алу үшін қараңыз: 5, 123-128 бб.).

Транслитерациялау ережесін жасау алдында оған қойылатын талаптар мен жалпы ұстанымдарды белгілеп алу шарт. «<http://dbserve.ihep.su/~pubs/trans-e.htm>» сайтында кезіккен жоба авторлары орыс есімдерін транслитерациялауда өз нұсқаларын ұсынарда төмендегі ұстанымдарды алға тартағандығын айтқан:

1. бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;
2. ағылшын оқу ережелеріне сәйкес оқылуы (*readability*) қамтамасыз ету;
3. тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;
4. авторлардың тәжірибесіне жүгіну.

Біз аталған ұстанымдарды толығымен мақұлдай отырып, тағы бірқатар толықтырулар арқылы тізімді жалғастырамыз:

5. қолдануға жеңіл, қарапайымдылықты қамтамасыз ету;
6. үнемділікті қамтамасыз ету;
7. диакритикалық үстемелерді қолданбау;
8. (орфографияның дифференциалдық принципіне орай) мүмкіндігінше таңбаға таңба принципін сақтау;
9. респонденттермен жасалған аудиторлық тәжірибе нәтижелерімен санасу.

Ұстанымдарға үстеме түсіндірме беруге аса қажеттілік көрінбейді, дегенмен, оларды нақтылайтын мағлұмат маңызды:

1) транслитерация ережелерінің ұқыпты сақталуы жағдайында бір есімнің тек бір ғана нұсқада графикалануы өздігінен шешім табатын мәселе екені даусыз, бір-ақ бұл үшін түпнұсқада бір есімнің бірнеше нұсқада жазылуы орын алмауға тиіс;

2) ұстаным бойынша транслитерацияланатын сөз негізінен өзінің фонологиялық транскрипциясы бойынша қабылдаушы тілдің орфографиялық ерекшеліктеріне орай таңбаланады, бұл ең басты шарттардың бірі;

3) ұстаным халықаралық қолданысқа етене еніп кеткен атаулармен санасуды, оларды мүмкіндігінше сақтап қалуы мензейді;

4) авторлардың тәжірибесіне жүгіну үшін бір-екі, екі-үш автордың емес, біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет көздеріндегі авторлардың қазақ онимдерін графикалауда басым көпшілігінде көрініс алған қандай да бір ұстанымдар бар болатын болса, ондай жағдайлар ескерусіз қалмауға тиіс.

5) ұстаным бұған дейінгі тәжірибеде орын алып келген полиграфтардан, яғни 3 немесе 4 таңбадан тұратын графемалардан арылуы қамтамасыз етеді;

6) ұстаным ағылшын тілінің орфографиясында молынан кездесетін басы артық оқылмайтын әріптерді мүмкіндігінше қолданбауды мензейді;

7) ұстаным бойынша «диакритикалық үстемелерді аса қажеттілік жағдайында бірлі-екілі полифониядан (әртүрлі фонемалардың репрезентанттарын бірдей графемамен

таңбалаудан, мыс, /к/ және /к/ фонемаларын бір ғана к графемасы арқылы белгілуден) арылу үшін қолдануға болмас па еді?» деген тәрізді пікірлер туып жатқан жағдайда, ондай пікірлердің алдын алу мақсатында мынаны ескерте кетуге тура келеді: диакритикалық таңбалар негізінен латын қарпіне көшу үдерісінде қажетінше орын алатын құбылыс. Ал ағылшын мәтінінде онимдерді жазуда үстемелер, көбінесе техникалық себептерге байланысты баспалардан шықпай қалып жатады, шыққан күнде де оқырманға қиындық тудырады. Тәжірибеде мұндай жағдайдың тым қолайсыздығы талайдан дәлелденіп келеді.

8) мүмкіндігінше бір инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалған графеманың өзге инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалмағаны абзал, әйтсе де, лажсыздық жағдайында полифонияға жол беріледі;

9) америкалық/британдық тіл өкілдерімен жүргізілген «Қалай жазар едіңіз?» «Қалай оқыр едіңіз?» деген екі сатылы тәжірибеге жасалған лингвистикалық талдау қорытындыларымен санасуды да маңызды санаймыз.

Ұстанымдарды негізге ала отырып жасалған ізденіс нәтижесін жинақтап көрсететін кестені былайша түзуге болады:

Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (жоба) / (a draft of) Kazakh Transliteration to English

Қазақ әліпбиі/ The Kazakh Alphabet	Ағылшынша транслитерациясы /English Transliteration	Мысалдар /Examples	Ескертпелер /Notes
1	2	3	4
А	A	Abai	(Abay емес)
Ә	A	Aigerim	
Б	B	Bogembai	
В	V	Vladimir	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Г	G	Gulbarshyn	
Ғ	Gh / G	Ghabdulin / Gabdulin	Ghabdulin Gabdulin
Д	D	Derbisali	
Е	Ye 1. сөз басында 2. дауыстыдан соң 3. и әрпінен (<ii> дифтонгынан) соң Е дауыссыздан соң eh сөз соңында екпінді жағдайда (Ақтөбе, Кене)	Yesenberlin Mengbayeva Sembiyev, Shiyeli Temir Aktobeh, Keneh Toleh Bi	ағ. т.-нде шартты ашық буын жасау мақсатында сөз соңында келіп, өзі оқылмай қалатын е әрпінің толық оқылуын қамтамасыз ету үшін одан соң h әрпін жалғау дәстүрі бар
Ё	Yo	Semyonov	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Ж	Zh	Zhetisu	(Semirechye емес)
З	Z	Zeinulla	
И	I	Ibragim	
Й	I	Baytursynuly	(Baytursynuly емес) қаз.т. сөз басында жұмсалмайды
К	K	Kenesary	
Қ	K	Kasym Khan	
Л	L	Laili-Mazhnun	
М	M	Makhmud Kashkari	
Н	N	Nurbikeh	
Ң	Ng	Zhangaozen	қаз.т. сөз басында жұмсалмайды

О	O	Ordabasy	
Ө	O	Ömirzak	(Umirzak емес)
П	P	Pernebek	
Р	R	Rakhmankul	
С	S	Syrdaria	
Т	T	Taldykorghan	
У	U	Uak, Ualichan	
Ұ	U	Ulykbek	
Ү	U	Ushbulak	
Ф	F	al-Farabi	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Х	Kh	Khan	
Һ	H	Gauhar	каз.т. сөз басында жұмсалмайды
Ц	Ts	Yeltsin	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ч	Ch	Chorakayev	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ш	Sh	Shymkent	(Chymkent, Chimkent емес)
*Щ	*Sh	*Shuchinsk	(*Щучинск) каз. төл сөздерінде кездеспейді
*Ъ	–	–	каз.т. бұл таңба мағына бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін қолдамаймыз.
Ы	І сөз басында	Irghyz	Yrghyz емес, себебі сөз басында у әрпі тек қана [j] болып оқылады
	Ү сөз ортасы және соңында	Kyz Zhibek Ordabasy	
І	I	Ileh	(Іле өзені)
*Ъ	–	–	каз. т.-нде бұл таңба мағына бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін қолдамаймыз.
Э	E	Mels	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ю	Yu	Yury	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Я	Ya	Yasawi	

Ескерту: Щучинск – Шортанды қаласының орысша бұрмаланған нұсқасы.

Зерттеу жұмыстарымыздың барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламалы деп табылған графемалар (а–a, б–b, в–v, г–g, д–d, з–z, и–i, к–k, л–l, м–m, н–n, ң–ng, о–o, п–p, р–r, с–s, т–t, у–u, ф–f, һ–h, ч–ch, ш–sh, э–e) тиісінше қиындықсыз таңбаланады. Графемалар жұбы абсолютті универсалияны құрайтын болса, таңбалар сәйкестігі жөнінде екіұдай пікір болмауға тиіс. Олай болса, бірден-бір екіұдай пікір тудыру мүмкіндігі бар <ф> фонемасының репрезентантын беруде қолданылып жүрген **f**, **ph** аллографаларынан (ағ.т. *allograph*) монограф **f**-ке тоқтайтын себебіміз: *біріншіден*, **ph** диграфы ағылшын тілінің өзінде көбіне кірме сөздерде, терминдерде кездеседі; *екіншіден*, қандай да болмасын дыбыстық жазуда диграммдан гөрі, бір таңбалы графема қолайлы келеді. Ағылшын орфографиясының диграмма, триграммалардың, тетраграмма, полиграммалардың жиі ұшырасатын ерекшелігін ескергеннің өзінде қарапайымдылық және үнемділік принциптері тұрғысынан таңбаның мейлінше есте сақтауға оңай, қолданысқа қолайлы нұсқасына табан тірейміз.

Ng графемасы **н** және **г** әріптері қатар келетін *теңге*, *жеңге* сияқты сөздерде **н** әрпін **n** деп таңбалап, *tengheh*, *zhengeh* түрінде жазамыз, *tengge*, *zhengge* деп жазу тиімсіз. *Теңге* сөзінің этимологиясында этимон сөздің *деньги* болуы, не болмаса керісінше, *деньги*-дің *теңгеден* шығуының да мүмкін екендігін ескерсек, оның орысша дыбысталуының өзі <деңги> екендігін байқау қиын емес. Сондықтан ағылшын тілінде оны және осындай **н** және **г** әріптері қатар келетін өзге де сөздерді жазғанда жазуды да, оқуды да қиындататын геминат **gg**-нің қатар келуіне жол берілмегені жөн деп санаймыз. Бұл жөнінде белсенді

репортерларымыздың бірі *Sarah Dobseavage*-дың жүргізілген эксперименттен соң «Notes» («Ескертпелер») бетінде берген пікіріне де жүгінуге болады [5, 125 б.]

Ағылшын тілінде баламасы жоқ *ə, ɜ, e, ě, ж, қ, ө, ұ, Ү, x, ы, и, ы, ь, ы, і, ь, ю, я* қазақ графемаларының кестеде бекітілген таңбаларына негіз қандай? Баламасыз қазақ графемаларының ішінде ағылшын графикасында таңбалауға аса қиындық тудырмайтындар ретінде *e, ě, ж, x, ы, ю, я, i* таңбаларын қарастырғанбыз. Көпшілігі орыс тілінен енген таңбалар болғандықтан, орысшадан ағылшынға транслитерациялау тәжірибесінде, батыс зерттеушілерінің, ғаламтор сайттарының тәжірибесінде бұл әріптер арқылы таңбаланатын инвариант-фонемалардың ағылшын тіліндегі таңбалары біздің кестеде көрсетілгендей бірауызды қалыптасқан деуге болады. Репортерларымыздың қолжазбасында да бұл таңбалар жөнінде әркелкілік көп байқалмайды. Аздаған талқы спирант <ж> дыбысы және е әрпі төңірегінде кездесті. Бұған қоса, таңба бекітуде қиындық тудыратын деп танылған *ə, ɜ, қ, ө, ұ, Ү, и, ы, ь, ь* баламасыз монографтардың таңбалары арнайы талдауды талап етеді.

<ж> фонемасының репрезентантын **zh** деп таңбалауға негіз болатын дәйектер: кейбір *IPA, BBC Accent* фонетикалық транскрипциясы қолданылмайтын, көбіне АҚШ-та шығатын сөздіктерде бұл **zh** диграфы ағылшын тіліндегі *pleasure, treasure* деген сөздерде келетін [Z] дыбысын таңбалау мақсатында фонетикалық транскрипцияда қолданылып келеді. Мысалы, АҚШ-та «*The Riverside Publishing Company*» шығарған *Webster's II Riverside Children's Dictionary*: [**zh**] -**ge, -s, -si, -z** *garage, measure, vision, azure* десе [6, p. 138, В–19], әлем Альманағы бұдан бұрын болған бір жағдаяттың қайталанып жатқаны тәрізді сезімді («*the sensation that something happening has happened before*») білдіретін *déjà vu* деген ағылшын тіліне еніп кеткен француз сөзінің фонетикалық транскрипциясында осы диграфты таңбалау үшін қолданады: DAY-zhah VOON [7, p. 297]; CCTV9 (06.01.2007) спутникті телеарнасының жаңалықтары арасында әрдайым *Hangzhou* демалыс орнына жарнама беріліп келеді. *Hangzhou* экранда жазылып қана қоймайды, [ˈhɪŋzʰu] деп дыбысталады. Бұл ағылшын тіліндегі телеарнаның Қытай онимдерін беруде тілдегі қазақ тіліндегі спирант <ж>-ға ұқсас дыбысты бірізділікпен **zh** деп таңбалайтынын байқауға болады. Ал біздің респонденттердің қолжазбасында бірде **j**, бірде **zh**, бірде (*John Waite, Sarah Dobseavage*) **jh** болып таңбаланған бұл фонеманың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында **zh** таңбасының <ж> болып оқылуы басымдыққа ие. Сонымен қатар, авторлар тәжірибесінде **zh** таңбасының спирант <ж> үшін жұмсалуды біршама орнығып қалған (қараңыз: 5, 159-160 бб.).

Е әрпі – **Ə**. Жүнісбек зерттеулерінде <йе> дифтонгының таңбасы. Дифтонг әріптің аңлау позициясында, дауыстыдан және <йи> дифтонгынан соң орналасу жағдайында айқын байқалады. Сондықтан бұл позицияларда **ye** (*Yerbolat, Nazarbayev, Shiyeli*), инлаут позициясында **e** болып таңбалануы (*Bekbolat*) жөнінде біршама бірізді ұстанымдар орнығып келеді. Ал екпінді аулаут позициясында **eh** (*Aktobeh, Keneh*) таңбасын қабылдау себебіміз не? Бұл орайда репортер «British Council» кітапханасының өкілі *Guy Chapman* берген түсіндірмені негізді деп таптық (қараңыз: 5, 126-127 бб.). Қазақ ағауларымен таныс емес ағылшын/америкалық көрсетілген ағауларды [ˈuktəub], [ˈkɒktəub], [təul bi] деп оқитынын айта келе, *Guy Chapman* тығырықтан шығудың екі жолын ұсынады. Оның «as in French *Aktobé*» нұсқасы біздің негізгі ұстанымдарымыздың біріне – диакритикалық үстемелерді қолданбау принципіне қайшы келеді. Сондықтан «Adding an **h** to the ends of words such as *Aktobeh, Kok Tobeh or Toleh Vi*» нұсқасы біздің ұстанымдарымызды дөп басады. *Көбеев, Шуели* ағауларын жазғанда дауысты алдындағы <e> репортерлар қолжазбасында көбіне **ye** арқылы таңбаланған: *Kobeyev, Shiyeli*. Бұл авторлар тәжірибесінде де дағдыға айналып келе жатыр.

Е әрпінің аталған позицияларында ережедегіше таңбалануы авторлардың тәжірибесіне жүгінуге үшін біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет

көздерінің басым көпшілігінде, мысалы, солардың бірі ретінде тіркелген Қазақстанның спутникті телеарнасы «Caspionet»-те де қалыптасып келе жатқанға ұқсайды: *Nursultan Nazarbayev, Zhanset Tuimebayev, Sauat Mynbayev, Bakytzhan Yertayev, Akhmetzhan Yesimov, Nurzhan Yeginbayev, Akylbek Kurishbayev*, т.б.

<ɨ> фонемасының репрезентантын таңбалауда осы уақытқа дейінгі тәжірибеде айтарлықтай әркелкілік байқалмайды, ереже жобасында бекітілген **i** монографы инвариант <ɨ> фонемасының барлық позициясында қиындықсыз қолданылады: *Iztileu, Amangeldi*, т.б.

<ы> фонемасының репрезентантын анлаут позициясында **i** деп, инлаут және аулаут позицияларында **y** арқылы таңбалау түсінік беруді қажет етеді. Жоғарыда көрсетілген жеңіл оқылу («readability») принципі тұрғысынан, яғни **y** әрпі ағылшын тілінде анлаут позициясында әрдайым біржақты [j] дыбысын беретін болғандықтан, инициал позициясында оның орнына **i** графемасын жұмсаймыз. Бұл үлкен жүйесіздікке алып бармайды: *Istykkol, Irglyz*, т.б. Ал екі <ы>, <ɨ> фонемалары репрезентанттарына ортақ барлық позициясында бірдей **i** әрпін қолдана беруге орфографияның дифференциалдық принципі мүмкіндік бермейді, өйткені инвариант-фонемалардың бір-бірінен айырмас белгісі болғаны жөн.

<а> фонемасының репрезентантын таңбалауда кейбір латын қарпімен алмастыру тәжірибелерінен **a e** лигатурасының немесе үстеме белгісі бар **ā** таңбасының қолданылуын кездестіруге болады. Бірақ бұл біздің ұстанымдарымызға сай келмейтін болғандықтан, қазақ тілінің пантүркілік басты сипатына – үндестік заңына нұқсан келетіндігіне қарамастан полифонияға жол бере, **a** монофтонгына тоқтауымызға тура келеді. Ал сингармонизмнің «жеті нотасын» түгел сақтау міндетін латын қарпіне көшу шарасының үлесіне қалдырамыз.

<ғ> фонемасының репрезентантын таңбалауда біздің респонденттердің қолжазбасында негізінен **gh** диграммасы басымдылық алады. *Erik Aasland* фонеманың дыбыстық қоршаудан оқшау қолданысында «when seeing» бағанасында **gh**, «when hearing» бағанасында **rh** деп 2 түрлі таңбалаған. Бірақ дыбыстық қоршауда, яғни сөз ішілік қолданыста *Qoja-ghululi Birjan Sal, Saghirbayuuli Quumanghazy, Begeldinov Talghat*, т.б. деп жазып, өзінің алдындағы «дилеманы» **gh**-ны таңдау арқылы шешеді. Репортер *Sarah Dobsevage Kurmanrhaliev Rharifulla, Sarhyrbaiuly Kurmanrhazy* тәрізді есімдерді жазуға **rh** таңбаларын жұмсайды, бірақ өз ұстанымында бірізділік сақтай алмай *Begel'dinov Talghat* дегенде **gh**-ке көшіп кетеді. *Guy Chapman*: «**gh** – usually pronounced as simple [g] in words like Afghanistan» деп жазады, расында, жұмыстың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында <ғ> фонемасының дыбысталуы кездеспейді. Бұлай болуы, әрине, табиғи құбылыс, бірақ бұл транслитерацияда фонеманың графикалық тұрпатын сақтау үшін қажет. *Zhumagul – Жұмагүл ме, Жұмағұл ма?* Белгісіз. Сондықтан *Zhumagul – Жұмагүл, Жұмағұл – Zhumaghul* болып жазылып, орфографияның дифференциалдық принципіне орай, таңбаға таңба принципі сақтау мүмкіндіктерін сарқа пайдалануға тиісті.

<ii>, <u> фонемаларының репрезентантын таңбалауда лажсыз полифонияға жол беріледі. Респонденттердің жазбасында (және түрлі әдебиет көздерінде) **bai** сөзі: *by, bai, bi, bigh, buy, bie, bly; by; bu* сөзі: *bee, bi, bih, be, biy*; т.б. жазу нұсқаларында кездеседі. Дұрыс нұсқаны таңдау жауапкершілігі өзімізде. *Bi* сөзіне де, *bai* сөзіне ұсынылған кейбір ортақ нұсқалардың болу себептері, *біріншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің қазақ тіліндегі **и, й** графемаларына балама болатындығы, *екіншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің оқу ережесі бойынша ашық буында [ai] болып оқылуы, *үшіншіден*, ағылшын тілінде [bai] болып оқылатын *by, buy* және [bɪ] болып оқылатын *bee, be* лексемаларының өзара омоним болатындығы. Ең қиыны сол, мұнда көрсетілген нұсқалардың қай-қайсысына да ағылшын тілінің әдеби нормасына сай келетін дұрысы мынау деп көрсетудің мүмкін еместігі. Сондықтан біз ең қарапайым *bi* сөзіне – *bi*, *bai* сөзіне – *bai* нұсқаларына табан тірейміз. Себебі, ағылшын сөздіктерінде бұл нұсқаларға графикалық тұрпаты сәйкес келетін лексемалар

кездеспейді. Бұған қоса, ағылшын графикасында қалыптасқан ғаламдық атаулар тізімінде *Missouri, Miami, Nairobi, Leonardo Da Vinci, Sri Lanka, Bali, Tbilisi* сияқты **i** әрпінің ашық буында **[ai]** емес, **[i]** болып оқылатын жағдайлары да көптеп кездеседі. Ал *Aisha Bibi, Toleh Bi* есімдерінің <айша байбай>, <толе бай> болып оқылуына жол бермеудің жолы біреу-ақ, ол – ережеге сай транслитерацияланған, фонетикалық транскрипциясымен дұрыс айтылым нормалары көрсетілген қазақ онимдерінің сөздіктерін түзу.

<**k**> фонемасының репрезентантын таңбалауға не себепті **k** әрпі бекітіледі? Респондент *Guy Chapman*: «where *kh* appears in English through ‘naturalised’ foreign words such as *Khan*, it is often pronounced simply as [k]» дейді, яғни *Khan* тәрізді шетел тілдерінен енген сөздерде кездесетін *kh* бәрібір жәй ғана [k] болып оқылатынын айтады. <**k**> орнына да, <**q**> орнына да **k** әрпі қолданылғанмен, қазақ тілінің ішкі үндесім (сингармонизм) жүйесі олардың дифференциалдық функциясының жойылуына мүмкіндік бермейді. Мысалы: Күміс – *Kumis*, қымыз – *kumyz*, т.б. Тек мұнда <**i**> орнына **i**, <**y**> орнына **y** таңбалары мұқият сақталып отыру керек.

<**o**>, <**ʊ**>, <**ʏ**> фонемаларының репрезентанттарын таңбалау респонденттерді ең бір тығырыққа тіреген жағдай болды. <**o**> – *o, weuh, ii, u, wi, wuh*; <**ʊ**> – *oo, o, y, u, ui, eu, oh*; <**ʏ**> – *oo, euh, uh, y, u, ii* арқылы берілген. Мұндағы *weuh, wuh, wi, oh* нұсқалары «when hearing» сағысында көрсетілген. Дегенмен, біздің ереже жобасында жасалған <**o**> – **o**; <**ʊ**> – **u**; <**ʏ**> – **u** деген тоқтамдарымыз репортерлардың жазбасында кездесіп қана қоймайды, (кестені жасау алдында көрсетілген) ұстанымдарымыздың бірқатарымен үндес келеді.

Щ әрпі қазақ тілінде тек орыс тілінен енген сөздерде қолданылады, қосарланып келген **/шш/** фонемасын таңбалайды. **Щ** әрпін таңбалауға «<http://ourworld>» беттерінде: «... читать ведь транслит очень не легко, особенно, если текст немаленький, ... не желают «ломать глаза» и просто пропускают такое сообщение: «ya lyublyu zaschischayuschichsya» я люблю защищающихся». Мұнда орыс тіліндегі **щ** әрпі ағылшын тіліндегі **sch** триграммасы арқылы беріліп тұр. Ал орыс сөздерін ағылшын тілінде транслитерациялау тәжірибесінде **щ** әрпінің орнына **shch** полиграфын қолдану жиі ұшырасады (қараңыз: 5, 119-122 бб.). Бұл бойынша «*защищающихся*» деген сөз көзге мүлдем қабылданбайтын «*zashchischayushchichsya*» болып жазылған болар еді. Дегенмен, тек мұндай мәтін жазуда ғана емес, орыс тілінен ағылшын тіліне онимдерді транслитерациялау тәжірибелерінде **щ** әрпінің орнына осы тетраграф қолданылып келеді. Белгілі лингвист Л.В. Щерба есімі Мәскеуден шыққан «*English Phonetics: A Theoretical Course*» оқулығында *L.V. Shcherba* болып жазылады [8, с. 43]. «*Австралия и Новая Зеландия*» (*Dictionary of Australia and New Zealand*) лингвоелтану сөздігінің жалпы редакциясын басқарған ғалымдардың бірі В.В. Ощепкова есімі ағылшынша транслитерациясында *V.V. Oshchepkova* болып беріледі [9, р. 4]. Алайда, біз **ш** әрпін таңбалауға **sch** триграфы мен **shch** полиграфтарының екеуін де қолдануды тиімді санамаймыз, біздің ережеде дербес таңба бекітілмейді. Оған мынадай себептер бар, *біріншіден*, полиграмманы қолдану жазу-сызуда әрдайым қиындық тудыратын, қарапайымдылық принципіне қайшы келетін құбылыс; *екіншіден*, **щ** әрпі қосарланған **/шш/**, яғни **/шшш/** дыбысын беретін болғандықтан, қазақ тілінде бар болғаны *ащы, тұщы, кеңсе* деген үш-төрт сөзде ғана кездесетін **щ** әрпінің орны аса қажеттілік жағдайында **шшш** геминатымен оңай алмастырылады. Сондықтан бұл орынға **sh** диграфын сақтап қалдырамыз. Бұған тағы төмендегі түсіндірмені қосуға болады.

Транслитерациялау ережесін жасау барысында қазіргі қазақ әліпбиіндегі 42 әріптің кейбіреулері – **ь, Ъ** әріптері қолданыс таппайды, **щ** әрпіне де жеке таңба бекітілмейді. *Ащы* сөзі *есікті ашишы* деген сөйлемдегі *ашишы* сөзімен омоним болады. *Ащысай* деген топонимді жазуда бізге тіпті геминат **шшш**-ны да қолдануға қажеттілік жоқ: *Ashysai* деген графикалық тұрпаттан қазақ есіміне нұқсан келеді деу қиын. Сондай-ақ, қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиінде тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана

жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас туғызбайтын) **ь, ъ** әріптеріне де таңба берілмейді де, бұл таңбалар қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады (**ь** әрпінің орыс тілі үшін де мағынасы аса терең дей алмаймыз). 1917 ж. орыс тілінің орфографиясына өзгерістер енгізілген уақытта **ь** әрпін әліпбиден мүлдем алып тастап, оның орнына барлық жағдайда тек қана **ь** әрпін қолданып, *оъявить, адыютант, подъезд*, т.б. деп жазу бекерден бекер қарастырылмаған болатын [10, с. 262]). Репортерлармен жасалған тәжірибеде, яғни шынайы қолданыста **щ** орнына **shch** полиграфының жұмсалыуы мүлдем кездеспейді, ал **ь, ъ** әріптерінің «'» арқылы таңбалануы тек орыс тіліне жетік Sarah Dobsevaге-дың қолжазбасында байқалады.

«<http://ru.wikipedia.org/wiki/>» интернет желісінде берілген транслитерацияның **қатаң, босаң, кеңейтілген** деп аталатын 3 түрі көрсетіледі: *қатаң (тәртіппен құралған) транслитерацияда* (строгая транслитерация) әрбір әріп жеке таңбамен ауыстырылады. *Босаң транслитерацияда* (ослабленная транслитерация) кей әріптер өзге әліпбидің екі немесе одан көп әріптікестерімен алмастырылады. *Кеңейтілген транслитерацияда* (расширенная транслитерация) кей әріптікестер ерекше жолмен беріледі. Біздің ереже жобасы **босаң** түріне жатады деуге болады.

Ұялы байланыстың SMS, интернеттің *chat* жүйелерінде қысқа әрі жедел ақпарат алмасу барысында транслитерация ережелерінің толықтай сақталуына мән беріле бермейді: *Aijan, jinalis bitti me?* Мұнда әрбір лексеманың дұрыс жазылуынан гөрі оқылуына көбірек ден қойылатын болғандықтан, көбіне транскрипциялық принциппен <й>, <и>, <ь>, <і> орындарына ағылшынның **i** графемасы, ал спирант <ж> фонемасының орнына толық фонема құқығына ие болмайтын, оның варианты саналатын <дж> африкатына сәйкес келетін **j** таңбасының жұмсалып жататыны заңдылық. Біз әзірлеген транслитерациялау ережесі (жобасы) онимдерді жазуда оңтайлы келгенмен, мәтін көшіруге аса қолайлы саналмайды. Мәтін көшіруге *босаң* емес, *кеңейтілген* емес, *қатаң транслитерация* керек, мұны лағын қарпіне көшіру шарасымен тең санауға болады.

Ұсынылған транслитерациялау ережесі ағылшын мәтнінде онимдерді графикалауға мейлінше ыңғайлы, еске сақтау үшін жатталуға тиіс амалдар көп емес. Солай бола тұрғанмен, бұл жасалған тоқтамның кемшін тұстары жоқ деген пікір туғызбайды. Сондықтан жасалған ереже жобасының *позитивті және негативті* жақтарын жіктеп өтеміз.

Позитивті жақтары:

Жоғарыда 9 бағаннан тұратын ұстанымдар топтамасы түгелімен дерлік ереженің позитивті жағын құрайтыны сөзсіз. Оған қоса:

1. Зерттеу қорытындыларының графикалық лингвистиканың, грамматология ғылымының дамуына қосатын өзіндік аз-кем үлесі болады.

2. Аудармашыларға, ағылшын тілінде жазатын отандық авторларға, Қазақстанды зерттеуші батыс ғалымдарының еңбектеріне, картографияда, энциклопедия жұмыстарында, библиография жасауда, редакцияларда, интернет желісінде, тарихшы, экономист, заңгер, т.б. мамандар үшін, яғни адамзат тіршілігінің барлық саласында практикалық қолданыста қазақ онимдерін біркелкі, түпнұсқасына мейлінше жақын жазуда арқа сүйейтін бірден-бір дерек құрал болады.

3. Болашақта қазақ онимдерінің (антропоним, топоним, т.б. салалары мен *реалийлердің* дербес) қазақша-ағылшынша сөздіктерін жасауға мүмкіндік туады, оның нәтижелері компьютерлік лингвистиканың қалыптасып, дамуына: машиналық аударма жасауда; электрондық сөздіктер, тезаурустар, жасауда; таңбаны, сөзді автоматты түрде тануда, деректерді автоматты түрде шығаруда, т.с.с. тілді автоматтандыру жұмыстарында пайдалы.

4. Екі тілді мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдетеді.

5. Қазақ онимдерін ағылшын мәтнінде графикалауда бұған дейін орын алып келген көпнұсқалық пен шектен шыққан бұрмалаушылыққа жол бермейді.

6. Графикада бірізділік орнығып, қалыптану (кодификациялану) үдерісі жүреді.

7. Қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиіндегі тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас тудырмайтын) **ь, ъ, ш** әріптеріне таңба берілмейді де, бұл әріптер қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады.

Басқаша айтқанда, онимдердің нақты ережеге негізделіп, біркелкі қалыптануына адами тіршіліктің барлық саласында мұқтаждық бар.

Негативті жақтары:

1. Біздің транслитерациялау жобамызда, жоғарыда атап өткеніміздей, ағылшын тілі орфографиясы мен графикасының барлық мүмкіндігін сарқа пайдаланғанның өзінде қазақ жалқы есімдерінің жазылуында сингармопринцип бойынша сақталуға тиісті А.

我访问过世界上许多地方，最喜欢做的一件事情就是了解五大洲的不同文明，了解这些文明与其他文明的不同之处、独到之处，了解在这些文明中生活的人们世界观、人生观、价值观。

желеріне бейімделе оқылуы мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз:

а) қазақ тіліндегі бір дауыстыдан тұратын жалаң буындағы дауыстылар ағылшын тіліндегі графикалық тұрпаты жағынан сәйкес дауыстылардың ашық буындағы оқылуы бойынша дыбысталуы мүмкін. Мысалы, **Asem, Abai, Omar** (*Әсем, Абай, Омар*) деген есімдер *Эйсем, Эйбай, Оумар* болып оқылуы мүмкін;

ә) ағылшын тіліндегі **u** әрпінің бітеу буында бірде **[u]** (мысалы, **put**), бірде **[ʌ]** (мысалы, **nut**) болып оқылатын тілдің өз табиғатында шешімін таппаған жағ-даяттың әсерінен кейбір **Kundyz** (*Құндыз*), **Kunsulu** (*Күнсұлу*) тәрізді есімдердің *Құндызбен* қоса *Кандыз*, *Күнсұлумен* қоса *Кансұлу* болып оқылуы ықтимал;

б) **a** әрпінің бітеу буында тілдің GA нұсқасында **[x]**, BE нұсқасында **[R]** болып оқылуына орай, бұл графема арқылы таңбаланған фонемалардың дыбысталуында **[x]** және **[R]** аралығында ауытқу болуы мүмкін. **O** әрпінің GA **[R]**, BE нұсқасында **[O]** болып оқылуына орай орын алатын британдық пен америкалықтың транслитерацияланған атауды оқуында өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін екендігін айта кету керек. Мұндай құбылыстарды тілдің негізгі стандарттары арасындағы өзге де бірқатар фонетикалық айырмашылықтарға қатысты атап өтуге болар еді, бірақ тілдің негізгі Отанындағы негізгі стандарты саналатын BBC ағылшынның негізге алынып отырғанын еске салу жеткілікті деп ойлаймыз;

в) **r** әрпінің **a, o, u, e, i, y** әріптерімен тіркесі ағылшын тілінің BE нұсқасында **[R]**, **[L]**, (соңғы төртеуі) **[W]** болып оқылатындықтан, бұл ереженің тиісінше **Narynkol, Taldykorghan, Nursultan, Bakbergen, Birzhan, Syrdarya** сияқты атаулардың дыбысталуында көрініс табуы мүмкін. Ал тілдің GA нұсқасында **[r]**-ның дыбысталуына орай мұндай кереғар құбылыс орын алмайды;

г) ағылшын тіліндегі геминаттардың бір ғана фонеманы графикалауға жұмсалатын ерекшелігіне қарай, қазақ тіліндегі қосарланып келетін дыбыстардың біреуі ғана дыбысталуы мүмкін. Мысалы, **Absattar** деп жазылғанымен *Әбсәта(p)* болып оқылуы ықтимал;

д) бөгде тілдің сөзін буынға бөле білмеу салдарынан **zh, ng, gh** диграфтарының біз дйттеген мақсаттан өзгеше оқылу қаупі бар. Мәселен, **Gulzhan, Tengiz, Baghlan** сияқты есімдердің *Гүлзһан* (немесе *Галзһан*), *Тенгіз*, *Бағһлан* (немесе **gh**-тің оқылмай қалатын ережесіне орай *Балан*) болып оқылуы мүмкін. Дегенмен, бұл диграфтардың ережеде бекітілуі барысында олардың ағылшын тілінде қолданылу мүмкіндігі мұқият қарастырылып, **ng, gh** ағылшын тілінде ең жиі қолданылатын таңбалар екендігін және **zh**-тің де аса қажеттілік жағдайында ағылшын мәтінінде жұмсалуға болатын жағдайларын ескерген болатынбыз. Сондықтан бұл диграфтардың қолданылуының біз дйттеген мақсатқа кереғар келер қаупі мардымды емес.

3. Полифонияға (мыс., /к/ және /к'/ фонемаларының репрезентанттары бір ғана к графемасы арқылы белгіленуіне) жол беріледі.

4. Ағылшын әліпбиіндегі **q, w, x** әріптері қолданысқа түспей қалады.

5. Тек қазақ тілінен ағылшын тіліне транслитерациялау барысында емес, кез-келген тілден тілге онимдерді транслитерация және транскрипция тәсілдерімен көшіру барысында орын алатын жағдаят.

Мағынасына аса үлкен мән беріле қойылатын Бекболат, Нұрдәулет, Бақытжан, Жазира, Аюкарқын, т.с.с. қазақ есімдері қандай тілге өткенде де мағынасын сақтай алмайды. Өз кезегінде ағылшын тіліндегі ономастикалық атаулар да өзге тілдерге өткенде номинативті мағынасын жоғалтады (ағылшын тілінде де антропонимдердің көпшілігінде түпкі мағына болады).

6. Гетерогенді (эртекті) тілдердің сөз екпініндегі сәйкессіздіктерге байланысты атаулардың дыбысталуында аз-кем ауытқулардың орын алуы мүмкін:

а) ағылшын тілінде екпіннің (көбіне қысқа сөздерде) алғашқы екі буынға түсуіне орай, қазақ тілінде әдетте сөз соңында жүретін екпіннің алдыңғы орындарға қарай жылжып кетуі мүмкін. Бірақ қазақ онимдерінің басым көпшілігі көп буынды болып келетіндіктен, ағылшын тілінің ішкі заңдылықтарына орай мұндайда сөздің бас жағында бір, соңғы жағында бір екпін болатын болғандықтан, бұл құбылысты да аса «қауіпті» санамауға болады;

ә) ағылшын тілінде екпін түспеген буындардағы дауыстылардың редукцияға түсуінен атаулардың дыбысталуында өзгерістер болуы мүмкін. Қазақ тілінде екпін соңғы буында болады дегеннен хабары бар америкалықтар мен британдықтардың Жұмағалиды /жұмығыли/, Жолдасбекті /жылдысбек/, Шолпанды /иылтан/ деп екпінсіз буындардағы дауыстыларды толық дыбыстамауын кездестіруге болады. Біздің репортерлармен жүргізген зерттеуіміздің «Қалай оқыр едіңіз?» бөлімінде мұндай көрініс молынан кезікті.

Ереже жобасының пікірталас тудыруы мүмкін тұстары төмендегіше бірлі-екілі сұрақтар төңірегінде өрбуі мүмкін деп ойлаймыз:

1. Ағылшын тілінің екпінді буындағы қысқа дауыстыны сақтау ережесіне орай, дауыссыздарды қосарлап, Әсемді **Assem**, Абайды **Abbai** деп жазуымыз керек дейтін пікір тууы мүмкін. Бірден айта кету керек, бұл пікір негізді емес, жаңсақ. Себебі түсінікті: қазақ тілінде сөз басында екпін жоқ (сөз түбіріне қандай жалғау, жұрнақ жалғасақ та, екпін сөз соңына қарай жылжи береді). «Caspionet» спутникті телеарнасында Премьер-министрдің есімі *Karim Massimov* болып жазылып жүр, аталған ұстаным бойынша бірізділік сақталған болса, *Karim* есімінде де *Karrim* болып **r** әрпі де қосарлану керек болатын, демек, мұның өзі геминатқа қажеттіліктің жоқ екендігін көрсетсе керек.

Дауыссыздарды екі еселеу жөніндегі мұндай екіұдай пікірлердің жаңсақтығын «*Ағылшын жазуын түсін*» («*Understanding English Spelling*») [11] кітабының авторы Masha Bell-дің төмендегідей мағлұматын келтіру арқылы да оңай дәлелдеуге болады [12]: «Екпінді буындағы қысқа дауысты дыбыстан соң келген дауыссыз қосарлану керек деген негізгі ережеге ағылшын тілінде 1000-ға жуық сөз бағынса: **cabbage, gallery, stammer, dilemma, sorry**; тағы 1000-ға жуық сөз бағынбайды: **cabin, galaxy, camera, lemon, forest**; немесе қос әріпті қысқа екпінді дауыстыны сақтауға қатысы жоқ жағдайда да жаза беруге болады: **abbreviate, allege, ammunition, arrive, correct**». Нақ осындай көріністі онимдердің мысалымен де қиындықсыз келтіруге болар еді, қажеттілік қанша? Сондықтан, ереже дейтін ереже жоқ болғандықтан, қарапайымдылық принципімен біз жазудың мейлінше оңай жағын таңдаймыз.

2. **Q** әрпінің /к'/ фонемасын таңбалау жұмсалу-жұмсалмауы туралы мәселеде біз әзірге бұл әріптің дербес графемдік мәртебесіне ие болып үлгермеген қалпын алға тарттық. Репортерлардың бірі Erik Aasland өз қолжазбасында «*Kuran* деген жазу *Quran* болып өзгерді» («*Kuran has shifted into Quran*») деп көрсетеді. Бірақ Құранның *Quran*

нұсқасында **q** әрпі **u** әрпімен қатар келетін болғандықтан (**qu**) көзге оғаш көрінбейді. Тіл динамикасы **q** әрпінің графемдік статусын тұғырлы қалыптастыратын болса, /к/ фонемасының репрезентантын **q** арқылы таңбалау жөніндегі шешімді болашақтың еншісіне қалдырамыз.

Бұл таңба қазақ онимдерін ағылшын мәтінде графикалауда емес, қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде еркін қолданыс таба алады.

3. Егер үнемділік және оқуға жеңіл, қарапайымдылық принциптерінің салмағы дифференциалдық принципінен артық келіп жатса, <f> фонемасының репрезентантын таңбалауға біз ұсынып отырған **gh** диграммасын **g** монографы арқылы таңбалау мәселесі көтерілуі мүмкін. Бұл мәселені тек қана бір нұсқаға табан тіреуге келісу арқылы шешуге болады.

Қандай болғанда да, мақсат та, міндет те – бірізділікті қалыптастырып, қазақ жалқы есімдерінің графикалық тұрпатын ағылшын тілінде бірқалыптандыру (кодификациялау), бұл арқылы қазақтың даңқты есімдерімен коса, ел-ру, жер-су аттарын және ұлттық реалий атауларын ғаламдық айналымға енгізу.

Жасалған ереже жобасы зерттеу жұмыстарымыздың барысында І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының ағылшын тіліндегі аудармасындағы әркелкі жазылған онимдерді бірізділікке түсіру арқылы өз тәжірибемізде алғашқы сынақтан өткізілді.

Ағылшын тіліне қазақ жазба жұмыстарының аударылуы немесе тікелей ағылшын тілінде қандай да болмасын мәтіннің жазылуы барысында қазақ жалқы есімдерінің графикасын қадағалап, бұрысына жол бермей, дұрысын талап етіп отыру – бүгінгі күннің басты міндеті. Себебі қазақтың батыры, ханы, ақын-жазушысы, ғұлама ғалымы, жер-суы, сондай-ақ, өзге тілдерде баламасы жоқ *дамбыра, қобыз, көкпар* сияқты қазақизмдері ғаламдық айналымға мейлінше түпнұсқадағы айтылымына жақын нұсқада енуі керек. Оның лингвистикалық тұрғыдан шешім табуы кешіктіруге болмайтын мәселе екенін, ал мәселенің шешімі қазақ онимдерін ағылшын тілінде (өзге де әлемнің алдымен *Lingua Franca* статусына ие жетекші тілдерінде) транслитерациялаудың ғылыми негізделген ережесін бекітіп, заңдастыруға келіп тірелетіні дәлелдеуді қажет етпейді, «*Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация ережелеріне сәйкес берілуге тиіс*» делінетін 1997 ж. қабылданған, 13 жылдан бері өмір сүріп келе жатқан «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 19-бабы арқылы талап етіледі. Басқа сөзбен айтқанда, **қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялаудың ережесі қабылданып, заңмен бекітілуге тиіс.**

Мұның нәтижесін ғаламдық қолданысқа асыру үшін қазақ ономастикасының арнайы сайты жұмыс істеу керек. Сайттың арнайы тармақтары географиялық атаулар мен антропонимдердің жазылу ережесін көрсетіп тұруы тиіс. Онда оним-дер тіпті нақты сөздік түрінде енгізіліп, қажеттілік жағдайында, дамыған елдер тәжірибесіндегідей, жаналанып тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] [электрон ресурс]. <http://geonames.usgs.gov/>. (дата обращения: 03.10.2014)
- [2] Реформатский А.А. Орфография собственных имен // Орфография собственных имен. Гл. ред. А.А. Реформатский. М.: Наука, 1965. С.10.
- [3] Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. Монография. 133-157 бб.
- [4] [электрон ресурс]. <http://transliteration.eki.ee/pdf/Kazakh.pdf>. (жүгіну уақыты: 03.10.2014).
- [5] Рсалиева Н.М. Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың ғылыми-

теориялық негіздері: филол. ғыл. канд. дисс. 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі. Алматы, 2008. 199 б. (диссертация ғаламтордан «іздеу» амалы арқылы да қолжетімді).

[6] Webster's II Riverside Children's Dictionary. Printed in USA.: «The Riverside Publishing Company» 1984. P. B-4-B-20.

[7] The WORLD ALMANAC and Book of Facts 2001. #1New York Times Bestseller. World Almanac Books. 2001.-1008 p.

[8] Соколова М.А., Гинтовт К.П., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. English Phonetics. A Theoretical Course. Теоретическая фонетика английского языка: Учеб. для студ. ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1991. 240 с.

[9] Dictionary of AUSTRALIA and NEW ZEALAND. Австралия и Новая Зеландия. [10] Лингвострановедческий словарь // Под рук. В.В.Ощепковой и А.С. Петриковской. 2-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2001. – 216 с.

[11] Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. //Ред. Зиндер Л.Р., Магусеевич М.И. Л.: Наука, 1974. С. 244-264.

[12] [электрон ресурс] www.amazon.co.uk. (жүгіну уақыты: 03.10.2014)

[13] [электрон ресурс] <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/leaflets/whyenglish.pdf>. (жүгіну уақыты: 03.10.2014)

МРНТИ 16.21.47

С.Қ.Құлманов

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Алматы, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ ІСҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСТЫ ҚҰЖАТТАРҒА ШОЛУ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуға және ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге қатысты қабылданған ресми құжаттар әртүрлі сипаттарына қарай жіктеледі. Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге қатысты құжаттардағы ерекшеліктер нақты көрсетіледі.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, құжат, ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу, тіл саясаты, заң, қаулы, жарлық, бұйрық, өкім, шешім, бағдарлама.

С.К.Кулманов

Институт языкознания имени А. Байтурсынұлы, заведующий отделом терминологии,
кандидат филологических наук, доцент. Алматы, Казахстан

ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ: ОБЗОР ДОКУМЕНТОВ

Аннотация. В статье классифицируются по различным характеристикам официальные документы, устанавливающие правила функционирования государственного языка и делопроизводства на государственном языке в Республике Казахстан. Конкретно демонстрируются особенности официальных документов, устанавливающих правила функционирования государственного языка и делопроизводства на государственном языке.

Ключевые слова: государственный язык, документ, делопроизводство на государственном языке, языковая политика, закон, постановление, указ, приказ, распоряжение, решение, программа.

S.K.Kulmanov

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Head of the Department of Terminology,
Candidate of Philology, Associate Professor. Almaty, Kazakhstan

RECORD-KEEPING IN THE STATE LANGUAGE: REVIEW OF DOCUMENTS

Annotation. Official documents setting the rules for functioning of the State language and record-keeping in the State language in the Republic of Kazakhstan are classified

in the article by different characteristics. Peculiarities of official documents setting the rules for functioning of the State language and record-keeping in the State language are demonstrated

Keywords: State language, document, record-keeping in the State language, language policy, law, resolution, decree, order, decision, program.

Тарихы сонау руна жазбаларынан бастау алып, қазақ хандарының өзара немесе басқа мемлекеттердің басшыларымен жазысқан хаттарымен жалғасып, бүгінгі күні негізінен орыс тілінен аудару арқылы қалыптасып отырған, қандай да бір мәліметтің (ақпараттың)

иесі (адресат) және оның кімге арналғаны (адресант) нақты көрсетілетін қазақ жазба ісқағаздарының функционалдық стильдер қатарындағы рөлі мен маңызы күн санап артып келеді.

Біз бұл мақаламызда қазақ ісқағаздарының әртүрлі қоғамдық қарым-қатынастарды реттейтін құрал ретіндегі қызметі мен мәртебесіне арналған заңнамалық, нормативтік-құқықтық ресми құжаттарға хронологиялық ретпен талдау жасауға тырыстық.

Кеңес Одағы құрылған алғашқы жылдары оның құрамына енетін республикаларда тілдерді қолдануға қатысты қабылданған құжаттарда іс жүргізу тілі туралы нақты айтылды. Мысалы, Қырғыз (Қазақ) АССР-інің 1920 жылы қазанда өткен I Құрылтайында «ҚАССР-нің мемлекеттік мекемелерінде қазақ және орыс тілдерін қолдану тәртібі туралы», Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1921 жылғы 2 ақпандағы «Қазақ және орыс тілдерін республикалық мемлекеттік мекемелерінде қолдану туралы» және 1923 жылғы 20 қарашадағы «Қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу туралы» декреті сияқты қазақ тілінде іс жүргізудің алғашқы заңды құжаттары саналатын бірқатар құжаттар қабылданды [1, 77]. Көріп отырғанымыздай, алғашқы екі құжаттың атауында «қазақ және орыс тілдері» деген сөз тіркестері қолданылса, соңғысының атауынан ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізуге бет бұрғандық байқалады.

Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті КСРО Орталық Атқару Комитеті Ұлттар Кеңесі Төралқасының 1927 жылғы 26 тамыздағы мәжілісінде жасаған «Республика мемлекеттік аппаратын тұрғылықтандыру туралы» баяндамасында қазақ тілінде іс жүргізудің республикадағы жайы одақтық деңгейде мәселе етіп көтерілсе, қазақ тілінде іс жүргізуді республикалық деңгейде дұрыс шешу мәселесі Қазақ өлкелік партия комитетінің 1929 жылы 11-16 желтоқсанда өткен V Пленумында қаралып, қаулы-қарарында ерекше көңіл бөлінді [1, 77].

1957 жылы Министрлер кеңесі қазақ тілінде іс жүргізу жөнінде тағы да шешім қабылдайды. Алайда осылайша бірінен кейін бірі қызу қолға алынған іс бәсең тартып, 70-80-жылдарға дейін басылып қалады. Бұл қатал жүйе жүргізген солақай саясаттың ықпалынан болғаны бәрімізге аян [2].

1989 жылы тамызда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеологиялық комиссиясы дайындаған «Қазақ ССР-індегі тіл саясаты мен тіл құрылысының концепциясы» жобасы тұңғыш рет жарияланып, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру мәселесі тағы да көтерілді. Ал 1989 жылғы 20 қыркүйекте өткен СОКП Орталық Комитетінің Пленумы «Партияның қазіргі жағдайдағы ұлт саясаты» тақырыбына арналып, ұлттық тіл мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Пленумда «Партияның қазіргі жағдайдағы ұлт саясаты» атты СОКП платформасы қабылданды. Бұл платформада «Мемлекеттік тіл статусы тілді кемсітуге бастамауға тиіс, ол мұның қоғамдық және мәдени функцияларын кеңейтуді, бұл үшін қажетті материалдық-техникалық, кадр, педагогикалық немесе басқа да мәселелерді шешуді, басқа ұлт өкілдерінің жергілікті тілді оқыпүйренуін көтермелеп, оған көмектесуді көздейді» деп айқын жазылды.

Осы оқиғадан екі күн өткен соң, яғни 1989 жылғы 22 қыркүйекте Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің сессиясында «Қазақ ССР-інің Тіл туралы» Заңы қабылданып, оның 1-бабында «Қазақ тілі Қазақ ССР-інің мемлекеттік тілі болып табылады» деп көрсетіліп, «мемлекеттік тіл» термині қолданылған тілге қатысты құжаттардың алғашқысы болды. Бұл заң Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен 1990 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енгізілді.

Бұдан кейін 1990 жылдың 24 сәуірінде қабылданған «КСРО халықтарының тілдері туралы» КСРО заңында тілдердің құқықтық мәртебесі нақтыланып, осы заңның 4-бабында: «Одақтас, автономиялы республикалар тілдерінің праволық статусын анықтауға, соның ішінде оларды мемлекеттік тілдер ретінде белгілеуге праволы» деп атап көрсетілді.

Кеңес Одағы тұсында Қазақстанда тілдерді қолдануға қатысты келесі бір құжат – «Қазақ тілі және Қазақ ССР-індегі басқа да ұлт тілдерін дамытудың 2000 жылға дейінгі кезеңге

арналған мемлекеттік бағдарламасы» Қазақ ССР Министрлер Кеңесі Төралқасының 1990 жылғы 28 маусымдағы № 14-IX шешімімен бекітіліп қабылданды.

Қазақстан Республикасы Кеңес Одағынан бөлініп, жеке егемен мемлекет ретінде ту көтерген Тәуелсіздіктің бастапқы жылдары іс жүргізуге қағысты қабылданған құжаттың алғашқысы – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1992 жылғы 30 маусымдағы «Қазақстан Республикасының барлық ұйымдық-құқықтық нысандағы бірлестіктерінде (кәсіпорындарында), мекемелерінде және ұйымдарында құжаттау мен құжаттамаларды басқарудың негізгі ережелерін бекіту туралы» № 562 Қаулысында құжаттардағы «министрліктің немесе ведомствоның атауы, ұйымның атауы, пошта және телеграфтың мекен-жайы, құжат түрінің атауы, оның жасалған немесе басып шығарылған орыны **екі тілде берілуге тиіс**. Реквизиттер парақтың ұзына бойына орналастырылған болса, олар сол жағынан мемлекеттік тілде, оң жағынан ұлтаралық қатынас тілінде, ал реквизиттер бұрышталған түрінде орналастырылған болса, жоғарғы үсті мемлекеттік тілде, төменгі жағында ұлтаралық қатынас тілінде жазылады (2.2.2.1.11)» деп көрсетілді (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.). Бұдан әрі қарай мәтіндегі сөздердің кестелердегі графалар мен жолдардың қандай грамматикалық тұлғаларда (2.3.2-2.3.8) қолданылатындығы, орфографиялық және пунктуациялық ережелер (2.4.4) берілген.

Кеңес Одағы кезеңінде қабылданған кейбір құжаттарда «қазақ тілі» және «орыс тілі» деген терминдер қолданылса, бұл құжатта аталған терминдер «мемлекеттік тіл» және «ұлтаралық қатынас тілі» түрінде өзгертілген.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003.02.26. № 204 Қаулысымен күшін жойған.

1992 жылы Қазақстан Республикасы Президенті мен Министрлер Аппараты жалпы бөлімінің бастамасымен қоғамдық-саяси терминдер мен атаулардың, қазақ тілінде ісқағаздарын жүргізудің және құжаттарды толтырудың Анықтама-сөздігі жарық көргенін атап өтуіміз қажет. Кейіннен, 1994 жылы «Екі тілде іс жүргізу» сөздік анықтамалығы шықты. Бұл екі сөздік ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізуге айтарлықтай септігін тигізіп, іс жүргізумен шұғылданатын қызметкерлерге таптырмас құрал болды.

Қазақ тілінің мәртебесін одан әрі көтеріп, оның бүкіл қоғамда қолданылуына ерекше ықпал еткен фактор оның мемлекеттік мәртебесінің Қазақстан Республикасының 1993 жылғы қаңтарда қабылданған Негізгі Заңы – Конституциясында нақтылануы болды. Конституцияда «Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп танылды. Бұл бап 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының (1998 жылғы 7 қазандағы № 284-1 ҚР Заңымен енгізілген өзгерістермен және толықтыруларымен бірге) 7-бабында қайталанды. Алайда осы бапта «Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында **орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады**» делінген.

Қазақ ісқағаздарында тілдерді қолданудың заңнамалық негізі Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2340 заң күші бар «Азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Жарлығында былайша көрініс тапты: «Азаматтар мемлекеттік тілде, ұлтаралық қатынас тілінде, ана тілінде немесе өздері білетін кез-келген тілде ұсыныс жасауға, арыз беруге, шағым етуге, үн қосуға, сұрау салуға құқылы. Жауаптар мемлекеттік тілде немесе ұлтаралық қатынас тілінде қайтарылады» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.). Бұл құжаттан ісқағаздарын жүргізу тілінің «ауқымы кеңейгені» байқалады. Атап айтсақ, іс-қағаздарын жүргізу тілі «мемлекеттік тіл», «ұлтаралық қатынас тілі», «ана тілі» немесе «өздері білетін кез-келген тіл» болып табылады. Бұл жайт, әрине республикамыздың азаматтарына қолайлы болғанымен, ісқағаздарын жүргізуде қиындық тудырады деп ойлаймыз.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасының 2007.01.12. № 221 Заңымен күшін жойған.

«Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді

шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі № 2923 Жарлығында аталған: «Ұлты қазақ азаматтар өздерінің тегі мен әкесінің атының жазылуын қазақ тіліне тән емес аффиксті алып тастай отырып, өзгертуге хақылы, алайда тегі мен әкесінің атының түбірлік негізі сақталуға тиіс. Бұл ретте әкесінің атын жазған кезде азаматтың жынысына қарай «құлы» немесе «қызы» сөздері қосылып, бірге жазылады» деген ереже қазақ азаматтарының аты-жөнін бірізге түсіруге мүмкіндік беріп қана қоймай, іс-қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізудегі әркелкіліктерді реттеуге әсер етті деуге болады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 4 қарашадағы № 3186 Өкімімен мақұлданған «Қазақстан Республикасы Тіл саясатының тұжырымдамасында» Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес тілдік дамудың басым бағыттары мен тілдердің қызмет ету тетіктері айқындалып, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін дамытуға жағдай туғызу жөніндегі мемлекеттік міндеттер белгіленді, мемлекеттік тілде іс жүргізу мен қызметтік қарым-қатынас жасау тетіктері атап көрсетілді.

Мемлекеттік тілдің дамуында, әсіресе біздің нысанымыз болып отырған ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу ісінде маңызы аса зор болған құжат – егемен еліміздің тіл мәселесіндегі тұңғыш заңы – «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151-І Заңы болғандықтан, бұл құжатқа біршама кеңірек тоқталуды жөн көрдік. Заңның 4-бабында: *«Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі»*.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және ісқағаздарын жүргізу тілі» деп, 8-бабында: *«Мемлекеттік тіл Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс және ісқағаздарын жүргізу тілі болып табылады, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады»*.

Мемлекеттік емес ұйымдардың жұмысында *мемлекеттік тіл және қажет болған жағдайда басқа тілдер қолданылады»*, 9-бабында: *«Мемлекеттік органдардың актілері мемлекеттік тілде әзірленіп, қабылданады, қажет болған жағдайда, мүмкіндігінше, басқа тілдерге аударылуы қамтамасыз етіле отырып, оларды әзірлеу орыс тілінде жүргізілуі мүмкін»*, 10-бабында: *«Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары жүйесінде, ұйымдарында, меншік нысанына қарамастан, статистикалық-есеп, қаржы және техникалық құжаттама жүргізу мемлекеттік тілде және орыс тілінде қамтамасыз етіледі»*.

Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының қатысушылары құжаттаманы *мемлекеттік тілде және (немесе) орыс және (немесе) ағылшын тілдерінде жүргізуге құқылы»*, 11-бабында: *«Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың азаматтардың өтініштері мен басқа да құжаттарға қайтарылатын жауаптары мемлекеттік тілде немесе өтініш жасалған тілде беріледі»*, 12-бабында: *«Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, сондай-ақ әскери және әскерилендірілген құрамалардың барлық түрінде, мемлекеттік бақылау мен қадағалау, азаматтарды құқықтық қорғау ұйымдарында және құқық қорғау органдарында мемлекеттік тілдің және орыс тілінің қолданылуы қамтамасыз етіледі»*, 13-бабында: *«Қазақстан Республикасында сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда, сот ісін жүргізуде орыс тілі немесе басқа тілдер мемлекеттік тілмен тең қолданылады»*, 15-бабында: *«Қазақстан Республикасында жеке және заңды тұлғалардың жазбаша нысанда жасалатын барлық мәмілелері қажет болған жағдайда басқа тілдердегі аудармасы қоса беріліп, мемлекеттік тілде және орыс тілінде жазылады»*.

Шетелдік жеке және заңды тұлғалармен жазбаша нысанда жасалатын мәмілелер *мемлекеттік тілде және тараптар үшін қолайлы тілде* жазылады.

Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының қатысушылары мәмілелерді *мем-*

лекеттік тілде және (немесе) орыс және (немесе) ағылшын тілдерінде жасасуға құқылы», 27-бабында: «Қазақстан Республикасының дипломатиялық өкілдіктері мен Қазақстан Республикасының халықаралық ұйымдар жанындағы өкілдіктерінің қызметі мемлекеттік тілде, қажет болған жағдайда басқа да тілдерді пайдаланып жүзеге асырылады.

Екіжақты халықаралық шарттар, әдетте, уағдаласушы тараптардың мемлекеттік тілдерінде жасалады, көпжақты халықаралық шарттар оған қатысушылардың келісімімен белгіленген тілдерде жасалады. Қазақстан Республикасында басқа мемлекеттер өкілдерімен өткізілетін ресми қабылдаулар мен өзге де шаралар басқа тілдерге аударылып, мемлекеттік тілде жүргізіледі» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) деп атап көрсетілді.

Құжаттың мәтінін мұқият оқыған адамға әртүрлі қызметте ісқағаздары қай тілде жүргізілетіндігі анық түсінікті. Алайда мұндағы «мемлекеттік тілде және тараптар үшін қолайлы тілде», «қажет болған жағдайда басқа да тілдерде», «тараптардың мемлекеттік тілдерінде», «қатысушылардың келісімімен белгіленген тілдерде», «басқа тілдерге аударылып» деген сөз тіркестерінен ісқағаздарын жүргізу тілінің әліге дейін бірізге түспегендігін көрсетсе керек.

Ал ісқағаздарын жүргізуге қатысты Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 1998 жылғы 16 шілдедегі «Қазақстан Республикасында нотариаттық ісқағаздарын жүргізу жөніндегі» № 83 Бұйрығында: ««Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 4-бабына сәйкес нотариаттық ісқағаздарын жүргізу мемлекеттік және орыс тілдерінде жүргізіледі.

Нотариаттық іс-әрекеттерді жүзеге асырғысы келген адам ісқағаздары жүргізілетін тілді білмейтін болса, ресімделген құжаттардың мәтіндерін оған нотариус немесе аудармашы аударып беруге тиіс» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) делінген.

Құжаттағы «Бұйрықтың қазақ тіліндегі нұсқасы қағаз мәтінінде жоқ, орыс тілдегі мәтінінен РҚАО қызметкерлерімен аударылды» деген ескертуден мемлекеттік тілге деген немісқұрайдылық аңғарылатындай.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2011 жылғы 23 тамыздағы № 294 бұйрығымен күшін жойған.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 14 тамыздағы «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту туралы» №769 Қаулысында іс жүргізуге қатысты: «...мемлекеттік органдарында ісқағаздарын кезең-кезеңімен қазақ тіліне көшіруге байланысты ісшаралар жоспарын жасап, жүзеге асырылсын; ісқағаздарын жүргізу және ресми құжаттар әзірлеуге қатысты құрылымдар мамандарының мемлекеттік тілді білуі мен оны мемлекет қаржысының есебінен оқып-үйренуі кәсіби біліктілік талаптары қатарына жатқызылсын; 1998 жылдың 1 қазанына дейін жоғарғы ұйымдармен қызметтік хат-хабар, ақпарат алмасуды, статистикалық және қаржылық есептер жасасуды, сондай-ақ есептің басқа да түрлерін мемлекеттік тілде қосымша қаржысыз қамтамасыз ете алатын мүмкіншіліктері бар облыстар мен аудандарды анықтасын және оларда мемлекеттік тілде ісқағаздарын жүргізуге қолайлы жағдай тудызын. Мемлекеттік мекемелердің мемлекеттік тілде тапсырылған құжаттарды, есептер мен ақпараттарды қабылдамай қайтару жағдайын болғызбасын; министрліктер мен басқа да орталық атқару органдарының орталық аппараттарында ішкі мүмкіншіліктер есебінен мемлекеттік тілді ісқағаздарына енгізу жөнінде құрылымдық бөлімшелер құруды толық шешсін. Мемлекеттік ұйымдардың, кәсіпорындар мен мекемелердің штат кестелеріне қазақ тілінде іс жүргізушілер мен аудармашылардың лауазымдарын енгізісін; орталық атқарушы органдар қабылдайтын шешімдерінің мемлекеттік тілде шығарылуын қамтамасыз етсін; Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі мемлекеттік тілді үйрету мен ісқағаздарына енгізудің кешенді компьютерлік бағдарламаларын әзірлеп, жүзеге асырсын. ... Қазақстан Республикасының Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі 1998-1999 оқу жылынан бастап жоғары және арнайы оқу орындарының

бағдарламаларына «Қазақ тілінде ісқағаздарын жүргізу» арнайы курсы мен енгізісін» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) деген тармақтар және мемлекеттік тілде аударма жасау мәселелеріне қатысты басқа да тармақтар қамтылған.

Бұл Қаулының мазмұнынан жалпы мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуге, оның ішінде ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге қатысты атқарылатын іс-шаралар нақты көрсетілгендігін аңғарамыз. Әсіресе ісқағаздарын жүргізу арнайы курсы мен жоғары және арнайы оқу орындарының бағдарламасына енгізу туралы шешім осы саланың алға жылжуына айтарлықтай серпін берді деп ойлаймыз.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 17 қыркүйектегі №1207 Қаулысымен күшін жойған.

«Нормативтік құқықтық актілер туралы» 1998 жылғы 24 наурыздағы №213-І Қазақстан Республикасының Заңының (2012.10.07. №36-V ҚР Заңымен берілген өзгерістер мен толықтырулармен) 15-бабының 3-тармағында «Жеке кәсіпкерлік субъектілерінің аккредиттелген бірлестіктері сараптамалық қорытындыны қазақ және орыс тілдерінде ұсынады» делінсе, 18-бабының 7-тармағында: «... Қазақ тіліндегі нормативтік құқықтық актідегі терминдер мен анықтамалар әліпбилік ретпен орналастырылады. Орыс тіліндегі нормативтік құқықтық актідегі терминдер мен анықтамалар қазақ тілінде жазылған ретпен сәйкес келуге тиіс», 22-бабының 1-тармағында: «Нормативтік құқықтық актілердің реттейтін құқық қатынастарына қарай осы актілердің жобалары бойынша ғылыми (сыбайлас жем-қорлыққа қарсы, құқықтық, лингвистикалық, экологиялық, қаржылық және басқа да) сараптама жүргізілуі мүмкін» делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.). Яғни Заң мәтінінде нормативтік құқықтық актілерге лингвистикалық сараптама жасау туралы ең бірінші рет сөз болады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 5 қазандағы «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы туралы» №4106 Жарлығында негізгі төрт бағыт бойынша нақты іс-шараларды жүзеге асыру көзделген: ел азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті қаржылық, ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайлар жасау; мемлекеттік тілді барынша дамыту, оның қоғам өмірінің барлық салаларында, әсіресе ғылым, білім, мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары, мемлекеттік басқару, сот ісін жүргізу, халықаралық қатынастар салаларында белсенді қызмет етуіне қажетті алғышарттар қалыптастыру; ресми іс жүргізуді мемлекеттік тілге кезең-кезеңімен көшірудің нақты негізін жасау; ел азаматтарының ана тілін қолдануына, олардың қарым-қатынас, тәрбие беру, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдауы үшін қолайлы жағдайларды сақтау мен дамыту.

Бағдарлама Кіріспеден және «Нормативтік құқықтық базаны қалыптастыру»; «Ғылыми-лингвистикалық қамтамасыз ету»; «Тіл – бұқаралық ақпарат құралдары, ғылым, мәдениет және білім беру салаларында»; «Мемлекеттік тілде іс жүргізу»; «Терминологиялық және ономастикалық жұмыстар» деп аталатын бес тараудан тұрады.

Бағдарламада белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай тоғыз негізгі міндетті шешу ұсынылады: тіл саласында нормативтік құқықтық базаны қалыптастыру; «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Қазақстан Республикасы Заңының орындалуын қажетті ғылыми-әдістемелік, материалдық-техникалық және кадрлық ресурстармен қамтамасыз ету; тілдердің, ең алдымен мемлекеттік тілдің еліміздің қоғамдық өмірінде қызмет ету аясын кеңейту; тіл білімінің өзекті мәселелері бойынша зерттеулер жүргізу, тілді оқу орындарында оқыту мен үйрету әдістемелерінің сапасын жақсарту; баспасөз бен бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік тілдің қызметін жандандыру; іс жүргізуді кезең-кезеңімен мемлекеттік тілге көшіруге қажетті жағдайлар жасау, қазақ тілінде іс жүргізу үлгілері мен нұсқаларын (шаблондарын) әзірлеп, компьютерге енгізу; қазақ әліпбиін, емлесі мен терминологиясын жетілдіру жөнінде кешенді шаралар қолдану; мемлекеттік тілді қазіргі заманғы техника тіліне (компьютер, сканер, спутниктік байланыс

және т.б.) көшіру бағдарламаларын жасау; тарихи-географиялық топонимикалық атауларды қалпына келтіру мен деректемелерді және көрнекі ақпаратты ретке келтіру жөніндегі жұмыстарды жалғастыру; ел азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеруі үшін ынталандыру шараларын әзірлеу.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 18 маусымдағы № 829 Жарлығымен күшін жойған.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2000 жылғы 31 шілдедегі «Мемлекеттік аппараттың жұмысын жақсарту, төрешілдікке қарсы күрес және құжат айналымын қысқарту жөніндегі шаралар туралы» № 427 Жарлығында: «...Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі 2001 жылғы оқу жылынан бастап, тиісті мемлекеттік оқу орындарының бағдарламаларында *кеңсе және құжаттамалық жұмыс негіздерін оқытуды көзделсін*» делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

Құжаттағы асты сызылған сөз тіркестеріне жіті мән берсек, осы шешім жоғарыда аталған Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 14 тамыздағы «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту туралы» № 769 Қаулысындағы: «Қазақстан Республикасының Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі 1998-1999 оқу жылынан бастап жоғары және арнайы оқу орындарының бағдарламаларына *«Қазақ тілінде ісқағаздарын жүргізу» арнайы курсы*н енгізсін» деген тапсырмамен сәйкес келетіндігі аңғарылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 21 қыркүйектегі «Мемлекеттік тілде құжат дайындауды жүзеге асыратын әкімшілік мемлекеттік қызметшілерді көтермелеу туралы» № 117-ө өкімінде: «орталық және жергілікті атқарушы органдардың басшыларына мыналар ұсынылсын: 1. Еңбекақы төлеу қоры үнемделген жағдайда сыйлықақы беру және лауазымдық жалақыға үстеме белгілеу кезінде *мемлекеттік тілде құжат дайындауды жүзеге асыратын әкімшілік мемлекеттік қызметшілерді материалдық көтермелеу* мүмкіндіктері көзделсін» делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығымен «Тілдерді қолдану мен дамыпудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бекітілді.

Бағдарламада бес басымдық көрсетілген: 1) нормативтік құқықтық қамтамасыз ету; 2) мемлекеттік тілді мемлекеттік басқару, заң шығару, *сот ісін жүргізу, ісқағаздары салаларында*, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері мен құқық қорғау органдарында, халықаралық қызметте дамыту; 3) білім беру және тілдерді оқыту салаларындағы тілдік даму; 4) тілдік дамуды ғылыми қамтамасыз ету; 5) мәдениет және бұқаралық ақпарат құралдары, сондай-ақ денсаулық сақтау және халыққа қызмет көрсету салаларында тілдік даму.

Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті төрағасының 2003 жылғы 29 сәуірдегі № 33 бұйрығымен «Қазақстан Республикасы мемлекеттік ұйымдарында құжаттау мен құжаттаманы басқарудың Тұрпатты ережелері» бекітілді. Мұнда құжатты бекіткен кезде қолданылатын сөздер, грамматикалық тұлғалар, мәтін тақырыбына қойылатын талаптар, пунктуациялық белгілер және басқа да нормативтік талаптар көрсетіледі.

Бұл құжатта да: *«Іс жүргізу тілі мемлекеттік тіл болып табылады, қазақ тілімен тең дәрежеде ресми түрде орыс тілі қолданылады*, Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңында қарастырылған кейбір жәйттерге сәйкес *басқа да тілдер қолданыста болады*» (52) делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің м.а. 2009 жылғы 25 қыркүйектегі № 128 Бұйрығымен күшін жойған.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 28 қазандағы № 1025 Қаулысымен мемлекеттік тіл саясатын одан әрі жетілдіру жөнінде комиссия құрылады, Қазақстан Рес-

публикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында берген тапсырмаларын орындау жөніндегі іс-шаралар жоспары; 2) Комиссияның құрамы; 3) Комиссия туралы ереже бекітіледі.

Аталған іс-шаралар жоспарында Үкіметке бір айдың ішінде мемлекеттік тілді білетін қазақ ұлтынан емес мемлекеттік қызметшілерді айтарлықтай материалдық ынталандыру жөнінде ұсыныс әзірлеу, қазақ тілі оқытушыларын даярлауға және оларды материалдық ынталандыруға айрықша назар аудару, мемлекеттік тілді үйрену курстарын ұйымдастыру, кейбір пәндерді мектепте оқыту бір мезгілде қазақ тілінде де, орыс тілінде де жүргізілуі, жас мамандардың мемлекеттік тілді меңгеруін ынталандыру, талап етілуін арттыру және оны зерделеу үшін қажетті жағдайлар жасау жөнінде шаралар кешенін әзірлеу, Мемтерминком жұмысын жетілдіру, оның жанынан қажетті көлемде қаржыландыру арқылы салалық секциялар құру жөніндегі ұсыныстарды Комиссияның қарауына енгізу, қазақ терминологиясын дамыту бағдарламасын әзірлеу, Мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейту, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру тұжырымдамасының жобасын әзірлеуді ұйымдастыру және оны Үкіметке енгізу, мемлекеттік тілді оқытудың жаңа, баламалы, анағұрлым жетілдірілген, сапалы бағдарламаларын әзірлеумен және жасаумен кәсіби түрде айналысатын мамандарды ынталандыру жөніндегі шаралар жүйесін әзірлеу, Түркияда, Өзбекстанда, Әзірбайжанда, Түркіменстанда және басқа да елдерде латын әліпбиіне көшу тәжірибелерін зерделей отырып, ғылыми зерттеулер жүргізуді қамтамасыз ету, осы мәселе бойынша ұсыныстарды қарау және Комиссияның қарауына енгізу сияқты іс-шараларды атқару көзделген.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің м.а. 2009 жылғы 25 қыркүйектегі № 128 Бұйрығымен «Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасаудың және құжаттаманы басқарудың үлгілік ережелері» бекітіледі. Бұл Ережеде **«Құжаттар мемлекеттік тілде дайындалады, қазақ тілімен қатар ресми түрде орыс тілі де қолданылады. «Қазақстан Республикасы тілдер туралы» Қазақстан Республикасы Заңымен қарастырылған жағдайда басқа тілдер де қолданылады»** (10) делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

Баса көңіл аударатын нәрсе ісқағаздарын жүргізуге қатысты құжаттардың ішіндегі осы Ережеде алғаш рет **«Құжаттар мемлекеттік тілде дайындалады...»** деп атап көрсетілген. Алайда осы кезге дейін қанша заңның немесе басқа нормативтік құқықтық құжаттардың қазақ тілінде дайындалғандығы көзі қарақты зиялы қауымға белгілі.

Тағы бір көңіл қоятын тұс – құжатта: «Бұйрықтың күші жойылды – ҚР Мәдениет және ақпарат министрінің 2012.07.25 № 114 бұйрығымен (бұйрықтың мемлекеттік тілдегі мәтіні берілмеген)» деген ескерту берілген.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бекітіліп, Қазақстан Республикасының Үкіметіне бір ай мерзімде Бағдарламаны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын әзірлеу және бекіту тапсырылады.

Бағдарламаның мақсаттары: мемлекеттік тілді оқытудың әдіснамасын жетілдіру және стандарттау; мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымын дамыту; мемлекеттік тілді оқыту процесін ынталандыру; мемлекеттік тілді қолданудың мәртебесін арттыру; мемлекеттік тілге сұранысты арттыру; қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу; тіл мәдениетін жетілдіру; коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі орыс тілінің қызмет етуі; Қазақстандағы тілдік әралуандықты сақтау; ағылшын және басқа да шет тілдерін оқып-үйрену.

Бағдарламада **«ісқағаздарын жүргізуді мемлекеттік тілге көшіру процесі белсенділікпен іске асырылып келеді (мемлекеттік органдардағы қазақ тіліндегі құжаттардың үлес салмағы шамамен 67%-ды құрайды)»** делінген және басқа да мемлекеттік тілдің қолданысына байланысты жетістіктер көрсетілген.

Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2011 жылғы 23 тамыздағы № 294 Бұйрығында «Құжатты ұйымға, оның құрылымдық бөлімшесіне, лауазымды тұлғасына жіберген кезде оның ағауы жолды әріптермен, жартылай қою шрифтімен ағау септігінде, құжат жіберіліп жатқан лауазымды тұлға барыс септігінде жазылады» (10) деп көрсетілген.

Ескерту: Құжат Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2012 жылғы 31 қаңтардағы № 32 Бұйрығымен күшін жойған.

Келесі екі құжат Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңдарының орындалуын бағалау мен бақылауға арналған: 1) Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2011 жылғы 28 ақпандағы Бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңдарын қолдану саласындағы тәуекелдер дәрежесін бағалау критерийлері»; 2) Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2013 жылғы 29 наурыздағы № 70 және Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары – Қазақстан Республикасы Өңірлік даму министрінің 2013 жылғы 29 наурыздағы № 01-04-03/27НҚ бірлескен бұйрығымен бекітілген «Деректемелер мен көрнекі ақпаратты орналастыру бөлігінде Қазақстан Республикасы Тіл туралы заңнамасын сақтауына жеке кәсіпкерлік аясындағы тәуекелдер дәрежесін бағалау өлшемдерін», «Жеке кәсіпкерлік саласындағы деректемелер мен көрнекі ақпаратты тексеру бойынша Қазақстан Республикасы Тіл туралы заңнамасының сақталуының тексеру парағының» нысаны.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 21 желтоқсандағы № 1570 Қаулысымен бекітілген «Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасаудың және құжаттаманы басқарудың үлгілік қағидаларында» «*Құжаттар мемлекеттік тілде дайындалады, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі Заңында көзделген жағдайда басқа да тілдер қолданылады»* (9) делінген.

Асты сызылған сөз тіркестері жоғарыда аталған Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің м.а. 2009 жылғы 25 қыркүйектегі № 128 Бұйрығындағы сөз тіркестерімен дәлме-дәл келеді.

Қазақстан Республикасы Әділет министрінің м.а. 2014 жылғы 7 наурыздағы №97 бұйрығымен ісқағаздарды жүргізу ережелері бекітіліп, «*атқарушылық іс жүргізу және оны жүргізумен байланысты ісқағаздарын жүргізу тілі сот шешімінің немесе орындауға жататын өзге де құжаттың тілін ескере отырып белгіленеді.*

Атқарушылық іс-қимылдар жасаған кезде атқарушылық іс жүргізуге қатысушылар, егер олар атқарушылық іс жүргізілетін тілді білмейтін болса, өзінің бастамасымен немесе сот орындаушысының ұсынысы бойынша аудармашыны тарта алады» делінген (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

Біздің ойымызша, бұл бұйрықта атқарушылық іс жүргізу және ісқағаздарын жүргізу тілі нақты көрсетілмеген. Сондықтан төмендегідей бірнеше сұрақ туындайды: ісқағаздары сот қай тілде шешім шығарса, сол тілде ғана жүргізілуі қажет пе? мұндағы өзге құжаттар дегеніміз қандай құжаттар? мұндай құжаттар қай тілде болуы мүмкін?

2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРЗ «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінің 75-бабында Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңнамасын бұзғаны үшін төмендегідей жауаптылықтар көзделген:

«1. Лауазымды адамның тіл білмеуін уәж етіп, жеке және заңды тұлғалардың құжаттарын, өтініштерін қабылдаудан бас тартуы, сондай-ақ оларды мәні бойынша қарамауы – жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

2. Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталанып жасалған әрекеттер – қырық айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

3. Деректемелер мен көрнекі ақпаратты орналастыру жөніндегі талаптарды бұзу – ескерту жасауға әкеп соғады.

4. Осы баптың үшінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталанып жасалған әрекет – лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – он, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – жиырма, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады».

Біз осы жерде мынадай пікірімізді айта кеткенді жөн көрдік. Тіл туралы заңнаманы бұзғаны үшін салынатын айыппұл мөлшері дұрыс-ақ делік. Алайда осы баптың 3-бөлігіндегі: «Деректемелер мен көрнекі ақпаратты орналастыру жөніндегі талаптарды бұзу – ескерту жасауға әкеп соғады» деген сөйлемді түсіну қиын. Қандай ескерту жасалады? Ол ескертуді кім жасайды? Көшелеріміздегі жарнамалық өнімдердегі толып жатқан қателіктер үшін, БАҚ құралдарындағы кемшіліктер үшін неге жауапқа тартпасқа?

Осы Кодекстің 203-бабының 1-2-бөлігінде тауарларды шығарған ел туралы, дайындаушы, беруші немесе сағушы туралы қазақ және орыс тілдеріндегі мәліметтер не тауар (көрсетілетін қызмет) туралы анық жеткілікті ақпаратты қамтитын құжаттарсыз сағуға салынатын айыппұл мөлшері көрсетілген.

Осы Кодекстің 703-бабы іс жүргізу тіліне арналған:

«1. Қазақстан Республикасында әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша *іс жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған кезде іс жүргізуде орыс тілі немесе басқа да тілдер мемлекеттік тілмен тең қолданылады.*

2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) сот ісін жүргізу тілін өзгерту қажет болған кезде әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша *іс жүргізу тілін өзгерту туралы уәжді қаулы шығарады.*

3. Іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тілді білмейтін немесе жеткілікті білмейтін іске қатысушы адамдарға ана тілінде немесе олар білетін басқа тілде мәлімдемелер жасау, түсініктемелер мен айғақтар беру, өтінішхаттар мәлімдеуге, шағым жасау, іс материалдарымен танысу, оны қарау кезінде сөз сөйлеу, осы Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі.

4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуге қатысушы адамдарға басқа тілде жазылған, заң бойынша оларға қажетті іс материалдарын іс жүргізу тіліне тегін аударып беру қамтамасыз етіледі.

5. Құқық бұзушы мен жәбірленушіге тапсырылуға жататын процестік құжаттар олардың ана тіліне немесе олар білетін тілге аударылуға тиіс.

6. Аударма бойынша шығыстар және аудармашының көрсеткен қызметтері мемлекет бюджеті есебінен төленеді».

Тағы да мына мәселелерге назар аударуға тура келеді: қашанға дейін «қажет болған кезде іс жүргізуде орыс тілі немесе басқа да тілдер мемлекеттік тілмен тең қолданыла» береді? Қандай кезде «қажет болуы» мүмкін? Істерді қарауға уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) ... әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізу тілін өзгерту туралы уәжді қаулыны не үшін шығаруы қажет? Іс жүргізудегі мемлекеттік тілді білмеуге қатысты шығындар қашанға дейін бюджет есебінен төлене береді?

Біз Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуға және ісқағаздарын жүргізуге қатысты қабылданған ресми құжаттарды қарастыра келе, оларды төмендегіше жіктеуді жөн көрдік:

1) *типтік түрлеріне қарай*: Қазақстан Республикасының Конституциясы, декрет, платформа (Кенес Одағы кезінде), заң, қаулы, жарлықтар, бұйрық, өкім, шешім, бағдарлама;

2) *мазмұнына қарай*: жалпы мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуға және ісқағаздарын жүргізуге қатысты құжаттар;

3) *хронологиялық жағынан*: Кенес Одағы тұсындағы және Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы қабылданған құжаттар;

4) *арналымына қарай*: баршаға міндетті және мемлекеттік қызметкерлерге қатысты құжаттар.

Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге қатысты құжаттарды сараптай келе, төмендегідей тұжырымдар жасалды:

1) ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы құжаттарда ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізу мәселелері одақтық және республикалық деңгейде көтерілген;

2) мемлекеттік тілде ісқағаздарын жүргізу мәселесі солақай саясаттың әсерінен 70-80-жылдарға дейін басылып қалғанымен, 90-жылдардағы заңдарда тағы да көтерілді;

3) Кеңес Одағы кезеңінде қабылданған кейбір құжаттарда «қазақ тілі» және «орыс тілі», Тәуелсіздік кезеңінде қабылданған құжаттарда «мемлекеттік тіл», «ұлттаралық қатынас тілі», «ана тілі» немесе «өздері білетін кез-келген тіл», ісқағаздары «мемлекеттік тілде және тараптар үшін қолайлы тілде», «қажет болған жағдайда басқа да тілдерде», «тараптардың мемлекеттік тілдерінде», «қатысушылардың келісімімен белгіленген тілдерде», «басқа тілдерге аударылып» жүргізіледі деген сөз тіркестерінің қолданылуы ісқағаздарын жүргізу тілінің әліге дейін бірізге түспегендігін көрсетсе керек. Бұл жайт, әрине республикамыздың азаматтарына қолайлы болғанымен, біздің ойымызша, ісқағаздарын жүргізуде қиындық тудырады деп ойлаймыз;

4) Тәуелсіздік кезеңіндегі барлық құжаттардағы ережелер мен қағидағтар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделіп, олардың бәрінде дерлік «орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады» делінген;

5) құжаттар мазмұнынан жалпы мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуге, оның ішінде ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге қатысты атқарылатын іс-шаралар нақты көрсетілген;

6) кейбір құжаттардың мазмұны бір-біріне өте ұқсас болып келеді;

7) кейбір құжаттарда нормативтік құқықтық актілерге лингвистикалық сараптама жасау көзделген;

8) кейбір құжаттарда мемлекеттік тілде құжат дайындауды жүзеге асыратын әкімшілік мемлекеттік қызметшілерді көтермелеу көзделген;

9) кейбір құжаттар Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңдарының орындалуын бағалау мен бақылауға арналса, 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРЗ «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінде оны бұзғаны үшін жауаптылық көзделген. Алайда осы Кодекстің кейбір баптарына қатысты сұрақтар туындауы заңдылық (бұл сұрақтар мақалада қойылды);

10) кейбір құжаттарда «Құжаттар мемлекеттік тілде дайындалады...» деп атап көрсетілген. Алайда осы кезге дейін қанша заңның немесе басқа нормативтік құқықтық құжаттардың қазақ тілінде дайындалғандығын көзі қарақты зиялы қауымға белгілі;

11) кейбір құжаттарда атқарушылық іс жүргізу және ісқағаздарын жүргізу тілі нақты көрсетілмеген;

12) кейбір құжаттардың қазақ тіліндегі қағаз нұсқасының болмауынан мемлекеттік тілге деген немқұрайдылық аңғарылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Жанақова Н. Қазақстандағы тіл тарихы. Алматы, 2006. 77-б.

[2] Асанғазы О. Құжаттарды қазақ тілінде әзірлеуді біріздендіру [электрон ресурс] <http://www.parlam.kz/a/blogs/AsanGazy/Details/4/4202>. (жүгіну уақыты: 05.10.2014)

Z.R.Zhakhanova

Postgraduate student of CSPU. Chelyabinsk, Russia

ON THE QUESTIONS OF TERMS IN THE LANGUAGE OF ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

Annotation: The present article discusses peculiarities of terminology in the field of architecture and construction. Architecture being an ancient science still leaves many questions open. The problems of studying terms have always attracted attention of prominent scientists. However, terminology in the field of architecture deserves even more attention today, as the modern world dynamically develops and architecture adapts all the changes taking place. Due to what new notions appear and they are, certainly, reflected in the language. The word-stock of any field of the language enriches and architecture is not an exception. Terminology in the mentioned field has its own peculiarities. In addition to that, modern word-stock in the field of construction was originated from several sources which are stated below as well.

The present article is devoted to features of architectural terminology. The author has presented the main components of this language layer and basic characteristics.

Keywords: term, terminologization, semantics, systematic character, stylistics, discourse.

З.Р.Жаханова

ЧМПУ аспиранты. Челябинск қаласы, Ресей

АРХИТЕКТУРА МЕН ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Осы мақалада сәулет және құрылыс саласындағы терминологияның ерекшеліктері қарастырылады. Ежелгі ғылым бола отырып, сәулет әлі де көптеген сұрақтарды ашық қалдырады. Терминдерді зерттеу мәселелері әрдайым көрнекті ғалымдардың назарын аударды. Алайда, сәулет саласындағы терминология бүгінде одан да назар аударуға тұрарлық, өйткені қазіргі әлем қарқынды дамып келеді және сәулет барлық өзгерістерге бейімделеді. Осының арқасында жаңа ұғымдар пайда болады және олар, әрине, тілде көрінеді. Тілдің кез-келген саласының сөздік қоры байыттылған және сәулет ерекшелік емес. Бұл саладағы терминологияның өзіндік ерекшеліктері бар, бұл мақалада айтылады. Сонымен қатар, құрылыс саласындағы заманауи лексика бірнеше көздерден алынды, олар төменде де көрсетілген.

Осы мақала сәулет терминологиясының ерекшеліктеріне арналған. Автор осы тіл қабатының негізгі компоненттерін және негізгі сипаттамаларын ұсынды.

Тірек сөздер: термин, терминология, семантика, жүйелілік, стилистика, дискурс.

З.Р.Жаханова

Аспирант ЧПТУ. Челябинск, Россия

К ВОПРОСУ О ТЕРМИНАХ В ПОДЪЯЗЫКЕ АРХИТЕКТУРЫ И СТРОИТЕЛЬСТВА

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются особенности терминологии в области архитектуры и строительства. Архитектура, будучи древней наукой, все еще оставляет многие вопросы открытыми. Проблемы изучения терминов всегда привлекали внимание выдающихся ученых. Однако терминология в области архитектуры сегодня заслуживает еще большего внимания, поскольку современный мир динамично развивается и архитектура адаптируется ко всем происходящим изменениям. За счет чего появляются новые понятия и они, безусловно, отражаются в языке. Словарный запас любой области языка обогащается, и архитектура не является исключением. Терминология в указанной области имеет свои особенности, о чем говорится в статье. В дополнение к этому, современный словарный запас в области строительства был взят из нескольких источников, которые также указаны ниже.

Настоящая статья посвящена особенностям архитектурной терминологии. Автор представил основные компоненты этого языкового слоя и основные характеристики.

Ключевые слова: термин, терминология, семантика, систематичность, стилистика, дискурс.

Even today the issues related to the studies of terminology in the field of construction and architecture have not been widely studied yet. However, architecture as a science, which studies past, takes its origins from the XIX c. Up to that time architecture was not a systematic study what can be proved by the royal collections of the antique art. Since the XIX c. systematic studies of past remains started due to the development of national states which needed their own history. These states appeared mainly because of crisis in large empires and the science of history served as a prove of their existence in the world map.

Moreover, architecture is closely connected with history. It is even possible to say that architecture forms the basis for history, as history deals with the reconstruction of past with the help of certain written documents, while archeology uses data from different remains including architectural ones as well.

It is assumed that architecture should be not the result of the activity only, it is an activity itself, that is the main reason why the language of construction and architecture should be studied within the frames of general language.

The term 'language of architecture and construction' denotes certain language units, which nominate notions, objects and processes of architecture, but these units may easily be used in other spheres such as science, literary texts (poetry and prose), where it becomes a part of common literary language. Quite often units of architecture are used as a means of expressiveness in poetical texts and can be represented by metaphors, epithets, simile and etc.

The notion "architectural term" is a word, which is usually used to denote a certain notion in the field of construction. Its main characteristics are:

- 1) As any term it tends to be monosemantic;
- 2) It is unemotional;
- 3) It is stylistically neutral.

The word-stock in the field of architecture and construction can be represented as an independent segment in the naive and scientific worldview. The terminological system of architecture and construction is heterogeneous. It easily unites special terminology which denotes certain notions in architecture as well as there are a number of words which are used in our everyday language.

Considering the function of terminology in general based on phonetics, morphology and syntax the following characteristics of terms should be mentioned:

- 1) Terms are formed based on laws which exist in common language;
- 2) Functions of terms in special texts differ from functions of other words and word expressions used in literary texts;
- 3) Both terms and common words are used in special texts.

Terminology as a field of investigation was for the first time widely studied by a prominent scientist M.V. Lomonosov, who highlighted the importance of studying the word-stock in general and main communicative functions of terms[1, 124].

M.R. Mironova distinguishes two main approaches in studies of terms: logical and linguistic. The first one helps to allocate the units which denote notions of graded abstraction, where the first level can be represented by terms of “supervision” which define classes of certain notions[2, 76]. This group includes such terms as Chinese fret, above which there is a term Chinese architecture. The linguistic approach allows to determine what lexical units were used to express the components of the terminological system. Here, it should definitely be noted that majority of all terms are nouns, and only then adjectives and participles. And the finally the terminological analysis shows the place of the term in terminological system, i.e. its functions within certain terminological systems. However, the main characteristics of the terms are:

- 1) Terms should be monosemantic;
- 2) Terms should be systematic;
- 3) It should be easy to derive new terms from the ‘base-term’;
- 4) Terms should be concise
- 5) Terms should be linguistically correct
- 6) It is highly preferable for a term not to be borrowed.

Moreover, we can say that one more characteristic of terms in the field of architecture and construction is terminologization i.e. the process of transformation of term from one scientific field to another, for example the transformation of the architectural term *pyramid* into the sphere of sociology as *social pyramid*, or biology as *food pyramid*. Another example which is of great interest is the term **boss** (A projecting, usually richly carved ornament placed at the intersection of ribs, groins, beams, etc., or at the termination of a molding), which acquires absolutely different meanings in other spheres such as in business English “someone with a powerful position in an organization journalism or a circular decoration at the centre of something”.

Moreover, terms in the sphere of architecture and construction may overcome another process which is called determinologization, i.e. the process in which terms of a certain sphere ‘lose their specific meanings’ and enter the stock of common literary language, for example a term *chip* (a broken fragment of marble or other mineral aggregate, screened to a specified size). It can rarely be used in the meaning suggested above, but more often it is met in the meaning “a long thin piece of potato cooked in hot oil”.

Questions related to the lexis of special language (LSP) has been actual in modern linguistics as the spheres of functioning of terminological lexics widen and this fact largely contributes to widening or narrowing of meanings of certain terms.

Terminology in the language of architecture and construction has a long history and that is one of the reasons why terms of this field can be used in the following styles of speech:

- 1) in the scientific style (scientific works on architecture, articles, monographs, theses);
- 2) in popular scientific literature (articles, brochures, guidebooks);
- 3) in formal language (language of business) ;
- 4) in academic language (books, manuals, encyclopedias, dictionaries.

The language of architecture and construction includes all the mentioned above texts, as according to E.N. Luchinskaya the main component of the text is the text itself, participants of the communication[3, 56]. However, it can be certainly assumed that the language of architecture and construction functions not only within certain frames. It is widely used in the language of mass media, but it plays a significant role in literary art. As a result, we can say that it is both a part of special language and literary language, as it helps to create linguistic world image of a certain period. For example, Corbusier's modern utopia L'Habitation[4, 206]: *The drive to the physiology department of the medical school took him five minutes, and apart from this single excursion Laing's life in the high-rise was as self-contained as the building itself. In effect, the apartment block was a small vertical city, its two thousand inhabitants boxed up into the sky.*

The terminology in the language of architecture and construction has been on the one hand, mainly originated from the notions of the Roman architecture, which has formed the base for the whole European architecture and on the other it developed within the frames of neoclassicism of the 19 c. Neoclassicism occupies the intermediary position between the ancient Greek architecture and European architecture of New Times. The style is manifested both in its details as a reaction against the Rococo style of naturalistic ornament, and in its architectural formulae as an outgrowth of some classicising features of Late Baroque. Moreover, Neoclassical architecture is still designed today, but may be labelled New Classical Architecture for contemporary buildings.

To investigate further the role of architecture in public opinion it should be noted that modern science has dynamically entered the world of socio-informative space, where scientific information plays an important role. The fact that today mass media serves as a field of realization of many discourses- political, judicial, economic and scientific (architecture), which in their turn represent certain fields of human knowledge is indisputable. The main aim of publishing any material in the newspapers or any other media sources is presenting information. A complex of verbal and non-verbal means is used to reach this aim. For example, symbolic organization of discourses today is a good direction for studying the communicative peculiarities of mass media. Today, architectural constructions play the role of political symbols. A good example of this is World Trade Center in Manhattan, which was destroyed on 11 September, 2001. A large number of articles was devoted to that event in the newspapers, magazines and other sources, in which the main heroes were "Twin Towers". After the event they started symbolizing insecurity of the USA.

Speaking about lingua-structural analysis of the language of architecture and construction, it can be concluded that as a minor lingua-structural subsystem it has some universal features which are common for the general language as well as certain unique characteristics which are present only in it. Its differential characteristics include 'systematicity' and completeness. Common stylistic features are subjective neutrality, lack of emotiveness and brevity. Differences in meaning between the general language and the language of architecture and construction can be noticed in the field of vocabulary. The lexis of architecture has always occupied a particular place among other languages for specific purposes. It possess limited terminological lexis, which denotes certain notions in that field, but it also has some structural and semantic characteristics and expresses basic notions known to the whole population. For example, such notions as "construction", "building", "dwelling", "design" and others which denote universal things and which will always be used in different communities as means of naming processes and results of human activity.

Two basic points of view were presented on this issue. V.P. Danilenko states "such terms are originated from the general language"[7, 23]. On the contrary, another prominent scholar N.F. Yakovlev says that "each word was a term in the past, but today not each word is a term. Terms enter our colloquial language as new technological advances, political notions start to be used widely[8, 75]. Thus, the words from common vocabulary were terms, but their lost their novelty.

Apparently, both these opinions have certain meanings. As at the initial stages of culture development special vocabulary appeared on the basis of special use of common words. Later, with the development of special knowledge, many special words become usual and acquired additional meanings. In this case, the problem of distinguishing the forms of these words occur, which can be solved by checking the availability of special definitions. However, it does not imply checking the meaning of each term in special dictionaries as they are main sources of these terms.

Therefore, the problem of distinguishing special vocabulary from common may be solved with the help of used resources. As for terms which are not registered in dictionaries (usually new ones), they are distinguished by the functions they fulfill in the given text.

In addition to that, architectural terms possess the following characteristics: high degree of definization which allows to get certain ideas about the term as well as to distinguish the free and bound components of the terms, general structural determinacy which helps to define the role of the term in the language through sublanguage and characteristics of the text, narrow determinacy connected with the place of the studied unit in the whole system of terms, functional loading of the term which is shown by the ability of the term to name objects, make hypothesis and analysis.

In conclusion, it has to be said that architecture, from the one hand, is a part of culture and from the other, it is a result of technological process. It has generated specific vocabulary which is of great interest for both specialists and admirers of history of building art. The lexis in the sphere of architecture and construction is heterogeneous as it studies not only construction process in general, but its main streams as well, what makes it possible to say that the words-stock of the art of building is enlarging day by day.

LITERATURE:

[1] Астафурова Т.Н. Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения: дисс. докт. пед. наук. – М., 1997. – 15 с.

[2] Суперанская А.В. Общая терминология. // Вопросы теории. – М.: УРСС, 2003. – С. 57.

[3] Городецкий Б.Ю. Терминоведение и персводведение. – М.: ВЦП, 1994. – С. 91.

[4] Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем. – М.: Академический проект, 2003. – С. 16.

[5] Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – С. 20.

[6] Словарь архитектурных терминов / <http://www.archi.ru/terms/index.htm>

[7] Терминологический словарь по строительству на 12-и языках. – М.: Русский язык, 1986. – 864 с.

[8] Юсупов Э.С. Словарь архитектурных терминов. – СПб., Фонд Ленинградская галерея, 1994. – 432 с.: ил.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Жанұзақ Т.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Yali N.** – Doctor of Philological Sciences, professor, chief research worker of the Center of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of RK
- Жұбанов А.Қ.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Момынова Б.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Каримов Б.Р.** – Доктор философских наук, профессор, академик Международной академии Информатизации, директор Института усредненных языков и языка ортаюрк
- Сағидолда Г.** – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Фазылжанова А.М.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты
- Ягафарова Г.Н.** – Старший научный сотрудник отдела языкознания Федерального государственного бюджетного учреждения науки Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук (Россия, Уфа)
- Үдербаев А.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
- Хазиева А.А.** – Аспирант Башкирского государственного педагогического университета им. М.Акмұллы г. Уфа
- Шойбеков Р.** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің антропология және этнология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ. д.
- Шормақова А.Б.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
- Примбетова М.Б.** – Қазақ гуманитарлық заң университетінің доценті
- Жонкешов Б.С.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.
- Сағындықұлы Б.** – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты филол.ғ. д., профессор
- Тұрсынақын А.** – Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кафедрасының магистранты
- Рсалиева Н.М.** – Сүлейман Демирел университетінің доценті, ф.ғ.к.
- Құлманов С.Қ.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент
- Жаханова З.Р.** – аспирант ЧГПУ (Россия)

МАЗМҰНЫ

<i>Жанұзақ Т.</i> Проф. М.Малбақов – түсіндірме сөздіктің құрылымдық негізін айқындаушы.....	3
<i>Yali N.</i> Agionyms in the mytho-religious world outlook of the kazakhs.....	11
<i>Жұбанов А.Қ.</i> Қазақ тілінің Ұлттық корпусы және метабелгіленім мәселесі.....	23
<i>Момынова Б.</i> Қазақ лексикографиясына арналған зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы (профес. М.Малбақов зерттеулеріне экскурс).....	33
<i>Каримов Б.Р.</i> Видный ученый-лингвист М.М.Малбақов и лингвистические проблемы развития Казахстана и тюркского мира.....	39
<i>Сагидолда Г.</i> Түркі лексикографиясы: жетістіктері мен алдағы міндеттері.....	48
<i>Фазылжанова А.М.</i> Қазақ тілі ғылыми курсының мазмұнын жаңа орфоэпиялық сөздік түзуде алынған ғылыми білімдермен байытудың маңызы.....	60
<i>Ягафарова Г.Н.</i> Онлайн-словари в лексикографической работе.....	70
<i>Үдербаев А.</i> Көрнекі материалдардың түсіндірме сөздіктердегі берілу сипаты.....	77
<i>Хазиева А.А.</i> Термины родства по свойству словаря «Дивану люгат ит-тюрк» М.Кашгари в сравнении с башкирским языком.....	84
<i>Шойбеков Р.</i> Сыпыра атауы және оның тілдік-мәдени семантикасы.....	90
<i>Шормақова А.Б.</i> Тыныс белгілердің тарихы жөнінде.....	97
<i>Примбетова М.Б.</i> Жарнаманың танымдық мәні және мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі.....	102
<i>Жонкешов Б.С.</i> Қытай қазақтарының қолданысындағы латын әліпбиін талдау (халықаралық терминдерді таңбалау материалдары негізінде).....	108
<i>Сағындықұлы Б.</i> Синтаксистік күрделенудің шеңбері.....	114
<i>Тұрсынақын А.</i> Қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма жасауда күрделі сөйлемдер мен сөз тіркестеріне аударма стратегияларын икемді қолдану.....	119
<i>Рсалиева Н.М.</i> Қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (ж о б а).....	124
<i>Құлманов С.Қ.</i> Мемлекеттік тілде ісқағаздарын жүргізуге қатысты құжаттарға шолу.....	140
<i>Жаханова З.Р.</i> On the questions of terms in the language of architecture and construction.....	153

Редакторы Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген Е.Б. Бесіров

ИБ № 825

Теруге берілді 15.02.2015. Басуға қол қойылды 15.03.2015.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 9,0
Есепке алынатын баспа табағы 9,75.
Таралымы 200. Тапсырыс №20.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61